

Τίτλος πρωτοτύπου: Michael Adas, *Machines as the Measure of Men. Science, Technology, and Ideologies of Western Dominance*

Michael Adas

ΑΝΔΡΩΝ ΜΕΤΡΟΝ ΜΗΧΑΝΗ

Ἐπιστήμη, τεχνολογία καί ἰδεολογίες
τῆς δυτικῆς κυριαρχίας

Μετάφραση: ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΚΑΡΠΕΛΟΣ

Ἡ παρούσα ἔκδοση πραγματοποιήθηκε μέ τήν οἰκονομική ἐνίσχυση
τοῦ Ἐθνικοῦ Κέντρου Βιβλίου

© Cornell University Press

© Γιά τήν ἑλληνική γλώσσα Ἐκδόσεις ΝΕΦΕΛΗ,

Ἀσκληπιοῦ 6, Ἀθήνα 106 80, τηλ.: 210 3607744, Fax: 210 3623093

E-mail: nefeli-p@otenet.gr • www.nefeli-books.gr

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

ΑΘΗΝΑ 2003

609
ADA

Στόν John Smail,
δάσκαλο καί λόγιο,
πρότυπο γιά ὅλους μας

Κεφάλαιο ΙΙΙ

Η ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ ΗΓΕΜΟΝΙΑ ΚΑΙ Η ΠΡΟΒΟΛΗ ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΩΣ ΠΡΩΤΑΡΧΙΚΟΥ ΜΕΤΡΟΥ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΕΠΙΤΕΥΓΜΑΤΩΝ

Πρόσκληση σέ τσάι. Γελοιογραφία των μέσων του αιώνα, από τό σατιρικό περιοδικό *Punch*, πού εκφράζει αὐτάρεσκα τήν ὑπερηφάνεια τῶν Βρετανῶν γιά τήν ἀπόδειξη τῆς τεχνολογικῆς ἀνωτερότητάς τους ἔναντι τῆς πάλαι ποτέ ἰσχυρῆς κινεζικῆς αὐτοκρατορίας. (Ἡ ἀναπαραγωγή ἔγινε μέ τήν ἄδεια τοῦ Συμβουλίου τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου.)

Ἡ ἄνοδος τῆς βιομηχανικῆς τάξης στή δυτική Εὐρώπη ὑπῆρξε πολύ πιό ἀργή καί σωρευτική ἀπ' ὅσο ὑποδηλώνει ὁ πάγιος συνδυασμός τῶν ὅρων «βιομηχανική» καί «ἐπανάσταση». Σέ ὀρισμένους τομεῖς, οἱ δυνάμεις πού κατέστησαν δυνατή τήν ἐργοστασιακή παραγωγή μέ τή δύναμη τοῦ ἀτμοῦ ἐτοιμάζονταν ἐπί αἰῶνες. Ἀκόμη καί στήν Ἀγγλία, ἡ παραδοσιακή χειροτεχνική βιοτεχνία δέσποζε στούς περισσότερους κλάδους ὡς τό δεύτερο μισό τοῦ 19ου αἰῶνα.¹ Ὡστόσο, ἀπό τή δεκαετία τοῦ 1780 στή Βρετανία ἄρχισε νά ἐπιταχύνεται ὁ ρυθμός τῶν ἐφευρέσεων καί, τό σημαντικότερο, οἱ νέες ἐφευρέσεις ἀλλά καί οἱ παλαιότερες πρόοδοι τῆς μηχανικῆς ἄρχισαν νά ἐφαρμόζονται συστηματικά στή μεταλλευτική, τή βιοτεχνία καί τίς μεταφορές. Διορατικοί συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς ὅπως ὁ Arthur Young παρατήρησαν τή μεταβολή αὐτή πρὶν ἀπό τό τέλος τῆς δεκαετίας. Ὁ Young, βλέποντας τήν ἐξάπλωση τῶν ἀτμοκίνητων μηχανῶν ἀπό τή βαμβακουργία ὡς τήν ἐριουργία, διακήρυξε πῶς μιά «ἐπανάσταση βρίσκεται σέ ἐξέλιξη», πού θά ἀλλάξει «τὴν ὄψη τοῦ πολιτισμένου κόσμου».² Ἡ ἐκτίμηση τοῦ R. H. Tawney πῶς οἱ πρῶτες δεκαετίες τῆς ἐκβιομηχάνισης ἐπέφεραν τή βαθύτερη ἀναδιαμόρφωση τῆς «ὕλικῆς ἐμφάνισης» τῆς Ἀγγλίας μετὰ τίς τελευταῖες γεωλογικῆς ἀναδιατάξεις τονίζει δραματικά πόσο ἐκπληρώθηκαν οἱ προβλέψεις τοῦ Young.³

Καθὼς ἡ ἐκβιομηχάνιση ἐξαπλώθηκε κατὰ τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα στήν Ἀγγλία, τό Βέλγιο, τή Ρηνανία, τή Σαξονία καί σέ ὀρισμένες περιοχές τῆς Γαλλίας, οἱ εὐρωπαῖοι ταξιδιωτές, οἱ ἱεραπόστολοι καί οἱ διαμορφωτές τῆς ἀποικιακῆς πολιτικῆς ἔδειχναν μεγαλύτερη εὐαισθησία στίς θεμελιώδεις διαφορές πού διέκριναν τίς κοινωνίες τους ἀπό ὅλες τίς ὑπόλοιπες. Ὅλο καί περισσότερο τόνιζαν τή μοναδικότητα τῆς Εὐρώπης καί διακήρυσσαν ἀνεξαιρέτως τήν ἀνωτερότητά της ἀπέναντι ἀκόμη καί στούς πιό προηγμένους ἀπό τοὺς πολιτισμένους ἀντιπάλους της. Χωρίς

βεβαίως νά λησμονούν τό αίσθημα τῆς ὀρθῆς θρησκείας καί τόν φυσιολογικό ναρκισσισμό, τά κυρίαρχα πρότυπα σύγκρισης μέ τούς ὑπερπόντιους λαούς κατά τούς πρώτους αἰῶνες τῆς επέκτασης, οἱ εὐρωπαῖοι παρατηρητές ἄρχισαν νά ἀντιλαμβάνονται τήν ἐπιστήμη καί ἰδιαίτερα τήν τεχνολογία ὡς τά πλέον ἀντικειμενικά καί ἀδιαμφισβήτητα μέτρα τῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ πολιτισμοῦ τους στό παρελθόν καί τῆς ἀξίας του στό παρόν. Ἡ ἀνωτερότητά τους ἦταν ἐμφανῆς στήν ἐπιστήμη καί τήν τεχνολογία, καί τό πλεονέκτημά τους ἔναντι ἄλλων λαῶν αὐξανόταν μέ ὅλο καί πῶ γρήγορους ρυθμούς. Ὅλα αὐτά ἴσχυσαν κυρίως μετά τό πέρασμα τῆς Εὐρώπης καί τῆς Βορείου Ἀμερικῆς σέ μιά νέα φάση βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης, ἡ ὁποία στηριζόταν στό ἀτσάλι, τόν ἐξηλεκτρισμό καί τή χημική παραγωγή, κατά τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα. Διαπρεπεῖς κοινωνικοὶ ἐπιστήμονες καί πολιτικοὶ κατέληξαν σέ διάφορα, συχνά ἀντιφατικά, συμπεράσματα ξεκινώντας ἀπό τό ἀναντίρρητο γεγονός τῆς ὕλικῆς κυριαρχίας τῆς Εὐρώπης καί τῆς ἐπακόλουθης παγκόσμιας ἡγεμονίας. Ἐλάχιστοι ὅμως ἰσχυρίστηκαν πῶς οἱ μηχανές ἦταν τό πῶ ἀξιόπιστο μέτρο τῆς ἀνθρωπότητας.

Τίς δύο τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 18ου αἰῶνα ἀναγνωρίστηκαν περισσότερες εὐρεσιτεχνίες στή Μεγάλη Βρετανία ἀπό ὅσες εἶχαν χορηγηθεῖ γιά νέες ἐφευρέσεις τά ὀγδόντα χρόνια πού προηγήθηκαν.⁴ Ἡ ἐπιτυχημένη ἐφαρμογή τῆς περιστρεφόμενης ἀτμομηχανῆς τοῦ Watt στήν κλωστοῦφαντουργία τό 1785 καί στήν κλωστική μηχανή⁵ τοῦ Crompton τό 1790 διευκόλυνε σημαντικά τή συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς βαμβακερῶν ὑφασμάτων σέ ἐργοστάσια καί ἀστικές περιοχές καί αὐξήσε τό βρετανικό προϊόν. Ἡ συνολική παραγωγή ὑφασμάτων στή Βρετανία αὐξήθηκε, ἀπό τό 1782 ὡς τό 1800, κατά 3/4, ἡ παραγωγή ἐμπριμέ ὑφασμάτων κατά 4/5, καί ἡ παραγωγή βαμβακερῶν ὑφασμάτων στή Βρετανία καί 1822, ἡ συνολική παραγωγή βαμβακερῶν ὑφασμάτων στή Βρετανία δεκαπλασιάστηκε. Στά 1783-84 ὁ Henry Cort ἀνέπτυξε τή διαδικασία ἀνάδευσης⁶ καί ἔλασης στήν παραγωγή σιδήρου, πού ἐπέτρεψε τήν ὑποκατάσταση τοῦ κάρβουνου, τό ὁποῖο ἦταν σπάνιο καθώς ἐπὶ αἰῶνες τά δάση ἀποφιλώνονταν γιά χάρη τῆς ναυπηγίας καί τῆς βιοτεχνίας, μέ κόκ, πού ὑπῆρχε ἄφθονο στή Βρετανία. Οἱ καινοτομίες τοῦ Cort ἐπέτρεψαν τήν ἀξιοποίηση βρετανικοῦ σιδηρομεταλλεύματος κατώτερης ποιότητας ἀντί τοῦ ὑψηλῆς ποιότητας εἰσαγόμενου ἀπό τίς χῶρες τῆς Βαλτικῆς, γεγονός πού ὀδήγησε στή ραγδαία αὐξηση τῆς παραγωγῆς σιδήρου στή Βρετανία ἀπό 61.000 τόνους περίπου τό 1788 σέ 227.000 καί πλέον τόνους τό 1806. Στίς δεκαετίες μετά τίς καινοτομίες τοῦ Cort, ὁ σίδηρος ἀντικατέστησε τό ξύλο, τό δέρμα καί τήν πέτρα σέ ὅλο σχεδόν τό φάσμα τῆς

τεχνικῆς παραγωγῆς, ἀπό τή ναυπηγική καί τίς γέφυρες ὡς τή βιομηχανική παραγωγή μηχανῶν καί ἀγροτικῶν ἐργαλείων. Οἱ μεταβολές αὐτές ἐπέτρεψαν σημαντική αὐξηση τοῦ μεγέθους τῶν κτιρίων καί τῶν μηχανῶν. Ἔτσι, γιά παράδειγμα, τή δεκαετία τοῦ 1790 κατασκευάστηκαν στήν Ἀγγλία καί στήν ἡπειρωτική Εὐρώπη τά πρῶτα κτίρια πέντε καί ἕξι ὀρόφων, στηριγμένα σέ σιδερένιες κολόνες.⁷

Τήν ἴδια περίοδο, ἡ δύναμη τοῦ ἀτμοῦ χρησιμοποιήθηκε σέ διάφορες βιομηχανίες, ἀπό τή ζυθοποιία καί τά ἀποστακτήρια ὡς τήν ἐπεξεργασία καλαμποκιοῦ καί τή χαρτοποιία. Καί μόνο ὁ πολλαπλασιασμός τῶν ἀτμομηχανῶν τοῦ Watt δίνει μιά ἐντυπωσιακή ἐνδειξη τοῦ ἐπιταχυνόμενου ρυθμοῦ ἀλλαγῆς. Ἡ πρώτη μηχανή τέθηκε σέ λειτουργία τό 1784. Δέκα χρόνια ἀργότερα, διάφορες βιομηχανίες χρησιμοποιοῦσαν 150 μηχανές. Μόλις πέντε χρόνια ἀργότερα λειτουργοῦσαν πάνω ἀπό 500 ἀτμομηχανές.⁸ Τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ αἰῶνα, στή Βρετανία καί τή Γαλλία, καθώς καί στήν ἄλλη πλευρά τοῦ Ἀτλαντικοῦ στήν ἐκκολαπτόμενη ἀμερικανική δημοκρατία, ξεκίνησαν προσπάθειες γιά τήν ἐκμετάλλευση τῆς ἐνέργειας πού παρήγαν οἱ διαρκῶς ἰσχυρότερες ἀτμομηχανές στό πεδίο τῶν μεταφορῶν. Τό 1783, μετά ἀπό ἀρκετές ἀποτυχίες, τό ἀτμοκίνητο σκάφος τοῦ μαρκησίου Jouffroy d'Abban διέπλευσε μιά μικρή ἀπόσταση στόν ποταμό Σαόν κοντά στή Λυών. Εἴκοσι χρόνια ἀργότερα, ὁ ἀμερικανός ζωγράφος καί ἐφευρέτης Robert Fulton ἀπέδειξε πῶς τά ἀτμοκίνητα ποταμόπλοια ἦταν βιώσιμα ἀπό ἐμπορική ἀποψη. Τά ἀτμόπλοια θά κυριαρχήσουν στήν ὑπερωκεάνια ναυσιπλοΐα ἀρκετές δεκαετίες ἀργότερα, ἀλλά ἡ δυνατότητα τῆς κυριαρχίας αὐτῆς θεμελιώθηκε ἤδη ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα. Τήν ἴδια περίοδο στή Γαλλία καί τήν Ἀγγλία γίνονταν διάφορες προσπάθειες γιά τήν ἀξιοποίηση τῆς ἀτμομηχανῆς στίς χερσαῖες μεταφορές. Στά γερμανικά καί τά βρετανικά ὄρυχεῖα καί στίς περιοχές ἐπεξεργασίας σιδήρου χρησιμοποιοῦσαν ξύλινες ράγες ἀπό τόν 16ο αἰῶνα, ἐξασφαλίζοντας μιά σχετικά ἐπίπεδη ἐπιφάνεια γιά τή μεταφορά βαγονιῶν πού ἔσερναν ἄλογα. Ὡστόσο, τά πρῶτα πειράματα ἀτμοκίνητης χερσαίας μεταφορᾶς ἔγιναν σέ συνηθισμένους δρόμους. Ἡδη τό 1769, μιά ἀτμοκίνητη ἄμαξα περιφερόταν γιά λίγο καιρό στούς δρόμους τοῦ Παρισιοῦ. Τά πρῶτα χρόνια τοῦ 19ου αἰῶνα, ὁ Richard Trevithick εἶχε μεγαλύτερες ἐπιτυχίες στά πειράματά του σέ δρόμους τῆς Κορνουάλης καί τοῦ Λονδίνου. Τά πειράματα αὐτά ὀδήγησαν στή χρήση τῆς ἐξάτμισης καί τοῦ μετρητῆ ἀτμοῦ. Τά κατοπινα πειράματά του μέ ἀτμομηχανές πού κινούνταν σέ σιδηροτροχιές ἐνέπνευσαν τή «Ρουκέτα» τοῦ George Stephenson, ἡ ὁποία ἐγκαινίασε τήν ἐποχή τῶν σιδηροδρόμων ὅταν κέρδισε τό διαγωνισμό τοῦ 1829 στίς καινούργιες σιδηροτροχιές πού συνέδεαν τό Λίβερπουλ μέ τό Μάντσεστερ.

Ἡ ἐπανάσταση στήν παραγωγή, τίς μεταφορές καί τή μεταλλευτική, πού στηρίχθηκε στή δύναμη τοῦ κάρβουνου καί τοῦ ἀτμοῦ, συντελέστηκε σέ πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, τό ὁποῖο ἐκτείνεται σέ τρεῖς μέ τέσσερις δεκαετίες. Οἱ μετασχηματισμοί ἦταν τόσο ἀπότομοι καί ριζικοί, σέ σύγκριση μέ κάθε ἄλλη ἐποχή, ὥστε μόνο οἱ πιό μύωπες καί οἱ πιό ἀποτραβηγμένοι ἀπό τόν κόσμο ὑπήκοοι τοῦ Γεωργίου Γ' δέν τούς ἀντιλαμβάνονταν ἢ δέν ἐπηρεάζονταν. «Ὁ καθαρός ἀέρας τοῦ βρετανικοῦ τοπίου δέν παραπλανοῦσε τούς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς», παρατηρεῖ ὁ David Landes. «Γνώριζαν πώς ζοῦσαν τήν ἐπανάσταση».⁹ Ἐνα ἄρθρο πού δημοσιεύθηκε τό 1808 στήν ἐφημερίδα *The Times*, γιά παράδειγμα, παραδεχόταν πώς «οἱ ἀπίστευτες ἐπιπτώσεις τῆς δύναμης τῶν μηχανῶν» ἦταν «ἤδη γνωστές στόν κόσμο» καί πώς «ἡ καινοτομία, ἡ μοναδικότητα καί ἡ δυναμική ἀξιοποίηση [τῶν μηχανῶν] ἐνάντια στό χρόνο καί τήν ταχύτητα» εἶχαν «προκαλέσει τό θαυμασμό στό μυαλό κάθε ἀνδρός πού ἐνδιαφέρεται γιά τήν ἐπιστήμη». Τό 1815 ὁ σέρ Richard Philips ἀφηγοῦνταν πώς ἕνας περίπατος στό Λονδίνο τοῦ ἄφησε ἔντονη τήν ἐντύπωση ἐνός «θριάμβου τῶν μηχανῶν», ἐνῶ «ἡ ἀκρίβεια καί τό μεγαλεῖο τῆς δράσης ἦταν πράγματι ἔξοχα», πηγὴ κατάπληξης γιά κάθε παρατηρητή.¹⁰

Στά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1830, ὁ μέγας δοκιμογράφος Thomas Babington Macaulay πανηγύριζε τή μοναδικότητα αὐτῆς τῆς ἐπανάστασης καί τή διάκριση τῆς Βρετανίας πού τήν ἐγκαινίασε. Ἀποφαινόταν μέ βεβαιότητα πώς οἱ Ἕλληνοι ἦταν «ὁ μεγαλύτερος καί ὁ πιό πολιτισμένος λαός πού ἀντίκρισε ποτέ ὁ κόσμος». Γιά νά ἐνισχύσει αὐτόν τόν ἀπλουστευτικό ἰσχυρισμό, στρεφόταν στήν ἀχανῆ βρετανικὴ αὐτοκρατορία καί στόν πανίσχυρο στόλο τῆς, ὁ ὁποῖος μπορούσε «νὰ ἐκμηδενίσει σέ ἕνα τέταρτο τῆς ὥρας τούς [προβιομηχανικούς] στόλους τῆς Τύρου, τῶν Ἀθηναίων, τῆς Καρθαγένης, τῆς Βενετίας καί τῆς Γένοβας ταυτοχρόνως». Τόνιζε ἐπίσης, ὡς ἀπόδειξη τοῦ βρετανικοῦ μεγαλείου, τίς μεγάλες προόδους πού πραγματοποιοῦνταν στήν ἰατρική, τίς μεταφορές καί «σέ κάθε μηχανικὴ τέχνη, κάθε βιοτεχνία [...] σέ τέτοιο βαθμὸ τελειότητας πού οἱ πρόγονοί μας θά θεωροῦσαν μαγικό». Σέ ἕνα παλαιότερο δοκίμιο κόμπαζε πώς οἱ Βρετανοὶ τρέφονταν καί ντύνονταν καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλον λαό πού ὑπῆρξε ποτέ, χάρις στόν μεγάλο πλουτισμό πού ἐπέφερε ἡ ἐκβιομηχάνιση.¹¹ Ὁ John Stuart Mill, λιγότερο ὑπερβολικός καί περισσότερο εὐαίσθητος στίς ἀρνητικὲς ἐπιπτώσεις καί τούς πιθανοὺς κινδύνους τῆς ἐκβιομηχάνισης ἀπὸ τόν Macaulay, ἐξέφρασε καλύτερα τό αἶσθημα τῆς μεγάλης πλειοψηφίας τῆς ἀγγλικῆς μεσαίας τάξης, πώς οἱ μηχανές προσέφεραν τό μέσο τῆς προοδευτικῆς βελτίωσης τῆς ἀνθρωπότητας. Στό ἔργο του Ἀρχές πολιτικῆς

οἰκονομίας, πού πρωτοδημοσιεύθηκε τό 1848, τόνιζε τή σύγκλιση ἐπιστήμης καί τεχνολογίας, πού ἀποκτοῦσε αὐξανόμενη σημασία καθὼς ἡ ἐκβιομηχάνιση προχωροῦσε καί ἐξαπλωνόταν στό ἐξωτερικό:

Οἱ γνώσεις μας γιά τίς ιδιότητες καί τούς νόμους τῶν φυσικῶν ἀντικειμένων δέν δείχνουν κάποιο σημάδι ὅτι φτάνουμε στά ἔσχατα ὅρια: προχωροῦν σέ πολλές κατευθύνσεις ταυτόχρονα καί γρηγορότερα ἀπὸ κάθε ἄλλη γενιά ἢ ἐποχή, καί προσφέρουν συχνά τή δυνατότητα νὰ ρίξουμε μιὰ ματιά στά ἀνεξερεύνητα μέχρι τώρα πεδία, ὥστε νὰ δικαιώνει τήν πεποίθησή πώς ἡ γνωριμία μας μέ τή φύση βρίσκεται ἀκόμη σχεδόν στήν παιδική τῆς ἡλικία. Ἡ αὐξανόμενη αὐτὴ γνώση τῆς φύσης μετατρέπεται ἐπίσης, ταχύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλη φορά, σέ φυσικὴ δύναμη χάρις στήν πρακτικὴ εὐφυΐα. Ἡ πιό ἀξιοθαύμαστη ἀπὸ τίς σύγχρονες ἀνακαλύψεις, πού ὑλοποιεῖ, ὅχι μεταφορικά ἀλλὰ κυριολεκτικά, τὰ φανταστικά κατορθώματα τοῦ μάγου — ὁ ἠλεκτρομαγνητικὸς τηλεγράφος — ἐμφανίστηκε λίγα μόλις χρόνια μετὰ τήν καθιέρωση τῆς ἐπιστημονικῆς θεωρίας πού ὑλοποιεῖ καί τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ παράδειγμα. Τέλος, τό χειρωνακτικὸ μέρος τῶν ἐπιστημονικῶν αὐτῶν λειτουργιῶν δέν εἶναι καθόλου ἀπαιτητικό: εὐκολα βρίσκει κανεὶς στήν κοινότητα ὅπου ζεῖ ἢ εὐκολα ἐκπαιδεύει ἀρκετὰ ἐργατικά χέρια στίς ἀναγκαῖες δεξιότητες γιά τήν ἐκτέλεση τῶν λεπτότερων διαδικασιῶν πρακτικῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἐπιστήμης. Ἀπὸ τήν ἔνωση αὐτῆς τῶν συνθηκῶν, εἶναι ἀδιανόητο νὰ μὴν προσβλέπουμε στό μέλλον προσδοκώντας τόν ἄπειρο πολλαπλασιασμό καί τήν ἀτέλειωτη διαδοχὴ ἐφευρέσεων πού θά ἐξοικονομοῦν ἐργασία καί θά αὐξάνουν τό προϊόν τῆς προσδοκώντας παράλληλα καί τήν ἀκόμη εὐρύτερη διάχυση τῆς χρήσης καί τῶν ὠφελημάτων αὐτῶν τῶν ἐφευρέσεων.¹²

Κάποιοι ἄλλοι Βρετανοί, ὅμως, δέν ἦταν τόσο ἐνθουσιώδεις γιά τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐκβιομηχάνισης. Κριτικοὶ μέ διαφορετικὲς θέσεις ὅπως ὁ Robert Owen, ὁ William Blake, ὁ Charles Dickens καί ἡ Elizabeth Gaskell ἀναφέρονταν στή μόλυνση τῶν βιομηχανικῶν πόλεων καί τήν ἄθλια κατάσταση τῶν ἐργατῶν, πού στίς τάξεις τους συγκαταλέγονταν κατὰ τήν πρώτη βιομηχανικὴ περίοδο —κυρίως στήν ἐριουργία— πάρα πολλές γυναῖκες καί παιδιά.¹³ Ὅρισμένοι κριτικοί, ἰδιαίτερα οἱ ὁπαδοὶ τῶν τόρις, κατήγγελλαν τίς μηχανές ὡς ὑπαίτιες γιά τήν καταστροφὴ τῆς ἀγγλικῆς ὑπαίθρου καί τήν υποκατάσταση τῶν δεσμῶν ἀνάμεσα στίς γενεές ἀπὸ τήν ταξικὴ ἐχθρότητα. Ὡστόσο, πολλοὶ συντηρητικοὶ διανοούμενοι καί ριζοσπάστες ἀναμορφωτές διέκριναν τὰ τεχνολογικὰ ἐπιτεύγματα ἀπὸ τίς καταχρήσεις πού ὀφείλονταν στά ἐλαττώματα τοῦ πολιτικοῦ καί κοινωνικοῦ συστήματος, στό ὁποῖο εἰ-

σάγονταν οι μηχανές. Όπως έδειξε η Maxine Berg, τόσο οι εκπρόσωποι της εργατικής τάξης όσο και οι ριζοσπάστες διανοούμενοι αποδοκίμαζαν την αποδιάρθρωση και τον πόνο που έφεραν τα «σιδερένια ατμοκίνητα τέρατα» και ταυτόχρονα αναφέρονταν σε μηχανές «προσαρμοσμένες στις ανάγκες της συνεργατικής παραγωγής» ως κεντρικό στοιχείο των εργατικών ουτοπιών τους. Ακόμη, ο Owen και οι μαθητές του τόνιζαν πως η εκμηχάνιση θα μπορούσε να ανακουφίσει τους εργάτες, άνδρες και γυναίκες, από το μόχθο της μονότονης εργασίας, από το πριόνισμα και το άλεσμα ως το μαγείρεμα και το πλύσιμο των ρούχων.¹⁴

Ο Thomas Carlyle, ένας από τους σημαντικότερους συντηρητικούς κριτικούς της εκβιομηχάνισης, εμφανίζεται εξίσου αμφίθυμος. Κατήγγελλε την υποβάθμιση των εργαζόμενων στη βιομηχανία τάξεων και τη βρομιά των πόλεων όπου αναπτυσσόταν η μεταλλευτική και η βιομηχανία, εξακολουθώντας ωστόσο να πιστεύει στη δύναμη των νέων μηχανών που τις προκάλεσαν. Περιφρονούσε τη βιομηχανική οργάνωση, που υποβίβαζε τους εργάτες από επιδέξιους τεχνίτες σε συμπλήρωμα των μηχανών, αλλά απέφευγε την «κριτική της βιομηχανίας καθαυτήν». Ο Carlyle χαιρόταν τη «βιομηχανική ενεργητικότητα» της Βρετανίας που, κατά τη γνώμη του, μπορούσε με την κατάλληλη επιστασία και έναν διαφορετικό τρόπο οργάνωσης να συμβάλει στην ανάδυση μίας κοινωνίας όπου η εργασία θα ήταν απείρως παραγωγικότερη και θα προσέφερε πολύ μεγαλύτερη ικανοποίηση από κάθε άλλη περίοδο. Την τάση του να γυρίζει στο Μεσαίωνα ή στον 17ο αιώνα εξισορροπούσε μία «εξίσου ιδεαλιστική και συχνά ιμπεριαλιστική πίστη στη βρετανική βιομηχανοποίηση, πρόοδο και εργασία».¹⁵ Επέκρινε όσους έβλεπαν μόνο «καπνιά και σκόνη», «θόρυβο και φιλόνηκες κραυγές» στα μεγάλα βιομηχανικά κέντρα όπως το Μάντσεστερ. Στο δοκίμιό του «Chartism» (1839), προέτρεπε τους αναγνώστες του να κοιτάζουν κάτω από την επιφανειακή ασχήμια του βιομηχανικού τοπίου και να γιορτάσουν μαζί του τη θαυμαστή ακρίβεια και δύναμη, το θρίαμβο του ανθρώπου πάνω στη φύση, που εκπροσωπούσαν τα εργοστάσια. Επέμενε πως «μιά πολύτιμη ουσία, υπέροχη όπως στα μαγικά όνειρα, κι ωστόσο καθόλου όνειρο αλλά πραγματικότητα, κρύβεται στο θορυβώδες αυτό περιτύλιγμα· στο περιτύλιγμα μάλιστα που προσπαθεί [...] να σχιστεί μόνο του και να αφήσει την όμορφη ελεύθερη προστά στα μάτια μας».¹⁶

Μιά δεκαετία αργότερα, ο δημοφιλής μυθιστοριογράφος Charles Kingsley έδωσε μία τελεολογική απόχρωση στους πανηγυρισμούς των Βρετανών για τα βιομηχανικά τους επιτεύγματα. Η καρδιά των αναγνωστών του, που προέρχονταν από τη μεσαία τάξη, θα φούσκωσε από υπερηφάνεια βλέποντας στο μυθιστόρημά του *Yeast* τον Λάνσελοτ Σμίθ να αποκηρύσσει τη

«Ρωμαϊκή Αγιότητα» του καθολικού εξαδέλφου του και να επαινεί τις αρετές του δικού του αγγλικού «Πολιτισμού». Εμπαίζοντας τα πενιχρά επιτεύγματα των αιώνων στους οποίους δέσποζαν οι άγιοι και οι ιησούιτες, ο Σμίθ υπερασπίζεται «τόν πολιτικό οικονομολόγο, τόν αναμορφωτή των μεθόδων υγιεινής [και] τόν μηχανικό», που έπινοει, επισκευάζει και θέτει σε κίνηση τις μηχανές —«τὴν κλωστική μηχανή και τὸ σιδηρόδρομο, τὰ ατμόπλοια τοῦ Cunard¹⁷ και τόν ἡλεκτρικὸ τηλέγραφο»—, τὰ ἀσφαλέστερα σημάδια τῆς δύναμης και τοῦ μεγαλείου τῆς Βρετανίας. Τό λογύδιό του κορυφώνεται μέ ἕνα ἀξιόλογο ρητορικό φινάλε πού ἐκφράζει τὰ αἰσθήματα ὅλων τῶν Βρετανῶν, κάθε κοινωνικοῦ ἐπιπέδου, ἐκείνης τῆς περιόδου. Ὁ Σμίθ πληροφορεῖ τόν ἀξιοθρήνητο ἐξάδελφό του πώς οἱ τεχνολογικές πρόοδοι τῶν Βρετανῶν εἶναι «σημάδι ὅτι βρισκόμαστε, σέ ὀρισμένα σημεῖα τουλάχιστον, σέ ἀρμονία μέ τὸ σύμπαν· σημάδι πώς ἕνα παντοδύναμο πνεῦμα ἐργάζεται ἀνάμεσά μας, και ἀφοῦ δέν γίνεται νά εἶναι ὁ ἀναρχικός και καταστροφικός Διάβολός σου, θά πρέπει νά εἶναι ὁ Ἐντελόμενος και Δημιουργός Θεός».¹⁸ Τό μυθιστόρημα τοῦ Kingsley ἀποδείχθηκε τὸ καλύτερο πρελούδιο τῆς Μεγάλης Ἐκθεσῆς τοῦ Χάουντ Πάρκ, δύο χρόνια ἀργότερα, πού ἔδωσε τήν εὐκαιρία στοὺς Βρετανούς νά ἐπιχαίρουν γιά τὰ πραγματικά ἀξιόλογα ὑλικά ἐπιτεύγματά τους και νά ἐντυπωσιάσουν τοὺς εὐρωπαίους και τοὺς ἀμερικανούς ἀντιπάλους τους, καθώς και τοὺς ὑπηκόους τῶν ἀποικιῶν, μέ τήν πρωτοπορία τους στοὺς περισσότερους τομεῖς τεχνολογικῆς ἀνάπτυξης.

Μολονότι ἡ εὐρείας κλίμακας ἐκβιομηχάνιση στή Γαλλία ξεκίνησε ἀρχετὰ ἀργότερα ἀπ' ὅ,τι στήν Ἀγγλία, οἱ γάλλοι στοχαστές και ἐφευρέτες ἐπαιζαν ἐπὶ αἰῶνες ἡγετικό ρόλο στήν ἐπιστημονική και τεχνολογική πρόοδο τῆς Εὐρώπης.¹⁹ Στά τέλη τοῦ 17ου αἰώνα, ἡ γαλλικὴ Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν, μέ ψήφισμά της, ἀφιερώθηκε στήν ἀναζήτηση πρακτικῆς ἐφαρμογῆς τῶν ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν της. Οἱ Γάλλοι ὀδηγοῦσαν τοὺς ἄλλους λαούς στή συστηματοποίηση και τὴ θεσμοθέτηση τῆς μελέτης τῆς ἐπιστήμης. Ἦταν οἱ πρῶτοι πού ἱδρυσαν κυβερνητικές ὑπηρεσίες ἐπιφορτισμένες μέ τήν ἐπίβλεψη τοῦ ἔργου τῶν πολιτικῶν μηχανικῶν, μία ἀνώτερη σχολὴ μηχανικῆς (τὴν École des Ponts en Chaussées, τὸ 1747), και μία τεχνικὴ σχολὴ (τὴν École Polytechnique, τὸ 1794).²⁰ Γάλλοι τεχνίτες-μηχανικοί ὅπως ὁ J. M. Jacquard, ὁ ὁποῖος ἐπέφερε σημαντικές βελτιώσεις στήν πλεκτομηχανή, και ὁ Jacques de Vaucanson, ὁ ὁποῖος συνέβαλε σημαντικά στήν ἀνάπτυξη διαφόρων μηχανῶν, ἀπὸ τὸνους μέχρι ἀργαλειούς, κλονίζουν τὴ στερεότυπη ἀντίληψη πού θέλει τοὺς Γάλλους περισσότερο θεωρητικούς παρά ἐφευρέτες. Όπως εἶδαμε παραπάνω, οἱ Γάλλοι ὑπῆρ-

ξαν πρωτοπόροι στην εφαρμογή της δύναμης του ατμού στις χερσαίες και θαλάσσιες μεταφορές. Γάλλοι επιστήμονες —όπως ο Nicolas Leblanc, ο οποίος ίδρυσε τη βιομηχανία σόδας, και ο Claude Louis Berthollet, που χρησιμοποίησε τη χλωρίνη για τη λεύκανση, καταργώντας ένα σημαντικό εμπόδιο στη βιομηχανία ύφασμάτων— συνέβαλαν επίσης στην πρόοδο της εκβιομηχάνισης.

Στά άρθρα του για τη βιομηχανία στην *Εγκυκλοπαιδεία*, ο Louis Jaucourt προέβλεπε πώς η βιομηχανική παραγωγή δεν θα άντεχε τον ανταγωνισμό των χειροτεχνών παραγωγών.²¹ Ωστόσο, πολλοί γάλλοι διανοούμενοι έδειξαν ζωηρό ενδιαφέρον για τις νέες εφευρέσεις και αντιλαμβάνονταν σέ βάθος τις μεταβολές που ξεκινούσαν. Ο Denis Diderot, εκδότης της *Εγκυκλοπαιδείας*, υπερηφανευόταν για τις συχνές επισκέψεις του στους «ικανότερους τεχνίτες» της Γαλλίας.²² Και μολονότι όρισμένοι πίνακες στους συμπληρωματικούς τόμους της *Εγκυκλοπαιδείας* ήταν ξεπερασμένοι ή προέρχονταν από προηγούμενες εκδόσεις,²³ η παραγωγή έντεκα τόμων με εξαιρετικά λεπτομερή και ακριβή εικονογράφηση εργαλείων και τεχνικών αποτελεί από μόνη της ικανή μαρτυρία του μεγάλου ενδιαφέροντος για την τεχνολογία που έδειχναν οι μορφωμένες τάξεις στη Γαλλία στα τέλη του 18ου αιώνα.

Τό έργο συγγραφέων όπως ο Condorcet και ο Julien Virey αποκαλύπτει μία πρώιμη και οξυδερκή ευαισθησία για τη συμβολή της επιστήμης και της τεχνολογίας στους μακροπρόθεσμους ιστορικούς μετασχηματισμούς. Οι συγγραφείς αυτοί τόνιζαν ακούραστα τη σημασία της επιστήμης, περισσότερο ίσως και από τους βρετανούς συναδέλφους τους, ενώ πολύ περισσότερο από τους παλαιότερους συγγραφείς συνέδεαν την επιστήμη και την τεχνολογία ως ιστορικές δυνάμεις. Στις διαδοχικές εκδόσεις του έργου του *Histoire naturelle de genre humaine*, ο Virey εξυμνούσε τις επιστημονικές ανακαλύψεις ως «πραγματικό μοχλό δύναμης για την ανθρωπότητα» και ισχυριζόταν πώς η καινοφανής κυριαρχία της Ευρώπης στη φύση και στον υπόλοιπο κόσμο οφειλόταν ουσιαστικά στον πειραματισμό και τις εφευρέσεις. Σέ ένα χαρακτηριστικό κείμενο απορούσε πού μία τόσο απλή συσκευή όπως η πυξίδα («une petite aiguille aimantée, placée sur un pivot») επέτρεψε την ανακάλυψη άγνωστων κόσμων, πού μέ τη σειρά τους χάρισαν στην Ευρώπη πολύ μεγαλύτερο πλούτο απ' όλα τά «λάφυρα των Ρωμαίων». Ομοίως, ισχυριζόταν, τό στοιχειώδες χημικό μείγμα πού παρήγε την πυρίτιδα επέτρεψε στην Ευρώπη νά αναδειχθεί σέ παγκόσμια δύναμη, ικανή νά άντλει φόρο ύποτελείας από «τά πύο πλούσια έθνη».²⁴ Ο B. G. E. Delaville Lacépède, σύγχρονος του Virey, στό παράρτημα πού συνέταξε ως συνέχεια της μνημειώδους *Histoire naturelle de*

l'homme του Buffon, περιέλαβε έναν εκτενή παίανα για τίς ευρωπαϊκές επιστημονικές και τεχνολογικές ανακαλύψεις. Ο Lacépède θεωρούσε τά επιτεύγματα αυτά τήν καλύτερη απόδειξη του ισχυρισμού του πώς οι πολιτισμοί γύρω από τή Μεσόγειο, και ιδιαίτερα όσοι αναδύθηκαν στην Ευρώπη, εκπροσωπούν τό ύψιστο επίτευγμα του ανθρώπου και τά έγγύτερα στην τελειότητα επεισόδια της ανθρώπινης ιστορίας.²⁵

Ός τά μέσα του 19ου αιώνα, τά βιομηχανικά κράτη της δυτικής Ευρώπης και της Βορείου Αμερικής τόνιζαν ιδιαίτερα τίς προόδους στην κυριαρχία του υλικού κόσμου πού επέτυχαν αιώνες όλκληρους πρίν από κάθε άλλη κοινωνία. Στά τέλη του αιώνα, μία νέα «ομάδα καινοτομιών» εγκαινίασε τό δεύτερο κύμα εκβιομηχάνισης, πού αύξησε υπέρμετρα τήν ανωτερότητα της Ευρώπης σέ όλους σχεδόν τούς τομείς της επιστήμης και της τεχνολογίας. Τά πειράματα του Henry Bessemer, τή δεκαετία του 1850, σέ νέους τρόπους τήξης ράβδων σιδήρου και οι βελτιώσεις πού επέφεραν, τά επόμενα χρόνια, ο Frederick Siemens και οι άδελφοί Martin οδήγησαν στην κατασκευή φτηνού και άφθονου χάλυβα. Μέ τή διάνοιξη της διώρυγας του Σουέζ τό 1869, τά ατμοκίνητα υπερωκεάνια αντικατέστησαν τά ιστιοφόρα πλοία στό παγκόσμιο εμπόριο και στά ταξίδια. Τίς τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, η ανάπτυξη των μηχανών έσωτερικής καύσης οδήγησε στην υποκατάσταση του άνθρακνου από τό πετρέλαιο ως πηγή ενέργειας, ιδιαίτερα στις μεταφορές. Τίς δεκαετίες πρίν από τόν Μεγάλο Πόλεμο, οι μηχανές ντίζελ και πετρελαίου επέτρεψαν στους Ευρωπαίους νά πραγματοποιούν χερσαία και θαλάσσια ταξίδια μέ μεγαλύτερη ταχύτητα. Ο ήλεκτρισμός χάρισε μία ακόμη νέα πηγή ενέργειας στην δεύτερη Βιομηχανική Επανάσταση. Εμβλήματα της νέας εποχής υπήρξαν ακόμη οι καινοτομίες στό σχεδιασμό της παραγωγής και τήν όργάνωση των εργοστασίων, η αύξηση της κλίμακας των εγκαταστάσεων μέ ταυτόχρονη κάθετη και όριζόντια συγχώνευση τόσο στό έσωτερικό όσο και μεταξύ των βιομηχανικών κλάδων, καθώς επίσης οι αξιοσημείωτες προόδοι στην κατασκευή όργάνων ακριβείας και εξαρτημάτων. Τό νέο κύμα εφευρέσεων και βελτιώσεων στην όργάνωση της παραγωγής προκάλεσε μέ τη σειρά του τή ραγδαία αύξηση των διαρκών καταναλωτικών αγαθών κατά τίς τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα.²⁶ Ίσως ακόμη περισσότερο και από τά χαλυβουργεία ή τά εργοστάσια παραγωγής ενέργειας, οι κουρτίνες, τά χαλιά μηχανής και οι ηλεκτρικές σκούπες (πού πρωτοεμφανίστηκαν στις δεκαετίες του 1850 και του 1860), τά τηλέφωνα, οι ταμειακές μηχανές και οι γραφομηχανές (πού βγήκαν στό εμπόριο τή δεκαετία του 1870), οι ραπτομηχανές και τά ποδήλατα έκαναν τόν μέσο πολίτη της

δυτικής Ευρώπης και της Βορείου Αμερικής να συνειδητοποιήσει τό εὖρος τῶν μετασχηματισμῶν πού βρίσκονταν ἤδη σέ εξέλιξη.

Τά μεγαλύτερα κέρδη ἀπό τή δεύτερη Βιομηχανική Ἐπανάσταση ἀποκόμισαν τά νέα βιομηχανικά κέντρα. Οἱ ἐπιχειρηματίες τῆς Γερμανίας καί τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν δέν ἀσχολοῦνταν μέ τίς παρωχημένες τεχνικές καί τά ἐργοστάσια ὅσο οἱ ἄγγλοι συνάδελφοί τους, κι ἔτσι ἦταν καλύτερα προετοιμασμένοι νά κατακτήσουν τίς νέες πηγές ἐνέργειας καί τούς νέους τρόπους παραγωγῆς. Τά δύο αὐτά κράτη, πού μέχρι τότε ἦταν οὐραγοί τῶν ἐξελίξεων, ξεπέρασαν τή Μεγάλη Βρετανία στόν ἐξηλεκτρισμό, τήν παραγωγή χάλυβα καί μηχανικῶν εξαρτημάτων πολύ πρὶν ἀπὸ τόν Πρῶτο Παγκόσμιον Πόλεμο. Καί τά δύο κράτη, κυρίως ὅμως ἡ Γερμανία, ἀξιοποίησαν σέ μεγάλο βαθμό τήν ἐπιστημονική γνῶση στήν ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας. Τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ αἰῶνα, στό ἐπίκεντρο τῶν σημαντικότερων βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων βρίσκονταν μεγάλες ὁμάδες ἐπιστημόνων καί προηγμένα ἐργαστήρια. Ἡ γνῶση καί οἱ πειραματικές τεχνικές τῶν χημικῶν καί ἄλλων ἐπιστημόνων συνέβαλαν οὐσιαστικά στήν ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας συνθετικῆς βαφῆς, στήν ὁποία οἱ Γερμανοί ἦταν πρωτοπόροι στά τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἀκόμη, Γάλλοι καί Γερμανοί ἐνίσχυσαν τούς δεσμούς μεταξύ ἐπιστήμης καί βιομηχανικῆς παραγωγῆς, μέ τήν ἴδρυση ἐνός δικτύου κρατικά ἐπιχορηγούμενων πολυτεχνικῶν σχολῶν — σχῆμα πού οἱ Βρετανοί υἱοθέτησαν ἀργά καί μέ ἀρκετές ἀντιρρήσεις.²⁷ Ἡ σύνδεση ἐπιστήμης καί τεχνολογίας —πού στήν πρώτη Βιομηχανική Ἐπανάσταση ἐντάθηκε σημαντικά ἀλλά παρέμεινε σποραδική, ἐξατομικευμένη καί ἄτυπη— θεσμοθετήθηκε καί ἔγινε ἐπαγγελματική. Ὡς τό τέλος τοῦ αἰῶνα, ἐπιστήμη καί τεχνολογία ἦταν «δίδυμα πού μοιάζαν σάν δύο σταγόνες νερό»: ἡ μία προσανατολισμένη στόν πειραματισμό, τή θεωρία καί τή γνῶση· ἡ ἄλλη στήν ἐφαρμογή, τό σχεδιασμό καί τήν ὑλοποίηση· καί οἱ δύο δεμένες μεταξύ τους μέ τή συστηματική προσπάθεια νά ἀποκαλύψουν τά μυστικά καί νά δαμάσουν τίς δυνάμεις τοῦ φυσικοῦ κόσμου.²⁸

Καθὼς ἐξαπλωνόταν ἡ βιομηχανία, οἱ ἀτμομηχανές γίνονταν ταχύτερες καί πιό ἄνετες, οἱ ἐπινοήσεις πολλαπλασιάζονταν καί οἱ εὐρωπαῖοι ἐπιστήμονες ἔφταναν ὅλο καί πιό βαθιά στίς λειτουργίες τῆς φύσης, οἱ Εὐρωπαῖοι μετέφραζαν τήν ὑλική ὑπεροχή τους σέ παγκόσμια ἡγεμονία. Τά βιομηχανοποιημένα κράτη —πρῶτα ἡ Μεγάλη Βρετανία καί ἀργότερα ἡ Γαλλία, ἡ Γερμανία καί οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες— πλημμύρισαν τίς ἀγορές τῆς Ἀσίας καί τῆς Ἀφρικής μέ φτηνά καταναλωτικά ἀγαθά, φτιαγμένα ἀπὸ μηχανές: ἀπὸ βαμβακερά ὑφάσματα μέχρι λάμπες κηροζίνης. Ἡ μεγάλη πρόοδος στό σχεδιασμό καί τήν παραγωγή ὅπλων, πού συνόδευε

τή διαδικασία ἐκβιομηχάνισης, ἐπέτρεψε στοὺς Εὐρωπαίους νά ὑποτάξουν μέ τή βία κάθε ὑπερπόντιο λαό πού ἀντιστεκόταν στήν προσπάθειά τους νά ἐμπορευθοῦν, νά σφετεριστοῦν ἢ νά ἐξερευνήσουν. Ὄταν συνδυάζονταν μέ στρατιωτικές δυνάμεις πού, ἤδη πολύ πρὶν ἀπὸ τή Βιομηχανική Ἐπανάσταση, ὑπερεῖχαν σέ πειθαρχία καί ὀργάνωση, τά μαζικά παραγόμενα ὅπλα, ὁ σιδηρόδρομος, ὁ τηλεγράφος καί τά σιδηρένια ἀτμόπλοια ἔδιναν στοὺς Εὐρωπαίους τή δυνατότητα νά κατακτήσουν καί νά διοικήσουν ἄμεσα —ἢ νά συντρίψουν καί νά ἐλέγξουν μέσω ντόπιων ἐκπροσώπων τους— ὅλους σχεδόν τοὺς λαοὺς τῆς Ἀσίας καί τῆς Ἀφρικής.²⁹ Κάθε χρονιά ἀπὸ τό 1871 ὡς τό 1914, οἱ εὐρωπαϊκές ἱμπεριαλιστικές δυνάμεις προσαρτοῦσαν στίς αὐτοκρατορίες τους μία περιοχὴ στό μέγεθος τῆς Γαλλίας.

Ὡστόσο περισσότερο ἀπὸ τίς κατακτήσεις (ἡ νίκη εἶχε καταντήσῃ σχεδόν ρουτίνα, παρὰ τίς περιστασιακές ἀνατροπές ὅπως ἡ ἥττα τῶν Γάλλων στό Βιετνάμ τῆ δεκαετία τοῦ 1880), οἱ Εὐρωπαῖοι ἐντυπωσιάστηκαν ἀπὸ τό σχετικά χαμηλό κόστος καί τήν αὐξανόμενη εὐκολία τῶν ἀποικιακῶν κατακτήσεων. Μολονότι στοὺς ἀποικιακοὺς πολέμους ἐμπλέκονταν μικρές δυνάμεις, οἱ ὁποῖες μάλιστα δέν διέθεταν πάντα τά πιό προηγμένα ὅπλα, ἡ σύγκρουση μέ τοὺς Εὐρωπαίους σήμαινε ὑποταγὴ γιὰ τοὺς ἀφρικανοὺς πολεμιστὲς καί γιὰ ἀτέλειωτες στρατιές τῆς Κίνας, ὅπως λέει ὁ D. A. Low, στήν «ἀπείρως μεγαλύτερη, τῇ φονικότερῃ ἐπίδειξῃ δυνάμεις ἀπὸ ὅσες συνάντησαν στό παρελθόν ἀπὸ ὁποιαδήποτε κατεύθυνση».³⁰ Ἐπιχειρήσεις ὅπως ἡ καταστροφή μεγάλων στόλων κινεζικῶν πολεμικῶν πλοίων ἀπὸ μικρές μοῖρες τοῦ βρετανικοῦ ναυτικοῦ ἢ ἡ ὁλοκληρωτικὴ συντριβὴ χιλιάδων ἀποφασισμένων πολεμιστῶν τοῦ Μαντί στό Ὀμντουρμάν ἐδραῖωσαν τήν κοινὴ ἀντίληψη τῶν εὐρωπαίων στοχαστῶν, πολιτικῶν καί ἀποικιακῶν ὑπαλλήλων πὼς εἶχαν κατακτήσῃ τό δικαίωμα (καί τό καθήκον) νά εἶναι οἱ «ἄρχοντες τῆς ἀνθρωπότητας».

Ὅσο ἡ ἀπόδειξη τῶν ὑλικῶν ἐπιτευγμάτων τους πολλαπλασιαζόταν καί ἀπλωνόταν σέ ὅλες τίς πλευρές τῆς ζωῆς στίς βιομηχανοποιημένες κοινωνίες, οἱ Εὐρωπαῖοι καί (ὅλο καί περισσότερο) οἱ Ἀμερικανοὶ συνειδητοποιοῦσαν τή μοναδικότητα καί, ὅπως πίστευαν, τήν ἀνωτερότητα τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Ὅσοι ἀσχολοῦνταν ἔμπρακτα μέ τίς ἀποικίες καί οἱ διανοητὲς πού στοχάζονταν τά ζητήματα τῶν ἀποικιῶν ἄρχισαν νά ἀντιλαμβάνονται τά ἐπιτεύγματα τῆς ἐπιστήμης καί τῆς τεχνολογίας ὄχι μόνο ὡς κεντρικὸ στοιχεῖο πού διέκρινε τήν Εὐρώπη ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους πολιτισμοὺς τοῦ παρελθόντος καί τοῦ παρόντος, ἀλλὰ καί ὡς τό πιό εὐλογο μέτρο γιὰ τήν ἀξιολόγηση, τήν ταξινόμηση καί τήν ἐιράρχηση τῶν μὴ δυτικῶν κοινωνιῶν. Συχνά ἡ ἐπιστήμη καί ἡ τεχνολογία συγγέονταν ὡς κριτήρια σύγκρισης, ἀντὶ νά θεωροῦνται δύο διαφορετικὰ ἐγχειρήματα,

ὅπως συνέβαινε τούς προηγούμενους αἰῶνες. Ἐπιπλέον, γενικευτικοί ἰσχυρισμοί περί ἀνωτερότητας καὶ κατωτερότητας παραμέρισαν τίς λεπτομερεῖς ἀναφορές σέ ἐπιμέρους ἐργαλεῖα ἢ σέ συγκεκριμένες ιδέες πού χαρακτήριζαν τίς πρώτες περιγραφές τῶν ὑπερπόντιων πολιτισμῶν. Ἡ μεταβολή αὐτή ἀποκαλύπτει ἓνα ἐντεινόμενο αἶσθημα τῶν παρατηρητῶν πῶς οἱ λαοί τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Ἀσίας ἐλάχιστα μπορούσαν νά προσφέρουν στήν Εὐρώπη, στίς τεχνικές παραγωγῆς καὶ ἀπόσπασης φυσικοῦ πλούτου ἢ στήν κατανόηση τῆς λειτουργίας τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Ὅλο καὶ περισσότερο, οἱ ἐκβιομηχανοποιημένοι πολιτισμοί τῆς Εὐρώπης (καὶ τῆς Βορείου Ἀμερικῆς) ὡς ὅλον ἀντιμετωπίζονταν σάν χωριστή τάξη, διαφορετική ἀπό ὅλες τίς ἄλλες. Οἱ διπολικές διαφορές ἦταν πολυάριθμες καὶ ἐκδηλές: τό μέταλλο ἔναντι τοῦ ξύλου· ἡ μηχανή ἔναντι τῆς δύναμης τοῦ ἀνθρώπου ἢ τοῦ ζώου· ἡ ἐπιστήμη ἔναντι τῆς δεισιδαιμονίας καὶ τοῦ μύθου· τό συνθετικό ἔναντι τοῦ ὀργανικοῦ· τό προοδευτικό ἔναντι τοῦ στάσιμου. Κάθε ἀποψη τοῦ πολιτισμοῦ μπορούσε νά συνδεθεῖ μέ τά δίπολα αὐτά, μέ τή θεμελιώδη διχοτομία μεταξύ βιομηχανικῶν καὶ προβιομηχανικῶν κοινωνιῶν. Οἱ ζητιάνοι, γιά παράδειγμα, πού κάποτε περιφέρονταν σέ μεγάλες ὁμάδες ἀνά τή Γαλλία καὶ τήν Ἀγγλία, καὶ πού ἡ σπανιότητά τους στήν Κίνα καὶ τήν Ἀφρική καταγραφόταν κάποτε μετ' ἐπαίνων ἀπό τούς εὐρωπαϊούς παρατηρητές, τώρα σκανδάλιζαν τούς ἐπισκέπτες τῆς «Ἀνατολῆς» καὶ τῆς «Σκοτεινῆς Ἠπείρου». Ὅπως ἀφηγοῦνταν πολλοί ταξιδιώτες, φτάνοντας σέ κάποιο μὴ δυτικό λιμάνι (ἐκφραση πού ὅλο καὶ περισσότερο σήμαινε τίς ἀποικίες), ἀκόμη καὶ ὁ ρυθμός τῆς ὁμιλίας καὶ τῆς κίνησης γινόταν σημαντικά πιο ἀργός, ἀκόμη καὶ ἡ γεωγραφική διευθέτηση τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος διέφερε ἀνησυχητικά.

Οἱ περισσότεροι παρατηρητές τοῦ 19ου αἰῶνα μπερδεύαν μὴ τεχνολογικά ἢ μὴ ἐπιστημονικά μέτρα —τά συστήματα διακυβέρνησης, τούς ἠθικούς κώδικες, τή μεταχείριση τῶν γυναικῶν, τίς θρησκευτικές πρακτικές κ.λπ.— μέ ἀξιολογήσεις τῆς ὕλικῆς κυριαρχίας τῶν Ἀφρικανῶν καὶ τῶν Ἀσιατῶν. Καθώς ὅμως περνοῦσε ὁ αἰῶνας, οἱ διοικητές τῶν ἀποικιῶν καὶ οἱ ἱεραπόστολοι, οἱ ταξιδιώτες καὶ οἱ κοινωνικοὶ σχολιαστές ὅλο καὶ περισσότερο τόνιζαν τά τεχνολογικά καὶ τά ἐπιστημονικά πρότυπα ὡς τήν ἀσφαλέστερη βάση γιά τή σύγκριση κοινωνιῶν καὶ πολιτισμῶν. Σέ μία ἐποχή κατὰ τήν ὁποία ὅσοι ἀσχολοῦνταν μέ τή μελέτη τῆς φυσικῆς ἱστορίας καὶ τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης ἀπαιτοῦσαν ὅλο καὶ περισσότερο «ἐπιστημονικές» ἀποδείξεις, τά ὕλικά ἐπιτεύγματα καὶ οἱ ἀνατομικές μετρήσεις ἀποδείχθηκαν ἀκαταμάχητα μέτρα τῆς ἰκανότητας καὶ τῆς ἀξίας τῶν ἀνθρώπων. Οἱ ἀρχές τῆς μηχανικῆς καὶ οἱ μαθηματικές προτάσεις μπορούσαν νά ἐλεγχθοῦν· τό μῆκος μιᾶς γέφυρας, τό μέγεθος μιᾶς μηχανῆς καὶ μιᾶς

κεφαλῆς μπορούσαν νά μετρηθοῦν καὶ νά ταξινομηθοῦν κατὰ σειρά ἀποτελεσματικότητας. Ἔτσι, ἀντίθετα μέ παλαιότερα μέτρα πού χρησιμοποιοῦσαν οἱ Εὐρωπαῖοι γιά νά συγκρίνουν τίς κοινωνίες, ὁ 19ος αἰῶνας προτιμοῦσε ἐκεῖνα πού ὑποτίθεται ὅτι μπορούσαν νά ἐπαληθευτοῦν ἐμπειρικά καὶ ταίριαζαν ἰδιαίτερα στό ἐνδιαφέρον τῆς ὕστερης βικτοριανῆς περιόδου γιά «στατιστικές ἀναγωγές».³¹

Οἱ βελτιωμένες καὶ φτηνότερες τεχνικές μαζικῆς ἐκτύπωσης, οἱ ἐξελιξείς στίς γραφικές καὶ στατιστικές παρουσιάσεις καὶ (ἀπό τά μέσα τοῦ αἰῶνα) οἱ ἐξελιξείς στή φωτογραφία ἐνίσχυσαν τήν προτίμηση γιά κριτήρια ἀξιολόγησης ἀπτά καὶ ἐλέγξιμα. Ἡ ἐμπειρική παρατήρηση καὶ ἡ «ἀντικειμενική» ἀξιολόγηση ἔδειχναν νά μεταφέρουν τή σύγκριση τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης, τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Ἀσίας στό χῶρο τῶν «ἀποδεδειγμένων ἀληθειῶν», πού ὁ John Seeley —ἓνας ἀπό τούς μεγάλους ὑποστηρικτές τῆς βρετανικῆς ἱμπεριαλιστικῆς ἐπέκτασης στά τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα— θεωροῦσε κύρια πηγή τοῦ μεγαλείου τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Ἀντιτιθέμενος στίς εὐρύτερα ἀποδεκτές ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς του, ὁ Seeley ἰσχυρίζοταν πῶς ἡ ὑπεροχή τῶν Βρετανῶν ἔναντι τῶν Ἰνδῶν καὶ ἄλλων ὑποτελῶν λαῶν δέν ὀφειλόταν στόν μεγαλύτερο ἐγκέφαλο ἢ τίς ἐξυπνότερες ιδέες. Ἡ βρετανική κυριαρχία, ἐπέμενε, στηρίζοταν σέ ιδέες πού μπορούσαν «νά δοκιμαστοῦν καλύτερα καὶ ἦταν πιο ὑγιεῖς».³² Μερικές δεκαετίες νωρίτερα, μιά διατύπωση τοῦ Gustave d'Eichthal, μαθητῆ τοῦ διάσημου γάλλου κοινωνιολόγου August Comte, ἔδινε ἓνα ἀκόμη χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τῆς πεποίθησης τῶν στοχαστῶν τοῦ 19ου αἰῶνα ὅτι ὁ ἐμπειρικός ἔλεγχος βελτίωσε τήν ἀξιοπιστία τῶν προτύπων μέ βάση τά ὁποῖα διαβάθμιζαν τήν ἀνθρωπότητα. Ὁ D'Eichthal παρατηροῦσε πῶς, ἀκόμη καὶ ἂν παραβλέπει κανεῖς τήν ἐμφάνιση τῶν μαύρων —διατύπωση πού ὑποδηλώνει πῶς αποτελοῦν «διαφορετικό εἶδος ἀνθρώπων» ἀπό τούς λευκοίς—, ἡ διάκριση μεταξύ τῶν δύο φυλῶν δέν μπορεῖ νά ἀμφισβητηθεῖ, διότι ἔχει «ἀποδειχθεῖ ἐπιστημονικά» ἀπό τά τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα.³³ Τήν πεποίθηση πῶς οἱ εὐρωπαϊκές ἀντιλήψεις γιά τούς μὴ δυτικούς λαούς βασίζονταν στήν ἐπιστημονική ἔρευνα ἐκλαίκευσαν τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα συγγραφεῖς ὅπως ὁ Winwood Reade. Στή ζοφερή *Savage Africa*, ὁ Reade παραδεχόταν πῶς δυσκολευόταν ν' ἀντισταθεῖ στους ὑποστηρικτές τῆς κατωτερότητας τῶν Ἀφρικανῶν, ἀφοῦ εἶναι «μάταιο ν' ἀγωνίζεται κανεῖς ἐναντία στά ἱερά δεδομένα τῆς ἐπιστήμης».³⁴

Καθώς οἱ Εὐρωπαῖοι τοῦ 19ου αἰῶνα πίστευαν πῶς οἱ μηχανές, τό μέγεθος τοῦ κρανίου ἢ οἱ ἀντιλήψεις γιά τή δομή τοῦ ἡλιακοῦ συστήματος ἦταν οὐδέτερα δεδομένα ἀπό πολιτισμική ἀποψη, θεωροῦσαν πῶς τά ἀξιολογικά κριτήρια πού στηρίζονταν στήν ἐπιστήμη καὶ τήν τεχνολογία ἐπη-

ρεάζονταν λιγότερο από τις υποκειμενικές προκαταλήψεις. Η σημασία των κραυγαλέα ναρκισσιστικών μέτρων της αξίας των μη ευρωπαϊκών λαών—τό χρώμα του δέρματος, ο τρόπος ένδυσης ή η απουσία της—μειώθηκε. Η μέτρηση της χωρητικότητας του κρανίου, ο υπολογισμός του μήκους των σιδηροδρομικών αποστάσεων, καθώς επίσης η ικανότητα για εργασία, πειθαρχία και σημείωση του χρόνου έγιναν τα καθοριστικά κριτήρια που έκριναν τους υπόλοιπους πολιτισμούς και δόξαζαν την ανωτερότητα του δικού τους. Ελάχιστοι μόνο διανοητές κατανόησαν πώς και αυτά τα κριτήρια εξαρτόνταν από τον πολιτισμό, όσο τουλάχιστον και τα προηγούμενα, και έγερναν την πλάστιγγα ακόμη περισσότερο προς τη μεριά της βιομηχανικής Δύσης. Έκείνοι συνέχισαν να εκτιμούν τα επιτεύγματα των μη δυτικών λαών και να θρηνούν για τη διάβρωση ή την εξαφάνιση των ιδεών, των εθίμων και των θεσμών της Ασίας και της Αφρικής, στην εποχή της παγκόσμιας κυριαρχίας της Ευρώπης.

Όπως έδειξε ο Martin Weiner, δεν ήταν τόσο λίγοι οι βρετανοί διανοητές που θλίβονταν για την απομάχρυνση από μία εξιδανικευμένη αγροτική Αγγλία.³⁵ Η κριτική των τόρις και των ριζοσπαστών για τις βρόμικες περιοχές με τα εργοστάσια και τους άθλιους οικισμούς των εργατών—οικεία γνωρίσματα της εκβιομηχάνισης κατά την περίοδο που ο Lewis Mumford ονόμασε παλαιοτεχνική—αναπτύχθηκε και πήρε τη μορφή μίας ευρύτατης αντικαπιταλιστικής και αντιβιομηχανικής αντίδρασης στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα. Ένα εύγενές, αριστοκρατικό ιδεώδες έρασιτεχνίας προβλήθηκε στον αγώνα ενάντια στην άνοδο μίας ελίτ βιομηχάνων, χρηματιστών και τεχνοκρατών, που κυριαρχούνταν από τό κίνητρο του κέρδους και της παραγωγικότητας. Όμως η επίθεση αυτή ενάντια στα «σκοτεινά Σατανικά Έργοστάσια» του William Blake και στις αξίες των καπιταλιστών επιχειρηματιών ήταν εν πολλοίς έσωτερική υπόθεση. Η θέση του Weiner πώς «οι ιμπεριαλιστές και οι “πατριώτες” συγγραφείς [στά τέλη του 19ου αιώνα] σπάνια αντιμετώπισαν τη βιομηχανική πρόοδο ως κατάλληλη πηγή έμπνευσης»³⁶ έρχεται σε αντίθεση με τη συχνή επίκληση των τεχνολογικών και επιστημονικών αποδείξεων της ανωτερότητας της Βρετανίας την ίδια περίοδο. Τις αποδείξεις αυτές τις χρησιμοποιούσαν για να εξηγήσουν πώς κατέκτησε η Βρετανία τη θέση της στο σύστημα παγκόσμιας κυριαρχίας και να δικαιολογήσουν τον τρόπο με τον οποίο κυβερνούσε τεράστιους πληθυσμούς πέρα από την Ευρώπη, σε όλκληρη την επιφάνεια του πλανήτη. Η άμφθυμία της «διπρόσωπης σαν τον Ίανό» βιομηχανικής Βρετανίας που νοσταλγοῦσε τό αγροτικό παρελθόν με τους μαστόρους και τους καλφάδες έντεινόταν από τη

σαφή αναγνώριση—άκόμη και από όσους αριστοκράτες βρήκαν καταφύγιο στην αυτοκρατορική γραφειοκρατία του 19ου αιώνα—³⁷ πώς τά πλεονεκτήματα που είχαν επιτύχει οι Βρετανοί ως αποτέλεσμα της Έπιστημονικής και της Βιομηχανικής Επανάστασης είχαν ζωτική σημασία για την ανάπτυξη και τη διατήρηση της αυτοκρατορικής τάξης.

Τη σημασία της τεχνολογικής ανωτερότητας ως παράγοντα νομιμοποίησης της ιμπεριαλιστικής κυριαρχίας δείχνει μέ τον πιο έντυπωσιακό τρόπο η ανάμνηση του αίσθήματος υπερηφάνειας και επιβεβαίωσης που έδινε στη Mary Kingsley η βιομηχανική τεχνολογία, όσο εξερευνούσε τη ζούγκλα και τη σαβάνα της δυτικής Αφρικής. Η Kingsley διακρινόταν, ανάμεσα στους ταξιδιώτες του 19ου αιώνα, για τό τολμηρό και ανεξάρτητο πνεῦμα της. Τά έργα της αποτελούν σήμερα αντικείμενο μελέτης κυρίως λόγω του ειλκρινούς και σπάνιου θαυμασμού για τις πεποιθήσεις και τά ήθη των Αφρικανών. Μολοντί υπερασπιζόταν έντονα τους λαούς και τους πολιτισμούς της Αφρικής, δεν έκρυβε τη βεβαιότητά της πώς οι Βρετανοί ήταν ανώτεροι και πώς τά τεχνολογικά επιτεύγματα αποτελούσαν τό καλύτερο τεκμήριο της ανωτερότητάς τους:

Τό μόνο που μπορώ να πω είναι πώς, αφού μείνω αρκετό καιρό στην Αφρική και έπειτα επιστρέφω στην πατρίδα, δεν νιώθω υπερήφανη που είμαι Αγγλίδα για τά ήθη και τά έθιμα που συναντώ εδώ, ούτε βέβαια για τά σπίτια και τό κλίμα, αλλά γι' αυτό που ένσαρκώνει η μεγάλη ατμομηχανή του σιδηροδρόμου. Κάποτε, επιστρέφοντας μέ πλοίο στην πατρίδα, συνάντησα έναν Αγγλο που είχε μείνει στη νοτιοδυτική Αφρική επτά όλκληρα χρόνια. Είχε σώας τās φρένας και τό μυαλό του λειτουργούσε περίφημα. Μόλις όμως αποβιβάστήκαμε στό Λίβερπουλ, έτρεξε και άγκάλιασε έναν ταχυδρόμο, προς μεγάλη έκπληξη του τελευταίου. Κι όμως, ακριβώς τό ίδιο αισθάνομαι για τό πρώτο μεγαλόπρεπο μηχανήμα που συναντώ: αποτελεί εκδήλωση της ανωτερότητας της φυλής μου.³⁸

Μπορούμε να εξηγήσουμε την έκδηλη αντίφαση ανάμεσα στην άποψη του Weiner ότι στά τέλη του 19ου αιώνα υπήρξε μία πλημμυρίδα αντιβιομηχανικής κριτικής και στην κυριαρχία των επιστημονικών και τεχνολογικών προτύπων ως μέτρων των επιτευγμάτων των ανθρώπων την ίδια περίοδο, αν διακρίνουμε την τεχνολογία καθαυτή από την καπιταλιστική έκδοχή της εκβιομηχάνισης. Ένα μεγάλο μέρος της έχθρότητας για την εκβιομηχάνιση, που τόσο όρθά διερευνά ο Weiner, στρεφόταν ενάντια στην άκρα έμπορευματοποίηση, τον άχαλίνωτο ανταγωνισμό και την αντίληψη της αλλαγής ως αυτοσκοπού. Από τους επικριτές της εκβιομηχά-

νισής ελάχιστοι ἀμφισβητοῦσαν πώς οἱ Βρετανοὶ ἔδειχναν ἐξαιρετική ἱκανότητα στὶς ἐφευρέσεις καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. Ἡ παράδοση πού ἀναφερόταν στὸν εὐγενῆ ἐπιστήμονα καὶ στὸν ἐφευρέτη-μαστροχαλαστή μερικῆς ἀπασχόλησης ἦταν μᾶλλον ἰσχυρή σὲ μιά «ἐκλεπτυσμένη» ἐλίτ πού τὴν ἀποτελοῦσαν διανοούμενοι καὶ ἐπιχειρηματίες. Προσφέροντας στὸν κόσμον τόσο τὴ Νευτώνεια ὥς καὶ τὴ Βιομηχανικὴ Ἐπανάσταση, οἱ Βρετανοὶ ἀπέδειξαν πέραν πάσης ἀμφιβολίας πώς μποροῦσαν νὰ ἀριστεύσουν στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ στὶς ἐφευρέσεις. Ἀκόμη καὶ οἱ χειροτεχνικές τεχνικές καὶ τὰ ἐργαλεῖα πού προσπαθοῦσαν νὰ διατηρήσουν ἢ νὰ ἐπαναφέρουν οἱ ἀδιάλλακτοι ἐπικριτές τῆς ἐκβιομηχάνισης ὅπως ὁ William Morris καὶ ὁ John Ruskin, τοὺς προηγούμενους αἰῶνες χρησιμοποιοῦνταν ὡς μέτρο τῆς εὐρωπαϊκῆς «τεχνικῆς» ἀνωτερότητας ἔναντι τῶν μὴ δυτικῶν λαῶν. Στὴν ἀντικαπιταλιστικὴ, ἀντιβιομηχανικὴ Οὐτοπία τοῦ Morris στὸ *News from Nowhere* (1891), ὑπῆρχε κάθε λογῆς μηχανή, ἀλλὰ οἱ κάτοικοι τῆς Οὐτοπίας του χρησιμοποιοῦσαν μόνο ὅσες θεωροῦσαν εὐχρηστες καὶ ἀγνοοῦσαν τίς περιττές.³⁹ Ἐτσι, παρὰ τίς διαρκεῖς προσπάθειες ἀποδυνάμωσης, τὴν ἔκπτωση τῆς Ἀγγλίας ἀπὸ τὴν ἡγετικὴ θέση μεταξύ τῶν βιομηχανικῶν δυνάμεων καὶ τὴν ἀντικατάστασή της ἀπὸ τὴ Γερμανία καὶ τίς ΗΠΑ, καθὼς καὶ ἓνα ἐντεινόμενο αἶσθημα κινδύνου ἀπὸ τὴν ἄμετρη ἐκμηχάνιση, πολλοὶ συγγραφεῖς στὰ τέλη τῆς βικτωριανῆς περιόδου ἐξυμνοῦσαν τὴν ἐπιστημονικὴ ὀξυδέρκεια καὶ τὸ ἐφευρετικὸ πνεῦμα τῆς Βρετανίας.

Πολλοὶ ἀπὸ ἐκείνους πού θεώρησαν τὰ ἐπιστημονικὰ καὶ βιομηχανικὰ ἐπιτεύγματα ὡς τὴν καλύτερη ἀπόδειξη τῆς «φυλετικῆς» ἢ ἐθνικῆς ἀνωτερότητας τῶν Βρετανῶν ἀδιαφοροῦσαν γιὰ τίς αἰσθητικές ἀνησυχίες τῆς σοσιαλιστικῆς κριτικῆς τοῦ Ruskin καὶ τοῦ Morris. Ὅπως δείχνει ὁ Weiner, ὁ Frederic Farrar, διευθυντὴς στὸ Χάρροου καὶ ἀργότερα στὸ Μάρλμπορο, πολέμησε ὅσο λίγοι τὴν ἀντιεπιστημονικὴ, ἀντιτεχνολογικὴ τάση πού κυριαρχοῦσε στὴν ἐλίτ τῶν δημόσιων σχολείων.⁴⁰ Ὁ Farrar ὄχι μόνο ἐπέπληττε ὅσους θεωροῦσαν πώς ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση δὲν ἔπρεπε νὰ κατέχει κεντρικὴ θέση στὴ μόρφωση τῶν εὐγενῶν ἀλλὰ καὶ θεωροῦσε τίς ἐφευρέσεις καὶ τίς ἐπιστημονικὲς ἀνακαλύψεις ὡς τὴν καλύτερη δοκιμασία τῶν «ἱκανοτήτων τῶν φυλῶν». Στὸ ὁμώνυμο δοκίμιό του τοῦ 1867, ἀπέριπτε συστηματικὰ κάθε ἄποψη πού ἀναφερόταν στὴ συμβολὴ τῶν λαῶν ἐκτός Εὐρώπης στοὺς τομεῖς αὐτοῦς. Ἰσχυρίζοταν πώς οἱ Σημίτες καὶ οἱ Ἀριοὶ ἦταν οἱ μόνες φυλές πού δημιούργησαν «πραγματικούς» πολιτισμούς καὶ ὅτι εἶχαν τὴν εὐθύνη γιὰ «κάθε εὐγενῆ ἀνακάλυψη, κάθε σκέψη καὶ ἐπίδραση πού ἐνδυνάμωσε καὶ ἐξάγγισε τὴ λευκὴ φυλή».⁴¹ Συνέκρινε τὸ σφρίγος καὶ τὴν προοδευτικὴ ἀνάπτυξη τοῦ εὐρωπαϊκοῦ

πολιτισμοῦ μέ τὴν ἀγριότητα τῆς Ἀφρικῆς καὶ τὴν «ἀδιαφορία τῶν Μογγόλων γιὰ τὴν πρόοδο». Παρότι ἀπέδιδε τὴν πρόοδο τοῦ πολιτισμοῦ στοὺς Ἀρίους καὶ τοὺς Σημίτες, τόνιζε ιδιαίτερα τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνολογίας ὡς ἀδιαφιλονίκητη ἀπόδειξη τῆς ἀνωτερότητας τῶν φυλῶν αὐτῶν. Ἐτσι, μολονότι δυσκολεύτηκε νὰ πείσει τοὺς ὑπόλοιπους διευθυντές νὰ περιλάβουν περισσότερα ἐπιστημονικὰ θέματα στὸ πρόγραμμα σπουδῶν τους, ὁ Farrar πρότεινε τὰ μέτρα αὐτά τῆς ἀνθρώπινης ἀξίας σὲ ἀρκετές γενεές ἀνδρῶν πού σπούδασαν σὲ δημόσια σχολεῖα καὶ στὴ συνέχεια κυριάρχησαν στὴν ἀγγλικὴ πολιτικὴ σκηνή ἢ συμμετεῖχαν στὴ διοίκηση τῶν ὑπερπόντιων κτήσεων τῆς αὐτοκρατορίας.

Ὁ Alfred Russel Wallace, πατέρας μαζί μέ τὸν Δαρβίνο τῆς θεωρίας τῆς ἐξέλιξης μέσω τῆς φυσικῆς ἐπιλογῆς, ἐπαινοῦσε τὰ ὀφέλη τῆς ἐκβιομηχάνισης πιὸ ἀνεπιφύλακτα καὶ ἀπὸ τὸν Farrar. Τὸ 1899 συνέγραψε τὸν ἐπικήδειο τῆς βικτωριανῆς περιόδου, μέ τὸν χαρακτηριστικὸ τίτλο *The Wonderful Century*. Στὸ ἔργο αὐτό, ὁ Wallace ἐκτιμοῦσε ὅτι σὲ ὅλους τοὺς αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὸ 1800 ἔγιναν μόνο ἐπτά ἐφευρέσεις «πρώτου διαμετρήματος». Τὰ μεγάλα πνεύματα τοῦ 19ου αἰῶνα πραγματοποίησαν δεκατρεῖς ἐφευρέσεις, σύμφωνα μέ τίς ἐκτιμήσεις του, καὶ προσπαθοῦσε νὰ ἐξάψει τὴν ὑπερφηάνεια τῶν συμπατριωτῶν του ὡς ἐξῆς: «Ἐμεῖς οἱ ἄνδρες τοῦ 19ου αἰῶνα δὲν ἀργήσαμε νὰ τὸν ἐξυμνήσουμε. Οἱ σοφοὶ καὶ οἱ ἀνόητοι, οἱ μορφωμένοι καὶ οἱ ἀγράμματοι, οἱ ποιητές καὶ οἱ τυπογράφοι, οἱ πλούσιοι καὶ οἱ φτωχοί, ὅλοι μαζί κορδωνόμαστε στὸ χορὸ τοῦ θαυμασμοῦ γιὰ τίς ἐξαισίες ἐφευρέσεις καὶ ἀνακαλύψεις τῆς ἐποχῆς μας, καὶ πιὸ πολὺ γιὰ τίς ἀναριθμητέες ἐφαρμογές τῆς ἐπιστήμης πού ἀποτελοῦν πλέον κομμάτι τῆς καθημερινῆς μας ζωῆς καὶ μᾶς ὑπενθυμίζουν κάθε στιγμή τὴν ἄπειρη ἀνωτερότητά μας ἔναντι τῶν σχετικῶν ἀδαῶν προγόνων μας».⁴² Κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ Wallace, οἱ αἰχμές τῶν κάθε λογῆς Ruskin καὶ Morris ἐνάντια στὴ βιομηχανία ἐλάχιστα ἐπηρέαζαν τοὺς περισσότερους συμπατριῶτες τους.

Ἀκόμη καὶ ὅσοι ἀμφέβαλλαν γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐκβιομηχάνισης καὶ τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ βρετανικὴ κοινωνία διαχωρίζαν συνήθως τὴ Βρετανία καὶ τὴν Εὐρώπη γενικότερα ἀπὸ τοὺς μὴ δυτικούς πολιτισμούς, μέ κριτήριον τίς ἄνευ προηγούμενου προόδους στὸν ὕλικο πολιτισμὸ. Ἐτσι, μπορεῖ ὁ Walter Bagehot νὰ ἐπέκρινε τὴν «τραχιά καὶ χυδαία δομὴ τοῦ ἀγγλικοῦ ἐμπορίου»,⁴³ ὅμως στὸ γνωστότερο βιβλίο του μέ τίτλο *Physics and Politics* διακρίνει τὴν Εὐρώπη ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη ὑδρόγειο, θεωρώντας τὴν ἓνα ἐκβιομηχανισμένο Μέσο Βασίλειο: «[Μποροῦμε] δικαίως νὰ περιγράψουμε τίς διαφορὲς φυλές τοῦ κόσμου ὡς εὐρισκόμενες στὰ ποικίλα ἄκρα τοῦ βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ, τὸν ὁποῖο προσεγγίζουν ἀπὸ διά-

φορες πλευρές και ύστεροιν σέ διάφορα σημεία». ⁴⁴ 'Ο Bagehot συνέκρινε τήν Εὐρώπη —όπου οἱ «παραδοσιακοὶ δάσκαλοι», οἱ «συνηθισμένες συζητήσεις» καί οἱ «ἀναπόφευκτες καί ἀθεράπευτες προκαταλήψεις» συνεργάζονται γιά νά καταστήσουν τήν πρόοδο «συνηθισμένο γεγονός τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας»— μέ τίς ἀνατολικές καί τίς «ἄγριες» κοινωνίες πού δέν κατανοοῦσαν τήν ἔννοια τῆς προοδευτικῆς ἀλλαγῆς. 'Ισχυριζόταν πώς οἱ 'Ινδοὶ δέν ἀναγνώριζαν πλήρως τήν «εὐλογία» πού ἐπέφερε ἡ βρετανική κυριαρχία λόγω τῆς ἀκαμπτης ὑπακοῆς τους στίς συνήθειες καί τοῦ «ἀρχαίου αἰσθήματος» «καθήλωσης», πού ἦταν ριζικά ἀντίθετο πρὸς τό «μοντέρνο αἶσθημα» τοῦ 'Αγγλου, τό ριζωμένο στήν προσωπική του προσπάθεια γιά κοινωνική βελτίωση καί οἰκονομική ἀνάπτυξη. ⁴⁵

'Ο Benjamin Kidd, πού τό ἐπιτυχημένο βιβλίο του *Social Evolution* δίδωσε τίς ἀπόψεις του ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τοῦ Bagehot, συμμερίζοταν τήν ἀνησυχία πολλῶν συγχρόνων του γιά τή θέση τῆς Βρετανίας σέ ἕναν κόσμο στόν ὁποῖο ἐντεινόταν ὁ ἀνταγωνισμός γιά τίς ἀγορές καί τοὺς πόρους. 'Ωστόσο, ὁ Kidd ξεκινοῦσε τό ἔργο του ἐξυμνώντας τίς ἐπιστημονικές καί μηχανικές προόδους τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς. 'Επαναλαμβάνοντας ἕναν σχετικὰ πάγιο κατάλογο ἐφευρέσεων καί ἀνακαλύψεων, ἰσχυριζόταν πώς τά καλύτερα δέν εἶχαν φτάσει ἀκόμη. Δῆλωνε πώς ἀκόμη καί τά πιό ἀπίστευτα ἐπιτεύγματα τοῦ παρελθόντος «ἐπέπρωτο νά ἐξαλειφθοῦν σύντομα» χάρις στίς προσπάθειες τῶν «ρωμαλέων καί ἀνδροπρεπῶν» 'Αγγλοσαξόνων πού ἔφεραν τό βάρος τῆς Βιομηχανικῆς 'Επανάστασης. Μολονότι ὁ Kidd θεωροῦσε πώς ἡ διαφορά τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ ὀφειλόταν στίς χριστιανικές καταβολές του, ἐπανειλημμένα ἀνέτρεχε στά ὑλικά ἐπιτεύγματα ὡς τεκμήριο τῶν σημαντικῶν διαφορῶν πού διέκριναν τοὺς Εὐρωπαίους ἀπὸ τοὺς ἄλλους λαούς τῆς ἐποχῆς, καθώς καί ἀπὸ τοὺς λαούς πού οἰκοδόμησαν πολιτισμούς στό παρελθόν. Συμπέρανε πώς οἱ διαφορές αὐτές φαίνονταν καθαρότερα «στὶς μεγάλες προόδους πού ἔχουν συντελεστεῖ στίς τέχνες τῆς ζωῆς, στίς συναλλαγές, στή βιομηχανία, στό ἐμπόριο, στίς πρακτικές ἐφαρμογές τῆς ἐπιστήμης καί στά μέσα ἐπικοινωνίας». ⁴⁶

Τά ἐπιχειρήματα τοῦ Α. Η. Keane ἦταν περισσότερο ἀμυντικά ἀπὸ ἐκεῖνα τοῦ Kidd, ὅμως ἡ προσπάθειά του νά ἐπιβεβαιώσῃ τήν ἀνωτερότητα τῆς ἀγγλοσαξονικῆς ἢ τῆς ἀγγλικῆς «φυλῆς» στίς ἐπιστημονικές ἐρευνες καί τίς τεχνολογικές καινοτομίες δέν ὑστεροῦσε. 'Αφοῦ παρουσίαζε τοὺς ὑπόλοιπους λαούς τῆς Γῆς, ἐξυμνοῦσε τά ἐπιτεύγματα τῆς 'Αγγλίας. Ξεκινοῦσε ἀπὸ τὸν Σαίξπηρ καί ἄλλους «μεγάλους» 'Αγγλους ἀπὸ τό χωρὸ τῆς λογοτεχνίας καί τῆς τέχνης καί σύντομα περνοῦσε σέ ἕναν ἐκτενῆ κατάλογο τῶν ἀνακαλύψεων τῶν 'Αγγλων στή χημεία, τή φυσική, τή μη-

χανολογία, τή μηχανική καί τίς φυσικές ἐπιστῆμες. 'Αγανακτισμένος διέψευδε τήν ἀντίληψη (πού ἴσως πρόβαλλε κάποιος ζηλόφθονος Γάλλος;) πώς οἱ 'Αγγλοι εἶναι «βλάκες», παρουσιάζοντας ξανά ἕναν ἀτέλειωτο κατάλογο προσωπικοτήτων ἀπὸ τό χωρὸ τῆς ἐπιστήμης καί τῶν ἐφευρέσεων, πού ξεκινοῦσε ἀπὸ τὸν Νεύτωνα καί τὸν Priestly καί ἔφτανε στόν Faraday καί τὸν Edison. ('Η συμπερίληψη τοῦ Edison ὀφείλεται στήν ἀποψή του πώς οἱ 'Αμερικανοὶ μποροῦσαν νά θεωρηθοῦν 'Αγγλοσάξονες, ἀποκλείοντας ταυτόχρονα τὸν ἄλλο κύριο ἀντίπαλο τῶν 'Αγγλων, τοὺς Γερμανούς, ἀπὸ τήν ἐπιλεκτὴ αὐτὴ κατηγορία — τουλάχιστον τοὺς γερμανοὺς ἀγρότες, τοὺς ὁποίους χαρακτήριζε «θαρεῖς, ἀνόητους καί δεισιδαίμονες».) 'Ο Keane συμπέρανε πώς οἱ 'Αγγλοσάξονες ἀποτελοῦν τό καλύτερο γένος τῆς καλύτερης φυλῆς, τῶν Καυκασίων, καί ἀπέριπτε παθιασμένα τήν ἀποψή πώς ἡ συμβολή τῶν 'Αγγλων στήν ἐπιστημονική καί τεχνολογική πρόοδο περιορίζοταν στή βελτίωση τῶν γαλλικῶν ἐφευρέσεων. 'Απέριπτε τοὺς Γάλλους ὡς λαὸ κατώτερου φυλετικοῦ γένους. «Γιά κάθε Γάλλο», δῆλωνε, «εὐκόλα ἐμφανίζονται δέκα καί δώδεκα ἄγγλοι καί ἀμερικανοὶ ἐφευρέτες». ⁴⁷

'Ακόμη καί ὅσοι ἀμφισβητοῦσαν τήν ἐγκυρότητα τῆς ἐπιστήμης καί τῆς τεχνολογίας ὡς μέτρο τῆς ἀνθρώπινης ἀξίας παραδέχονταν πώς τά στοιχεῖα αὐτά δέσποζαν στή στάση τῶν Βρετανῶν ἐναντι τῶν λαῶν τῶν ἀποικιῶν. Μπορεῖ ὁ Rudyard Kipling νά ἀποσύρθηκε τά τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του σέ ἕνα ἀγροτικό καταφύγιο χωρὶς τηλέφωνα καί ἄλλες μοντέρνες συσκευές, ὅμως ἐπὶ δεκαετίες τά διηγήματα καί τά ποιήματά του ἐξυμνοῦσαν τίς τεχνικές δεξιότητες, τή θετικότητα καί τήν ἀφοσίωση στή σκληρὴ δουλειά, πού ἔκαναν τοὺς Βρετανούς νά ἐξουσιάζουν περισσότερο ἀπὸ τό ἕνα τέταρτο τῆς ὑδρογείου. 'Ο C. F. G. Masterman, ὅσο καί ἂν θλιβόταν γι' αὐτό, δέν μποροῦσε νά ἀρνηθεῖ πώς οἱ βρετανοὶ ἱμπεριαλιστές εἶχαν πρό πολλοῦ ἐξισώσει τή σωματική ρώμη καί τό ἀπόλυτο μέγεθος μέ τό μεγαλεῖο, ἐνῶ «ἀρνοῦνταν καί ἀποστρέφονταν τήν ἀρχαία ἀφοσίωση στήν παλαιὰ 'Αγγλία». ⁴⁸ 'Ακόμη καί ὁ κοσμήτορας William Inge —ἕνας ἀπὸ τοὺς κορυφαίους ἐπικριτὲς τῆς βιομηχανικῆς τάξης στήν 'Αγγλία στίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰῶνα— ⁴⁹ παραδεχόταν πρόθυμα πώς τὸν 19ο αἰῶνα οἱ 'Αγγλοι ἐξίσωναν τά ὑλικά ἐπιτεύγματα μέ τήν πρόοδο τοῦ πολιτισμοῦ. Γράφοντας μέσα στό χάος πού ἀπέμεινε στή θέση τῶν εὐρωπαϊκῶν κοινωνιῶν μετὰ τὸν Μεγάλον Πόλεμον, συλλογιζόταν τό ἐπιχείρημα τῶν βικτοριανῶν, ὅτι ἂν ταξίδευαν μέ τό τραῖνο μέ ἐξήντα μίλια τὴν ὥρα, ἦταν πέντε φορές πιό πολιτισμένοι ἀπὸ τοὺς μὴ Εὐρωπαίους πού, στήν καλύτερη περίπτωση, ταξίδευαν χωρὶς μηχανοκίνητα μέσα μεταφορᾶς μέ δώδεκα μίλια τὴν ὥρα. ⁵⁰

Ἡ περιρρέουσα ἐχθρότητα πρὸς τὴ βιομηχανία καὶ τὴς καπιταλιστικές ἀξίες ἦταν ἀκόμα ἐντονότερη στὴ Γαλλία, πολλῶ δὲ μᾶλλον πού ὀρισμένοι ἱστορικοὶ τῆς οἰκονομίας θεώρησαν αὐτὴ τὴ στάση καὶ τὴν προσκόλλησιν στὴ χειροτεχνική παραγωγή ὡς τὴς σημαντικότερες αἰτίες τῆς καθυστερημένης ἐκβιομηχάνισης σέ σχέση μετὰ τὴν ἄλλη πλευρὰ τῆς Μάγνης.⁵¹ Ἡ πιὸ ἀργή καὶ λιγότερο ἐκτεταμένη ἐκβιομηχάνισις τῆς Γαλλίας μπορεῖ ἐπίσης νὰ εὐθύνεται γιὰ τὸ γεγονός ὅτι οἱ περισσότεροι γάλλοι συγγραφεῖς προσκολληθήτηκαν στὴν προτίμησιν τοῦ 18ου αἰῶνα γιὰ τὰ ἐπιστημονικά ἀντὶ τῶν τεχνολογικῶν μέτρων τῆς ἀνθρώπινης ἀξίας, περισσότερο ἀπὸ τοὺς βρετανοὺς συγγραφεῖς πού γνώριζαν καλύτερα τὴς ἐφευρέσεις, ἂν καὶ συχνὰ τὰ δύο αὐτὰ μέτρα συγχέονταν. Ὁ Gustave Le Bon καὶ ὁ Arthur de Gobineau, γιὰ παράδειγμα, πού διαμόρφωσαν σέ μεγάλο βαθμὸ τὴ ρατσιστική σκέψιν καὶ τὴς στάσεις ἀπέναντι στοὺς μὴ δυτικούς πολιτισμούς, ἐντόπιζαν πολλὰ ἀξιοκατάκριτα στὴ βιομηχανικὴ Εὐρώπην. Καὶ οἱ δύο ὅμως θεωροῦσαν τοὺς εὐρωπαϊκῆς καταγωγῆς λαοὺς φυλετικά ἀνώτερους ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους, ἀναφέροντας τὰ ἐπιτεύγματα τῆς λευκῆς ἢ ἀρίας φυλῆς στὴν ἐπιστήμην καὶ, σέ μικρότερο βαθμὸ, στὴν τεχνολογία ὡς σαφῆ ἀπόδειξιν τοῦ ὑψηλοῦ πολιτιστικοῦ τῆς ἐπιπέδου. Ὁ Gobineau θεωροῦσε τὴν Εὐρώπην τῆς ἐποχῆς του σαφῶς κατώτερη ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα, τὴν ἀρχαίαν Αἴγυπτον ἀλλὰ καὶ τὴν Ἰνδία στὸν τομέα τῆς καλλιτεχνικῆς παραγωγῆς, ἰσχυρίζοταν ὅμως πῶς ἡ Εὐρώπη εὐθυνόταν γιὰ ὅλα σχεδὸν τὰ σημαντικὰ ἐπιστημονικά ἐπιτεύγματα. Ἀναγνώριζε τὴς προόδους καὶ τὰ πλεονεκτήματα τῆς Εὐρώπης στὸν τεχνολογικὸ τομέα, θεωροῦσε ὅμως τὴν ἰκανότητα τῶν Εὐρωπαίων νὰ διακρίνουν τὴς λανθάνουσες ἀρχές καὶ νὰ ἀναπτύσσουν γενικὲς θεωρίες πολὺ σημαντικότερη ἀπὸ τὴς ἴδιες τὴς ἐπιμέρους ἐφευρέσεις. Ὅπως ὁ Farrar, συμφωνοῦσε πῶς οἱ Εὐρωπαῖοι εἶχαν σηκώσει τὸ βάρος τῆς συνολικῆς ἐξέλιξης τοῦ πολιτισμοῦ. Ἀκόμη καὶ ἡ Ἰνδία ἢ ἡ Κίνα —τὴς ὁποῖες περιελάμβανε στὸν κατάλογον μετὰ τοὺς δέκα «πραγματικούς» πολιτισμούς— ἔφτασαν στὸ ἐπίπεδον τοῦ ὁποῖο θρῖσκονταν χάριν στίς ἰδέες καὶ τὴς δεξιότητες πού τοὺς μετέδωσαν οἱ ἄριοι εἰσβολεῖς.⁵² Ὁ Le Bon ἀμφέβαλλε πῶς οἱ τέχνες ἔφτασαν στὸ ἀπόγειόν τους στὴν «ἐποχὴ τοῦ ἀτμοῦ καὶ τοῦ ἡλεκτρισμοῦ», ἦταν ὅμως ἀπόλυτα πεπεισμένος πῶς ἡ φυλετικὴ ἰδιοφυΐα καὶ ἡ ἀνωτερότητα τῶν δυτικῶν λαῶν ἀποδείχτηκαν ἀδιαμφισβήτητα μετὰ τὴς ἐπιστημονικῆς ἀνακαλύψεως καὶ τὴν ἄνευ προηγουμένου ἐφευρετικότητά.⁵³

Ἀσφαλῶς, δὲν ἔνιωθαν ὅλοι οἱ συγγραφεῖς τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰῶνα τὴν ἀνάγκη νὰ τεκμηριώσουν τοὺς ἐπαίνους τοὺς γιὰ τὴ βιομηχανικὴ ἀνάπτυξιν τῆς Γαλλίας. Ὁ μυθιστοριογράφος καὶ δοκιμιογράφος Edmond About, γιὰ παράδειγμα, συνέκρινε τὸν ἀργὸ ρυθμὸ τῆς ἀλλαγῆς καὶ τὴν

ἀντίστασιν στίς νέες τεχνολογίες πού συναντοῦσε κανεὶς σέ παλαιότερους πολιτισμούς μετὰ τὴν ἀναγνώρισιν πού παρεῖχε ἡ εὐρωπαϊκὴ κοινωνία στοὺς ἐπιστήμονες καὶ τοὺς ἐφευρέτες. Πίστευε πῶς ἡ κοινωνικὴ θέσις καὶ ἡ ὕλική ἀνταμοιβή πού ἀποκόμιζαν οἱ ἐπιτυχημένοι ἐπιστήμονες καὶ ἐφευρέτες, ὁ ἀνταγωνισμὸς καὶ ἡ ἐπικοινωνία μετὰ ἐπιστημόνων διαφορετικῆς ἐθνικότητος, ὑπῆρξαν τὸ κλειδί τῆς προόδου πού, κατὰ τὴ γνώμην του, διέκρινε τὴν Εὐρώπην ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους πολιτισμούς.⁵⁴ Ἀρκετὲς δεκαετίες ἀργότερα, ὁ δημοσιογράφος Pierre Mille συνόψιζε μετὰ μιὰ δόση εἰρωνείας τὴ σημασία πού ἀπέδωσαν ὁλόκληρες γενεὲς Γάλλων στὴν ὕλικήν πρόδον ὡς μέτρο ἀποτίμησιν τοῦ ἐπιπέδου κοινωνικῆς ἀνάπτυξης. Παρατηροῦσε πῶς οἱ συμπατριῶτες του γενικά ἀποδέχονταν τὴν ἄποψιν πῶς ἡ ἀδιαμφισβήτητη ἀνωτερότητα τῆς πνευματικῆς ἰκανότητος τῶν Εὐρωπαίων ἐναντὶ κάθε ἄλλης φυλῆς ἀποδεικνύεται μετὰ σαφήνεια ἀπὸ τὴς ἐπιστημονικῆς ἀνακαλύψεως καὶ τὴν ἐφαρμογὴν τους στὴν παραγωγή, τὸν πόλεμον καὶ τὴς ἐπικοινωνίας.⁵⁵

Στὰ τέλη τοῦ 18ου καὶ στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα, λίγοι μόνο μορφωμένοι ταξιδιωτές, διοικητικοὶ ὑπάλληλοι στίς ἀποικίες, κοινωνικοὶ στοχαστές καὶ ἱεραπόστολοι κατανοοῦσαν τὴν ὕλική κυριαρχία τῶν Εὐρωπαίων. Καθὼς ὁ ρυθμὸς τῶν ἐπιστημονικῶν ἀνακαλύψεων καὶ τῶν τεχνολογικῶν καινοτομιῶν ἐπιταχύνθηκε στὴν Εὐρώπην καὶ τὴ Βόρειον Ἀμερικὴν, ἐνῶ οἱ κοινωνίες σέ ἄλλες περιοχές φαίνονταν ἀποτελεσματικῶς ἢ κατέρρεαν, ὅλο καὶ περισσότεροι συγγραφεῖς προσπαθοῦσαν νὰ προσδιορίσουν τὴς αἰτίες τοῦ μοναδικοῦ αὐτοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς Εὐρώπης καὶ τὸ νόημα τῆς ἀποτυχίας τῶν μὴ εὐρωπαϊκῶν λαῶν νὰ ξεκινήσουν τὴ δικήν τους ἐπιστημονικὴ καὶ βιομηχανικὴ ἐπανάστασιν. Μέσα ἀπὸ τὰ ρομαντικὰ μυθιστορήματα καὶ τὴς περιπετειώδεις ἱστορίες, καὶ κυρίως μέσα ἀπὸ τὸν λαϊκὸν Τύπον, τὰ συμπεράσματα τῶν φρενολόγων, τῶν κοινωνικῶν στοχαστῶν, τῶν ἐθνογράφων καὶ τῶν μυθιστοριογράφων ὅπως ὁ Rudyard Kipling καὶ ὁ Pierre Loti διαδίδονταν εὐρύτατα στὰ μέλη τῆς μεσαίας καὶ στὰ μορφωμένα μέλη τῆς ἐργατικῆς τάξης.⁵⁶ Οἱ ἀντιλήψεις αὐτές, συχνὰ διαστρεβλωμένες καὶ ἐκχυδαϊσμένες, πάντα ὑπεραπλουστευμένες καὶ συναισθηματικὰ φορτισμένες, ἐπηρέασαν σημαντικὰ τὴ διαμόρφωσιν τῶν στάσεων τοῦ πληθυσμοῦ σέ Εὐρώπην καὶ Βόρειον Ἀμερικὴν ἀπέναντι στοὺς λαοὺς καὶ τοὺς πολιτισμούς τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς, ἀπὸ τὸν 19ο αἰῶνα ὡς τὴς μέρες μας. Τὰ συμπεράσματα τῶν στοχαστῶν τοῦ 19ου αἰῶνα, βασισμένα στὸ γεγονός ὅτι μόνο οἱ εὐρωπαϊκῆς καταγωγῆς λαοὶ ἐγκαινίασαν καὶ ἔφεραν σέ πέρας τὴν Ἐπιστημονικὴ καὶ τὴ Βιομηχανικὴ Ἐπανάστασιν, θεμελίωσαν ἀντιλήψεις περὶ ὑπεροχῆς τῶν λευκῶν καὶ φυλετικῆς ἀνωτερότητας, ἐθνι-

κιστικά σλόγκαν υπέρ της ιμπεριαλιστικής επέκτασης και τό όραμα ενός διχοτομημένου κόσμου μοιρασμένου ανάμεσα στους προοδευτικούς και τους όπισθοδρομικούς.

Άφρική: τά πρωτόγονα έργαλεϊα και ή άγρια σκέψη

Αντίθετα από τους πολιτισμούς της Ινδίας, της Κίνας και του Ισλάμ, πού οι περισσότεροι συγγραφείς συμφωνούσαν πώς συνέβαλαν σημαντικά στην έπιστημονική έρευνα και την τεχνολογική ανάπτυξη στις άπαρχές της ιστορίας τους, όλοι σχεδόν οι εύρωπαϊοι παρατηρητές του 19ου αιώνα θεώρησαν τους άφρικανικούς πολιτισμούς άμοιρους έπιστημονικής σκέψης και κάθε μορφής τεχνολογίας πλύν της πλέον πρωτόγονης. Η αξιολόγηση αυτή κατέλαβε σταδιακά κεντρική θέση στις προσπάθειες νά αποδειχθεί ή έγκυρότητα της παλαιότερης αντίληψης πού ήθελε τους Άφρικανούς όπισθοδρομικούς και κατώτερους. Η έμπνευσμένη αναφορά του Johann Blumenbach στις μαθηματικές και έπιστημονικές ικανότητες των «Νέγρων» λησμονήθηκε ή παραθεωρήθηκε. Πολλοί συγγραφείς του 19ου αιώνα, έπαναλαμβάνοντας, ίσως και χωρίς νά τό γνωρίζουν, ένα έπιχείρημα πού χρησιμοποίησε στη δεκαετία του 1770 ό Edward Long, διαβεβαίωναν πώς οι Άφρικανοί δέν πραγματοποίησαν ούτε μία έπιστημονική ανακάλυψη, ούτε μία μηχανολογική έφεύρεση. Ο Julien Virey ανέπτυξε περαιτέρω τό θέμα αυτό. Ισχυριζόταν πώς οι Άφρικανοί —μέ εξαίρεση τους Αιγυπτίους— δέν έχτισαν ποτέ μεγάλες πόλεις και μνημεία, αλλά άρκοϋνταν στις «πρωτόγονες» καλύβες τους. Αντίθετα από τους Ινδούς, δέν κατάφεραν νά παραγάγουν υφάσματα. Δέν είχαν νά παρουσιάσουν κάτι πού νά άξίζει τόν τίτλο του έργου τέχνης, ούτε και έφευρέσεις. Ουσιαστικά, έγραφε ό Virey, οι Άφρικανοί ποτέ δέν φανέρωσαν εύρηματικότητα άνάλογη των Ινδών πού επινόησαν τό σκάκι ή των Αράβων στις θαυμάσιες ιστορίες τους, ιδιαίτερα τίς Χίλιες και μία νύχτες.⁵⁷ Ο άμερικανός συγγραφέας Josiah Nott διαβεβαίωνε εξίσου άπλουστευτικά πώς σέ όλόκληρη την ιστορία τους οι Άφρικανοί δέν δημιούργησαν πόλεις, μνημειακή άρχιτεκτονική, δέν άφησαν «ύπολείμματα» έπιστήμης ή λογοτεχνίας, ούτε καν ένα «άκατέργαστο» άλφάβητο. Ομοίως, ό James Hunt, πρώτος πρόεδρος της Άνθρωπολογικής Έταιρείας του Λονδίνου, προκαλούσε όσους υπερασπίζονταν την ισότητα των Άφρικανών μέ τους λευκούς νά κατονομάσουν έστω και έναν «Νέγρο» πού νά είχε διακριθεί σέ οποιοδήποτε πεδίο. Προτείνοντας έναν κατάλογο έπαγγελμάτων όπου θά μπορούσε κανείς νά αναζητήσει τεκμήρια για τά έπιτεύγματα των Άφρικανών (χωρίς ποτέ νά τά έντοπίσει),

ό Hunt κατέτασσε τόν «άνθρωπο της έπιστήμης» πάνω από όλους τους άλλους.⁵⁸

Για τους περισσότερους συγγραφείς του 19ου αιώνα πού άσχολήθηκαν μέ την Άφρική, ή κατηγορηματική άπόρριψη των υλικών έπιτευγμάτων των μαύρων φαινόταν νά επιβεβαιώνεται από τίς άφηγήσεις των εύρωπαϊων έξερευνητών, ιεραποστόλων και ύπαλλήλων των άποικιών. Άν και όρισμένοι συγγραφείς εξαίρουσαν κάποιους επιμέρους πληθυσμούς, ό Richard Burton, ένας από τους εύρύτερα και συχνότερα μνημονευόμενους βρετανούς έξερευνητές, συνόψισε την άποψη της μεγάλης πλειοψηφίας των παρατηρητών διακηρύσσοντας πώς ή τεχνολογία στην Άφρική περιοριζόταν στην ύφανση, την κατασκευή κανό, τή δημιουργία «πρωτόγονων» όπλων και «μιά χονδροειδή μεταλλουργία».⁵⁹ Άλλοι παρατηρητές, λιγότερο έχθρικοί και καλύτερα πληροφορημένοι από τόν Burton, διέκριναν τους λαούς της Άφρικής άνάλογα μέ τό επίπεδο τεχνολογικής ανάπτυξής τους. Γενικά, διακρίνεται μιά έντονη αντίστοιχία ανάμεσα στον έπαινο για τά έργαλεϊα και τά όπλα συγκεκριμένων λαών και στις θετικές κρίσεις για την κοινωνία των λαών αυτών έν γένει. Για παράδειγμα, ό γερμανός έξερευνητής Karl Peters δέν είχε πολλά καλά νά πεί για τους περισσότερους από τους λαούς πού συνάντησε στα ταξίδια του στην άνατολική Άφρική. Τά στερεότυπά του —άπό τους «κλέφτες» και «αδιάντροπους» Κικουγίου ως τους «περήφανους αλλά άγριους» Μασάι— ήταν κοινός τόπος για τους άναγνώστες των έξερευνητικών διηγήσεων στα τέλη του 19ου αιώνα. Παρά την άπροκάλυπτη περιφρόνησή του για τους περισσότερους λαούς της Άφρικής, ό Peters έκτιμούσε ιδιαίτερα τους δυνατούς Γκάντα, τους όποιους θεωρούσε εξααιρετικά επιδέξιους οικοδόμους. Κι όμως, ακόμη και τόν σπάνιο αυτό έπαινο τόν αίτιολογούσε ύποθέτοντας πώς τά κατασκευαστικά έπιτεύγματα των Γκάντα όφείλονταν σέ αιγυπτιακή και εύρωπαϊκή επίδραση.⁶⁰

Όπως έδειξε ό H. A. C. Cairns, ή επιδεξιότητα των Γκάντα στην κατασκευή δρόμων και στή μεταλλουργία συνέβαλε ιδιαίτερα στην πολύ θετική αξιολόγηση του επιπέδου κοινωνικής ανάπτυξής τους από τους βρετανούς ταξιδιωτές και ιεραποστόλους της εποχής εκείνης.⁶¹ Οι Βρετανοί έντυπωσιάστηκαν ιδιαίτερα από την περίπλοκη πολιτική όργάνωση των Γκάντα, την επιδεξιότητά τους στις μηχανικές και άρχιτεκτονικές εργασίες και την κλίση τους για πειραματισμούς και καινοτομίες. Τά στοιχεία αυτά άποδείκνυαν πώς οι Γκάντα διέθεταν πολλά άπό τά γνωρίσματα πού οι Βρετανοί θεωρούσαν κεντρικής σημασίας για τή δική τους άνωτερότητα. Τό γεγονός πώς οι Γκάντα ήταν πρόθυμοι νά μάθουν και νά μιμηθούν τίς βρετανικές τεχνικές, και κυρίως όσες σχετίζονταν μέ τή μεταλ-

λουργία, φαινόταν νά ἐπιβεβαιώνει τήν ἐντύπωση πώς ξεπερνοῦσαν τούς ὑπόλοιπους Ἀφρικανούς τόσο στό ἐπίπεδο τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης ὅσο καί στή δυνατότητα βελτίωσης.

Ἕνας ἄλλος εἰδήμων τῶν ἀποικιακῶν θεμάτων τήν ἐποχή ἐκείνη, ὁ σέρ Harry Johnston, διέκρινε τούς «Μπαγιάνζι» ἀπό τούς ὑπόλοιπους «ἀγρίους» τοῦ Κονγκό, ὡς λαό πού ἀνέπτυξε ἕναν «ῥιμο, ἰδιαίτερο ἰθαγενῆ πολιτισμό». Στήριζε τή διάκριση ἀποκλειστικά στίς ἀνώτερες μηχανικές δεξιότητες τῶν Μπαγιάνζι, τίς ὁποῖες μαρτυροῦσαν τά μεγάλα σπίτια τους μέ τίς κρεμαστές πόρτες, οἱ ἐξελιγμένες βιοτεχνίες χειροτεχνημάτων καί ἡ ἱκανότητα ἐπεξεργασίας τῶν μετάλλων.⁶² Ἀπαντώντας σέ μιά διάλεξη τοῦ Johnston γιά τήν Ἀφρική, μερικά χρόνια ἀργότερα, ἕνας ἱεραπόστολος ὀνόματι Milum ἀπέρριψε κατηγορηματικά τόν ἰσοπεδωτικό ἰσχυρισμό πώς πρὶν ἀπό τήν ἀποικιοκρατία ὅλοι οἱ Ἀφρικανοί ἦταν ἄγριοι. Ὑπερασπιζόμενος τούς Γιορούμπα καί τό ὑψηλό ἐπίπεδο ἀνάπτυξης πού εἶχαν ἐπιτύχει, ὁ Milum βασιζόταν στά ἴδια πρότυπα μέ τόν Johnston, πρότυπα κατά κύριο λόγο τεχνολογικά: «Καί τί ἦταν [οἱ Γιορούμπα] πρὶν ἔλθουν σέ ἐπαφή μέ τούς Εὐρωπαίους; Σίγουρα ὄχι ἄγριοι. Εἶχαν καμίνια γιά τήν τήξη τῶν μετάλλων καί ἔφτιαχναν σίδηρο καί ἐξαιρετικῆς ποιότητος ἀτσάλι. Ἐφτιαχναν βαφές, πού μέχρι σήμερα τίς ζηλεύουν οἱ χῶρες τῆς Εὐρώπης. Ἐφτιαχναν μόνοι τους τά ρούχα τους. Δέν ἦταν μέ κανέναν τρόπο γυμνοί ἄγριοι, ἀφοῦ ντύνονταν ἀπολύτως ἀξιοπρεπῶς, καί θά ἤθελα νά σημειώσω ὅτι ἡ τοπική φορεσιά τῶν Γιορούμπα εἶναι ἡ καταλληλότερη ἐνδυμασία, καί μάλιστα ἀνώτερη ἀπό τήν ἐνδυμασία εὐρωπαϊκοῦ τύπου».⁶³

Ἀκόμη καί στίς περιπτώσεις πού οἱ ταξιδιωτές καί οἱ ὑπάλληλοι τῶν ἀποικιακῶν ἐντυπωσιάστηκαν ἀπό τίς τεχνικές δεξιότητες συγκεκριμένων λαῶν, ὁ ἔπαινός τους πάντα βασιζόταν στή λανθάνουσα παραδοχή πώς ὑφίσταται ἕνα τεράστιο χάσμα ἀνάμεσα στίς ἱκανότητες τῶν Ἀφρικανῶν καί τίς ἱκανότητες τῶν Εὐρωπαίων ἐν γένει. Ὁ ἐξερευνητής Paul Du Chailu, πού γεννήθηκε στή Γαλλία, συνόψισε τήν ἀμφιταλάντευση αὐτῆς σημειώνοντας πώς οἱ «κανίβαλοι» Φόν τοῦ Κονγκό δέν χρησιμοποιοῦσαν σίδηρο ἀπό τήν Εὐρώπη καί τήν Ἀμερική γιά τά μαχαίρια καί τά βέλη τους, ἀλλά προτιμοῦσαν τό μέταλλο πού ἐπεξεργάζονταν στά δικά τους «εὐρύματικά φουσέρά». Ὡστόσο, ὁ Du Chaillu θεωροῦσε τόν ὑλικό πολιτισμό τῶν Φόν θλιβερά πρωτόγονο: δέν εἶχαν ἀνακαλύψει, παρατηροῦσε, «κάτι τόσο ἀπλό ὅπως ἡ λαβή τοῦ σφυριοῦ».⁶⁴

Τήν ὑπόθεση πώς οἱ λαοί τῆς Ἀφρικῆς δέν διέθεταν εἴτε τήν τεχνολογική ἀνάπτυξη εἴτε τή δυνατότητα γιά ἐφευρέσεις τῆ συναντοῦμε μέ τόν πιό ἐντυπωσιακό τρόπο στά ἔργα πού ἀναφέρονται στό αἶνιγμα τῆς Ζι-

μπάμπουε, τό ὁποῖο ἀπασχόλησε πολλούς ταξιδιωτές αὐτῆς τῆς περιόδου στή νότια Ἀφρική. Τά ὀγκώδη καί ἐπιδέξια κατασκευασμένα πέτρινα κτίρια πού συνάντησαν στήν κατοπινῇ βρετανικῇ ἀποικία τῆς Νοτίου Ροδεσίας φαίνονταν νά ἀμφισβητοῦν τήν εὐρύτητα διαδεδομένη πεποίθηση πώς οἱ Ἀφρικανοί δέν εἶχαν καθόλου μηχανικές γνώσεις καί πώς εἶχαν κατασκευάσει ἐλάχιστα μνημειακά ἀρχιτεκτονήματα. Ἔτσι, εἴτε ἔπρεπε νά ἐρμηνεύσουν τά ἐρείπια τῆς Ζιμπάμπουε εἴτε νά ἐπανεκτιμήσουν αὐτές τίς ἀντιλήψεις. Ἡ πρώτη προσέγγιση ταίριαζε πολύ περισσότερο στό πνεῦμα τῶν συγγραφέων τοῦ 19ου αἰώνα. Τό μυστήριο τῆς προέλευσης τῆς Ζιμπάμπουε τό ἀναγνώριζαν ὅλοι ὅσοι ἔγραφαν γιά τά ἐντυπωσιακά ἐρείπια. Τῇ σημασίᾳ τους ἐνίσχυε ἡ σπανιότητα λίθινων κτιρίων ἀντίστοιχου μεγέθους στήν ὑπόλοιπη ὑποσαχάρια Ἀφρική. Ἡ ἀπουσία γραπτῶν τεκμηρίων σχετικά μέ τά ἐρείπια, ἀλλά καί ἡ νηπιακή κατάσταση τῶν ἀρχαιολογικῶν καί ἀνθρωπολογικῶν ἐρευνῶν στή Ζιμπάμπουε ἄφηναν ἀρκετό χῶρο γιά ὑποθέσεις. Ἕνα πράγμα ὅμως ἦταν σαφές γιά τούς περισσότερους παρατηρητές: οἱ μαῦροι Ἀφρικανοί ἦταν ἀνίκανοι γιά τά ἀρχιτεκτονικά, μηχανολογικά καί τεχνικά ἐπιτεύγματα πού προφανῶς κατεῖχε ὁποῖος ἔκτισε τά μεγάλα τείχη καί τούς πύργους τῆς Ζιμπάμπουε.⁶⁵

Ὁ βρετανός ἐξερευνητής Lionel Decle συνόψισε τήν κοινὴ ἀντίληψη τῶν συγγραφέων τοῦ 19ου αἰώνα, συμπεραίνοντας πώς ἡ κατασκευή κτιρίων τόσο λαμπρῶν ὅπως ἐκεῖνα πού ὑποδήλωναν τά «μεγαλοπρεπῆ ἐρείπια» τῆς Ζιμπάμπουε ἀπλῶς ξεπερνοῦσε τίς ἱκανότητες κάθε ἀφρικανικοῦ λαοῦ. Οἱ κατασκευές «στήν ἔκτασή τους, τίς γιγαντιαῖες ἀναλογίες τους καί τό γενικό τους σχέδιο φανερόνουν μία ἰδιαίτερη σύλληψη, πολύ ἀνώτερη ἀπό τίς σημερινές ἱκανότητες τῆς φυλῆς τῶν Νέγρων». Ὁ Robert Swan, σύγχρονος τοῦ Decle, συμφωνοῦσε. Προειδοποιοῦσε τούς ἀναγνώστες τοῦ ἔγκυρου περιοδικοῦ τῆς Βασιλικῆς Ἀνθρωπολογικῆς Ἑταιρείας ὅτι δέν ἔπρεπε νά ὑποθέσουν πώς οἱ «Κάφροι» κατασκεύασαν αὐτά τά κτίρια, ἀφοῦ οἱ Ἀφρικανοί πού ζοῦσαν στήν περιοχή συχνά ἔχτιζαν τά σπίτια τους πάνω στά ἐρείπια. Ὁ Swan δῆλωνε κατηγορηματικά πώς καμία ἀπό τίς φυλές πού «ζοῦν σήμερα ὁπουδήποτε κοντά στή Μασόναλαντ» δέν θά μπορούσε ποτέ νά διαθέτει «ἔστω καί τήν ἐλάχιστη γνώση γεωμετρίας καί ἀστρολογίας [sic] πού ἀπαιτοῦνταν γιά τό σχεδιασμό τῶν ναῶν αὐτῶν». Ὁ Frederick Selous, σπουδαῖος κυνηγός στή δεκαετία τοῦ 1890, μέ ἰσχυρές ἀπόψεις γιά ὁτιδήποτε σχετιζόταν μέ τήν Ἀφρική, συγκαταλεγόταν στήν ἰσχνή μειοψηφία ὅσων πίστευαν πώς οἱ λαοί Μπαντού ἐνδεχομένως συνέβαλαν στήν οἰκοδόμησιν τῆς Ζιμπάμπουε. Ἡ πεποίθησις αὐτῆ ὅμως δέν ὀφειλόταν στό σεβασμό γιά τίς ἱκανότητες τῶν Ἀφρικανῶν ἀλλά στήν ὑποτίμησιν τῶν ἐρειπίων. Θεωροῦσε τή Ζιμπάμπουε «χον-

δροειδῇ κατασκευῇ» καὶ ὑπέθετε πὺς οἱ ἀρχιτέκτονες πού τῇ σχεδίασαν ἔφτασαν μόνο στό χαμηλό ἐπίπεδο ἀνάπτυξης πού ἀπέδιδε στοὺς Ἀφρικανούς.

Ἄν καὶ οἱ περισσότεροι συγγραφεῖς δὲν θεωροῦσαν τοὺς Ἀφρικανούς πιθανούς κατασκευαστές, δὲν συμφωνοῦσαν μεταξύ τους γιὰ τὸ ποιὸς ἔκτισε τελικὰ τὴ Ζιμπάμπουε. Ἡ κυρίαρχη ἄποψη ἦταν ἐκείνη πού πρότεινε ὁ J. T. Bent, ὁ ὁποῖος ἔγραψε ἓνα ἀναλυτικὸ δοκίμιο γιὰ τὴν προέλευση τῶν κτισμάτων τὸ 1893. Βασισμένος στό ἔργο γερμανῶν καὶ αὐστριακῶν ἀρχαιολόγων—πέρα ἀπὸ τίς πάγιες βρετανικὲς πηγές—, ὑπέθεσε πὺς τὰ μεγάλα κτίρια κατασκεύασαν πρὶν ἀπὸ αἰῶνες Ἀραβες πού μετανάστευσαν στὴν ἐνδοχώρα ἀπὸ τὴν ἀκτὴ Σουαχίλι. Ὑποστήριζε πὺς ὁ ρόλος τῶν Ἀφρικανῶν, ἂν ἔπαιξαν κάποιο ρόλο, ἦταν ἐκεῖνος τῶν σκλάβων πού προσέφεραν τὴν ἐργατικὴ τους δύναμη. Θεώρησε τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἀναπόφευκτο, δεδομένου «τοῦ γενικὰ ἀποδεκτοῦ γεγονότος ὅτι ὁ νεγροειδὴς ἐγκέφαλος δὲν θὰ μποροῦσε ποτέ νὰ ἀναλάβει τὴν πρωτοβουλία γιὰ ἓνα ἔργο τόσο περίπλοκο». Μέχρι πρόσφατα, οἱ λευκοὶ ἄποικοι πού κυβερνοῦσαν τὴν Ροδεσία ὑποστήριζαν ἀνάλογες ἀπόψεις. Σὲ ἐπίσημες ἐκδόσεις καὶ σχολικὰ βιβλία ἀρνοῦνταν σθεναρὰ τὴ συμμετοχὴ τῶν Ἀφρικανῶν στὴν κατασκευὴ τῆς Ζιμπάμπουε.⁶⁵ Τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ νέο κράτος πού ἀναδύθηκε ἀπὸ τὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς μαύρης πλειοψηφίας στὴ Ροδεσία ἐπέλεξε τὸ ὄνομα Ζιμπάμπουε φανερῶνει τὴ σημασία πού εἶχε ἡ ἀνακάλυψη γιὰ τὴν προέλευση τοῦ μεγάλου συμπλέγματος ἀπὸ τοὺς Μπαντού, στὴν προσπάθεια τῶν Ἀφρικανῶν νὰ διαψεύσουν τὴν παραπληροφόρηση αἰῶνων σχετικὰ μὲ τὰ ἱστορικὰ τους ἐπιτεύγματα.

Φυσικά, πολὺ πρὶν φτάσουν οἱ εὐρωπαῖοι ἐξερευνητές στὰ ἐρείπια τῆς Ζιμπάμπουε, στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα, εἶχαν ἤδη ἐκδηλωθεῖ προσπάθειες ἄρνησης τῆς συμβολῆς τῶν Ἀφρικανῶν στὰ τεχνολογικά καὶ ἀρχιτεκτονικά ἐπιτεύγματα τῶν ἀρχαίων πολιτισμῶν. Τὴ δεκαετία τοῦ 1850, οἱ ἀμερικανοὶ συγγραφεῖς Josiah Nott καὶ George Gliddon—οἱ ὁποῖοι θεωροῦνταν γενικὰ αὐθεντίες στό «ζήτημα τῶν Νέγρων»— διακήρυξαν πὺς ὁ πολιτισμὸς τῆς Μερόης, πού ἀπὸ παλαιὰ ξεχώριζε γιὰ τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο ἐπεξεργασίας τοῦ σιδήρου, ὑπῆρξε προϊόν τοῦ αἰγυπτιακοῦ καὶ ὄχι τοῦ «νέγρικου» πνεύματος. Παράλληλα, ἀπέριψαν τὴν ἄποψη πὺς οἱ μαῦροι Ἀφρικανοὶ συνέβαλαν στὴν ἀνάπτυξη τοῦ αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ καὶ στὰ θαυμαστά ἀρχιτεκτονικὰ ἐπιτεύγματά του, πέρα ἐνδεχομένως ἀπὸ τὴν παροχὴ καταναγκαστικῆς ἐργασίας. Ὅταν βρέθηκαν ἀντιμέτωποι μὲ τίς ἀποδείξεις πὺς οἱ Μαντίνγκο καὶ οἱ Φουλάνι διέθεταν στό παρελθόν σημαντικὲς τεχνικὲς δεξιότητες καὶ ἔφτασαν σ' ἓνα ἀνώτερο πολιτισμικὸ ἐπίπεδο, ἀντέτειναν πὺς οἱ λαοὶ αὐτοὶ ἦταν «λιγότερο μαῦροι» («μαονένιοι»)

ἀπὸ τοὺς ἄλλους Ἀφρικανούς καὶ δέχθηκαν πολὺ περισσότερες ἐπιδράσεις ἀπὸ τοὺς Ἀραβες μετανάστες καὶ τὸν ἰσλαμικὸ πολιτισμό.⁶⁷ Δέκα χρόνια ἀργότερα, ὁ Frederic Farrar ἀναγνώριζε πὺς οἱ Ἀφρικανοὶ συνέβαλαν κάπως στὸν αἰγυπτιακὸ πολιτισμό, ἀλλὰ διαβεβαίωνε πὺς οἱ ὑποστηρικτές τῆς «νέγρικης φυλῆς» υπερβάλλουν ὡς πρὸς τὴ συμβολὴ αὐτῇ. Ὁ Farrar κατέληγε στό συμπέρασμα πὺς τὰ ἐπιτεύγματα τῆς Αἰγύπτου ὑπῆρξαν ἐν πολλοῖς προϊόν τῶν προσπαθειῶν Ἀρίων καὶ Ἀσιατῶν, ἐνῶ οἱ μαῦροι Ἀφρικανοὶ προσέφεραν κυρίως «τὸν τόνο τῆς θαναυσότητος καὶ τοῦ φετιχισμού».⁶⁸ Ὁ William Clark, πού στὴ δεκαετία τοῦ 1850 συνέθεσε μία πολὺ θετικὴ περιγραφή τῶν Γιορούμπα τῆς σημερινῆς Νιγηρίας, γιὰ κάποιον ἀνεμῆμετο λόγο ἐντόπισε τίς καταβολές τοῦ λαοῦ πού θεωροῦσε ἐξαιρετικὸ στοὺς Χαναναίους τῆς ἀρχαίας Παλαιστίνης.⁶⁹ Οἱ ἰσχυρισμοὶ αὐτοὶ ἐξηγοῦν ἐν πολλοῖς γιατί συγγραφεῖς ἀφρικανικῆς καταγωγῆς, ἀπὸ τὸν Antenor Firmin στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα ὡς τὸν Cheikh Anta Diop τὸν 20ό, ἐργάστηκαν τόσο συστηματικὰ γιὰ νὰ ἀποδείξουν τὴ συμβολὴ τῶν μαῦρων Ἀφρικανῶν στὸν ἀρχαῖο αἰγυπτιακὸ πολιτισμό.⁷⁰

Τὸ τεχνολογικὸ χάσμα μεταξύ Εὐρωπαίων καὶ Ἀφρικανῶν κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα, πού διαρκῶς διευρυνόταν, παρουσιάζεται μὲ μεγαλύτερη σαφήνεια στὶς πολυάριθμες περιπτώσεις ὅπου ταξιδιώτες, ἄποικοι καὶ ἱεραπόστολοι καταγράφουν τὴ φοβισμένη καὶ ἐκπληκτικὴ ἀντίδραση τῶν Ἀφρικανῶν ἀπέναντι καὶ στὶς πιὸ ἀπλοϊκὲς μηχανικὲς συσκευές. Ὁ Paul Du Chaillu θυμόταν πὺς κοίταζαν οἱ «ἰθαγενεῖς» τὸ ρολόι του, ὡς «θαυμαστό ἀντικείμενο», πιστεύοντας πὺς ἦταν τὸ πνεῦμα πού τὸν προστάτευε. Σὲ ἓνα κατοπινὸ ταξίδι, ὁ Du Chaillu διασκέδαζε μὲ τὴν ἐκπλήξη (καὶ τὸ φόβο) τῶν Ἀφρικανῶν γιὰ τὴ «γαλβανικὴ μπαταρία» του, τὸ μαγνήτη καὶ τὸν φωτογραφικὸ ἐξοπλισμό του. Ἀκόμη καὶ τὰ σκουρόχρωμα μπουκάλια μπίρας τὰ «κρατοῦσαν οἱ ἀρχηγοὶ μὲ ἰδιαίτερη ἐκτίμηση».⁷¹ Ἡ Anna Hinderer, σύζυγος ἑνὸς ἱεραποστόλου στὴν περιοχὴ τῶν Γιορούμπα, ἔκανε λόγο γιὰ πλήθη Ἀφρικανῶν μὲ «ὀρθάνοιχτα μάτια καὶ στόμα», πού μαζεῦονταν γύρω ἀπὸ τὸ σπῆτι της γιὰ νὰ τὴν ἀκούσουν νὰ παίζει ἀρμόνιο. Ἕνας ἀφρικανὸς ἀρχηγὸς πού τὴν ἐπισκέφθηκε ἐπέμενε νὰ δεῖ καὶ νὰ παίξει τὸ ὄργανο. Ὅταν ἀπέτυχε, παρατήρησε, σύμφωνα μὲ τὴ Hinderer, πὺς «μόνο οἱ λευκοὶ μποροῦν νὰ κάνουν μεγάλα πράγματα, ὅπως νὰ κάνουν τὸ ξύλο καὶ τὸ ἐλεφαντοστοῦν νὰ «μιλήσουν»».⁷² Ὁ βρετανὸς ἐξερευνητὴς Lovett Cameron μεταφέρει μία ἀκόμη πιὸ διαχυτικὴ ἀντίδραση. Ὁ θεῖος ἑνὸς ἄλλου ἀφρικανοῦ «ἀρχηγοῦ», ἀφοῦ ἐξέτασε τὰ ρολόγια, τὰ ὅπλα, τίς πυξίδες καὶ διάφορα ἄλλα ὄργανα πού εἶχε ἡ ὁμάδα τοῦ Cameron, ἀναφώνησε: «Ἄ, αὐτοὶ οἱ λευκοὶ! Κάνουν ὅλα αὐτὰ τὰ θαυμαστά πράγματα καὶ ξέρουν νὰ τὰ χρησιμοποιοῦν! Σίγουρα ἄνθρωποι πού ξέρουν τόσα

πολλά δέν μπορεῖ νά πεθαίνουν· πρέπει νά εἶναι τόσο ἔξυπνοι πού φτιάχνουν φάρμακα νά τούς διατηροῦν πάντα νέους καί δυνατούς, ὥστε νά μήν πεθαίνουν». ⁷³ Ὁ γέροντας, ἔλεγε ὁ Cameron, πίστευε πώς οἱ Εὐρωπαῖοι ἦταν χιλιάδων χρόνων καί ἔβγαζαν τίς συσκευές αὐτές ἀπό τήν ἐσωτερική τους συνείδηση.

Ὁ ἄγγλος ταξιδιώτης Richard Freeman «ξάφνιασε καί διασκέδασε» τούς ἀφρικανούς βαστάζους του ἐπιτρέποντάς τους νά κοιτάξουν τό φεγγάρι μέ τό τηλεσκόπιό του. Ὁ Freeman διασκέδασε ἀκόμη περισσότερο ἀπό τήν ἐκπληξή τῶν Ἀφρικανῶν ὅταν εἶδαν τή φλόγα νά τυλίγει τή χριστουγεννιάτικη πούτιγκα του (ἀνέφερε πώς οἱ «ἰθαγενεῖς» θεατές ξέσπασαν σέ χειροκροτήματα), ἀλλά καί ὅταν τόν εἶδαν νά χρησιμοποιεῖ πιρούνι. ⁷⁴ Ὁ σκοτσέζος ἐξερευνητής Henry Drummond, ἀφοῦ ὑπενθυμίσει στούς ἀναγνώστες του πώς δέν εἶχε μαζί του βιβλία ἢ ἐφημερίδες, ἀναφέρει πώς διασκέδασε καί μποροῦσε νά «ψυχαγωγεῖ τούς ἀγρίους» ἀνάβοντας φωτιές, κουμπώνοντας τό παλτό του, «ἀδειάζοντας» τό περιστροφό του ἢ χρησιμοποιώντας τόν καθρέφτη του γιά νά ἀνάψει φωτιά στά ρούχα τους. Προσθέτει, μάλιστα, πώς ἀπολάμβανε τόσο πολύ τήν ἐκπληξή τῶν Ἀφρικανῶν μ' αὐτές τίς ἐπιδείξεις, ὥστε κάποτε τίς ἐπαναλάμβανε τρεῖς καί τέσσερις φορές τήν ἡμέρα. ⁷⁵ Ἀκόμη καί μία δεκαετία πρὶν ἀπό τόν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο, ἡ νεαρή Elspeth Huxley περιέγραφε ἀνάλογες ἀντιδράσεις Ἀφρικανῶν ἀπέναντι σέ κοινότατα ἀντικείμενα ὅπως τά σπέρτα, οἱ τροχοί καί οἱ λάμπες πετρελαίου. Ἐκπλησσοῦνταν πού οἱ συσκευές αὐτές ἐντυπωσίαζαν τούς «ἀμαθεῖς» καί «καθυστερημένους» κατοίκους τῆς Κένυας πολύ περισσότερο ἀπό τά μοντέρνα θαύματα ὅπως τά ἀεροπλάνα καί τά ραδιόφωνα. ⁷⁶

Πιθανότατα καμία ἄλλη ἐφεύρεση δέν προκαλεσε τόσο θαυμασμό καί σεβασμό στους Ἀφρικανούς ὅσο τά εὐρωπαϊκά πυροβόλα ὅπλα. Ἡδὴ ἀπό τή δεκαετία τοῦ 1820, ὁ G. Mollien, ἓνας γάλλος ταξιδιώτης μέ ἰδιαίτερη εὐαισθησία ἀπέναντι στούς Ἀφρικανούς, ἀνέφερε πώς ὅταν πυροβόλησε μέ τό δίκανό του οἱ Μπαέν φώναζαν ξαφνιασμένοι: «Δέν εἴμαστε παρά κτήνη». ⁷⁷ Μετά ἀπό μερικές δεκαετίες, καί ἐνῶ εἶχαν σημειωθεῖ σημαντικές πρόοδοι στήν κατασκευή πυροβόλων ὅπλων, ὁ Du Chaillu ἀνέφερε τούς ὕμνους τῶν Ἀσίρα γιά τό περιστροφό του. Μόλο πού διέθεταν μουσκέτα, ἔγραφε, δέν μποροῦσαν νά νά κατανοήσουν τή λειτουργία ἐνός ὅπλου πού «πυροβολοῦσε δεύτερη καί τρίτη φορά χωρίς διακοπή». ⁷⁸ Ὁ γάλλος ἐξερευνητής M. E. Mage, σύγχρονος τοῦ Du Chaillu, κατέγραφε τό ἀνάλογο «ἐντονο ἐνδιαφέρον» τοῦ ἀρχηγοῦ Ἀχμάντου γιά τό περιστροφό τύπου Κόλτ πού διέθετε. Ὁ Mage θυμόταν μέ εὐχαρίστηση τήν ἐκδηλῆ ἐκπληξή τοῦ ὑπερήφανου ἀρχηγοῦ, πού προσπαθοῦσε νά μένει ἀδιάφορος

σέ ὅ,τι καί ἄν συνέβαινε. Ὡστόσο, ἡ λειτουργία τοῦ ὅπλου τόν ἔκανε νά παρατήρει τήν πόζα του καί νά θαυμάσει τά «μικρά χάλκινα πραγματάκια» πού μποροῦσαν νά φτάσουν τόσο μακριά. ⁷⁹ Παρά τό γεγονός ὅτι ἡ ἀνωτερότητα τῶν πυροβόλων ὅπλων τῶν Εὐρωπαίων ἦταν προφανές σέ σύγκριση μέ τά ὅπλα τῶν Ἀφρικανῶν, ὀρισμένοι ταξιδιώτες αὐτοσχεδίαζαν γιά νά διασκεδάσουν καί νά ξαφνιαστούν ἀκόμη περισσότερο τούς «ἰθαγενεῖς». Ὁ William Devereux ἀφηγοῦνταν πώς ὁ ἴδιος καί οἱ σύντροφοί του ἀνέφεραν σέ μία ὁμάδα «γεροδεμένων ἰθαγενῶν», πού ἀνέβηκαν στό ἀτμόπλοιό τους γιά νά τό ἐξετάσουν, πώς τό φουγάρο ἦταν ἓνα μεγάλο κανόνι. Ὅπως εἶναι εὐνόητο, οἱ ἐπισκέπτες ἔμειναν «ἐκθαμβοί» ἀπό αὐτό πού θεωροῦσαν γιγαντιαῖο ὅπλο, ἀλλά ἐντυπωσιάστηκαν ἀκόμη περισσότερο —ὅπως ἐξομολογοῦνταν ὁ Devereux— ἀπό τίς λευκές γυναῖκες πού βρίσκονταν στό κατὰστρωμα. ⁸⁰ Κατά τρόπο εἰρωνικό, ὁ μέγας ἱεραπόστολος καί ἐξερευνητής David Livingstone συνόψισε τά πλεονεκτήματα πού προσέφεραν τά πολύ καλύτερα πυροβόλα ὅπλα στούς Εὐρωπαίους: «Χωρίς κανέναν ἐξαναγκασμό, τά πυροβόλα ὅπλα ἐπιβάλλουν τό σεβασμό καί λογιεῖται [τούς Ἀφρικανούς], πού διαφορετικά ἴσως εἶχαν τή διάθεση νά προκαλέσουν προβλήματα». ⁸¹

Ἡ ἐμφανῶς ἐξαιρετική ἐντύπωση πού προκαλοῦσαν τά πυροβόλα ὅπλα καί οἱ μηχανικές συσκευές στούς λαούς τῆς ὑποσαχάριας Ἀφρικῆς ἔκανε ἀρκετούς ἐξερευνητές καί ἀπεσταλμένους στίς αὐλές τῶν ἀφρικανῶν ἡγεμόνων νά προτείνουν τά ὅπλα καί τίς μηχανές ὡς δῶρα γιά τούς ἀφρικανούς «ἀρχηγούς» καί βασιλεῖς. Ἀναφερόμενος στήν ἀποστολή του στόν ἀρχηγό τῶν Ἀσάντι τό 1817, ὁ Edward Bowdich περιγράφει διά μακρῶν τό μεγάλο ἐνδιαφέρον τοῦ βασιλιᾶ γιά τά φάρμακα καί τά βιβλία βοτανικῆς τῶν Βρετανῶν καί τή φανερό ικανοποίησή του ἀπό τίς πολλές μηχανικές συσκευές πού τοῦ χάρισε ὁ Bowdich. Ἀνέφερε πώς «εὐρηματικές καινοτομίες» —ὅπως τά τηλεσκόπια, τά πιστόλια, τά καλιδοσκοπία, τά ρολόγια, ἓνα μικροσκόπιο, μία πυξίδα τσέπης, σπέρτα καί ἓνας σκοτεινός θάλαμος— ἐπαιζαν σημαντικό ρόλο στήν ἐξασφάλιση τῆς εὐνοίας τοῦ πανίσχυρου ἀφρικανοῦ ἡγεμόνα. ⁸² Ἀκολουθώντας κατά πᾶσαν πιθανότητα τίς συμβουλές τοῦ Bowdich, ὁ Joseph Dupuis, πού ἡγήθηκε μιᾶς ἀντίστοιχης ἀποστολῆς στήν πρωτεύουσα τῶν Ἀσάντι στό Κουμάσι τρία χρόνια ἀργότερα, ἐπέλεξε «κυρίως μηχανικές συσκευές» ὡς δῶρα γιά τόν ἀφρικανό ἡγεμόνα. Δυστυχῶς, ὀρισμένα ἀπό τά ἀντικείμενα αὐτά ἔτυχαν λιγότερο εὐνοϊκῆς ὑποδοχῆς ἀπό τά δῶρα τοῦ Bowdich. Ὁ Dupuis ἀνέφερε πώς ὁ Ἀσαντέν τρώμαξε ἀπό ἓνα μικρό ὄργανο, πού κατόρθωσε μέ μεγάλες προσπάθειες νά κρατήσει ἀνέπαφο μέσα στή ζούγκλα, καί ἀπογοητεύθηκε ἀπό ἓναν τόρνο, πού ὁ Dupuis θεώρησε πώς παραῖταν «μη-

χανικό για βασιλικό δῶρο». Ἀκόμη κι ἓνα ρολόι καί ἓνα μουσικό κουτί δέν ἔτυχαν τῆς εὐνοίας τοῦ ἡγεμόνα. Ἀντί νά παραδεχτεῖ τήν ἀποτυχία του, ὁ Dupuis πρόβαλε ὡς αἰτία τήν τεράστια ἀπόσταση πού χώριζε τούς Εὐρωπαίους ἀπό τούς Ἀφρικανούς στήν κατανόηση τῆς τεχνολογίας: «Τό κούρδισμα τοῦ ρολογιοῦ ἢ τοῦ μουσικοῦ κουτιοῦ ἀπαιτεῖ ἓνα εἶδος φροντίδας πού εἶναι ἄγνωστη στό νοῦ τοῦ βασιλιᾶ. Εἶναι ὥστόσο ἀναγκαῖο γιά νά δουλέψει ὁ μηχανισμός».⁸³

Παρά τίς περιστασιακές παλινωδίες, οἱ περισσότεροι ταξιδιωτές καί ἐξερευνητές προτιμοῦσαν νά δωρίζουν μηχανικές συσκευές ὅλο τόν 19ο αἰώνα. Ὁ Wilhelm Junker διαβεβαίωνε τούς ἀναγνώστες του, τή δεκαετία τοῦ 1870, πώς οἱ ἀφρικανοί ἡγέτες ἔδειχναν «παιδιάστικο ἐνθουσιασμό ἀκόμη καί γιά τά ἀπλούστερα μηχανικά μικροπράγματα». Συνιστοῦσε λεπίδες μαχαιριῶν, καθρέφτες, φωτογραφίες, ἀκόμη καί ἄδεια κουτιά ἀπό ζαχαρωτά, ὡς δῶρα πού σίγουρα θά εὐχαριστοῦσαν τούς «ἰθαγενεῖς».⁸⁴ Ὁ John Hanning Speke, περιώνυμος ἐξερευνητής τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα, ἀφηγοῦνταν πολυάριθμα περιστατικά ὅπου τά μηχανικά δῶρα ἢ ἡ ἐπίδειξη τεχνολογικῆς δεξιότητις διασφάλισαν στήν ἀποστολή του τήν προστασία ἢ, ἔστω, τήν ἀπρόθυμη ἀποδοχή τῶν τοπικῶν «ἀρχηγῶν». Ἐνα κουτί μέ «πυρεῖα», ἡ ἀκριβής καί ἄμεση ἐνεργοποίηση τῶν περιστρώφων του, ἀκόμη καί τό ἀνοιγοκλείσιμο τῆς ὀμπρέλας του (τήν ὁποία προφανῶς κουβαλοῦσε μαζί του σέ ὅλα του τά ταξίδια) ἀρκοῦσαν γιά νά κατατρομάξουν τούς ἐχθρικούς πολεμιστές ἢ νά μαλακώσουν τούς καχύποπτους ἀφρικανούς ἡγέτες, ἀπό τόν πανίσχυρο ἡγεμόνα τῆς Γκάντα ὡς τόν ἐπικεφαλῆς μιᾶς περιοχῆς πού, σύμφωνα μέ τόν Speke, παρακαλοῦσε γονατιστός γιά ἓνα κουτί σπέρτα.⁸⁵

Ἡ ἐμπειρία τοῦ Speke δείχνει πώς τά ἀδελφῆ, μή στρατιωτικά μαρραφέτια μποροῦσαν μερικές φορές νά ἐξασφαλίσουν τή συνεργασία ἢ νά περιορίσουν τήν ἐχθρική διάθεση ἐξίσου ἀποτελεσματικά μέ τά προηγμένα ὅπλα πού μονοπωλοῦν τήν προσοχή τῶν ἱστορικῶν τῆς ἀποικιοκρατίας. Ὁ Henry Drummond παρατηροῦσε πώς ἀκόμη καί ἓνα γυαλί πού χρησιμοποιοῦσε γιά νά ἀνάβει φωτιά στά ξερά χόρτα μποροῦσε νά ἀποδειχθεῖ πηγὴ θαυμασμοῦ καί φόβου.⁸⁶ Ὁ Hermann von Wissman, στήν περιγραφή τοῦ ταξιδιοῦ του στήν περιοχή τοῦ ἰσημερινοῦ (1891), ἀναφέρει ἓνα ἐξίσου ἐντυπωσιακὸ παράδειγμα ἐξάρτησης ἀπὸ ἀπλές συσκευές: ὁ καπετάνιος τοῦ ἀτμόπλοιου χρησιμοποίησε τή σειρήνα γιά νά τρομάξει ἓνα πλῆθος ἀφρικανῶν ἐμπόρων πού φιλονικοῦσαν μέ τή συνοδεία τοῦ Von Wissman. Σημείωνε πώς εἶχαν χρησιμοποίησει τήν ἴδια τακτική καί σέ ἓνα προηγούμενο ταξίδι, μέ ἀνάλογα ἀποτελέσματα. Στὴ δεύτερη περίπτωση «ἡ ἐντύπωση ἦταν τόσο τρομακτική, πού ὅλοι οἱ ἰθαγενεῖς τό ἔβαλαν στά πόδια

κατατρομαγμένοι καί ἐξαφανίστηκαν στό πυκνὸ δάσος τρέχοντας πρὸς τὸ χωριό. Μόνο ἓνας γέρος ἀσπρομάλλης Ἡρακλείδης ἀρχηγός, πού στεκόταν πλάι στό ποτάμι, ντράπηκε νά τραπεῖ σέ φυγή, ἀλλὰ τρόμαξε τόσο πολὺ πού πισωπατοῦσε».⁸⁷

Ἄν καί δέν ἔχω ἀνακαλύψει ἀκόμη κάποια ἄμεση συσχέτιση, τὸ συμβάν αὐτό θά μπορούσε νά ἔχει ἐμπνεύσει τήν περιγραφή δύο συναντήσεων πού λαμβάνουν χώρα στό μυθιστόρημα τοῦ Joseph Conrad *Ἡ καρδιά τοῦ σκοτούς*. Ἐδῶ, ὁ πρωταγωνιστής Μάρλοου χρησιμοποιεῖ ἐπίσης τὴ σειρήνα τοῦ ἄθλιου ποταμόπλοιού του γιά νά τρομάξει τούς ἐχθρικούς «ἰθαγενεῖς» σέ δύο περιπτώσεις. Τὴν πρώτη φορά, ὁ ἦχος τῆς σειρήνας τερματίζει μιὰ ἐπίθεση τῶν ἀνθρώπων τοῦ δάσους πού σκότωσαν τόν τιμονιέρη. Ὁ Μάρλοου θυμᾶται τὸ ἐπιβλητικὸ ἀποτέλεσμα πού εἶχε στοὺς ἐπιτιθέμενους ὁ ἦχος τῆς σειρήνας: «Ἡ φασαρία ἀπὸ τίς ὀργισμένες καί πολεμικὲς κραυγὲς σταμάτησε μεμιᾶς, καί τότε ἀπὸ τὰ βάθη τοῦ δάσους ἀκούστηκε ἓνα τρεμάμενο καί μακρόσυρτο οὐρλιαχτὸ ἀξιοθρήνητου φόβου καί ἐκδηλῆς ἀπόγνωσης σάν κι ἐκεῖνο πού μπορούμε νά φανταστοῦμε πὺς θ' ἀκουστεῖ ὅταν χαθεῖ ἀπὸ τὴ Γῆ ἡ τελευταία ἐλπίδα».⁸⁸ Στὴ δεύτερη περίπτωση, ὁ Μάρλοου χρησιμοποιεῖ τὴ σειρήνα γιά νά διώξει τούς συνοδούς τοῦ Κούρτς (τοῦ ἐμπορικοῦ πράκτορα) καί νά τούς προστατέψει ἀπὸ τὴ σφαγὴ πού ἐτοιμάζουν σάν «χοντροκομμένο ἀστεῖο» οἱ «προσκυνητές» πού βρίσκονται πάνω στό ἀτμόπλοιο. Καί πάλι, ἡ ἐπίδραση τῆς ἀπλῆς αὐτῆς συσκευῆς εἶναι ἀπίστευτη:

Τὸν ξαφνικὸ ἦχο διαδέχθηκε μιὰ κίνηση ἀπελπισμένου τρόμου ἀνάμεσα στά στοιβαγμένα κορμιά. «Μὴ! Μὴν τοὺς τρομάξεις», φώναξε ἀπαρηγόρητος κάποιος ἀπὸ τὸ κατὰστρωμα. Τράβηξα τὸ κορδόνι ξανά καί ξανά. Χωρίστηκαν καί ἄρχισαν νά τρέχουν. Πηδοῦσαν, ζάρωναν, ἄλλαζαν κατεύθυνση, κρύβονταν ἀπὸ τὸν τρόπο πού πλανιόταν στὸν ἀέρα. Οἱ τρεῖς κόκκινοι τύποι μέ τίς πῆλινες μάσκες ἔπεσαν μπρούμυτα, φαρδιά πλατιά στήν ἀκτὴ, σάν νά εἶχαν σκοτωθεῖ. Μόνο ἡ βάρβαρη καί μεγαλόπρεπη γυναῖκα δέν τραβήχτηκε, παρά ἄπλωσε τραγικὰ τὰ γυμνά της χέρια πρὸς τὴ μεριά μας, πάνω ἀπὸ τὸ σκοτεινὸ ποτάμι πού λαμπύριζε τόπους τόπους.⁸⁹

Ἄν συγκρίνουμε τίς περιγραφές τοῦ Von Wissman καί τοῦ Conrad, ὅχι μόνο θά ἐπιβεβαιώσουμε τὴ συγγραφικὴ φήμη τοῦ τελευταίου ἀλλὰ θά ἀντιληφθοῦμε καί τὴν ἰδιαίτερη συμπάθειά του —σπάνια γιά τούς Εὐρωπαίους τῆς ἐποχῆς— γιά τούς λαοὺς τῆς Ἀφρικῆς καί τῆς Ἀσίας, πού ἡ λαίλαπα τῶν εὐρωπαϊκῶν αὐτοκρατοριῶν τοὺς ἔσυρε στήν ὑποταγή.

Οἱ εὐρωπαῖοι συγγραφεῖς, πέρα ἀπὸ τὸν σημαντικὸ ρόλο πού ἀπέδω-

σαν στην τεχνολογική ανωτερότητα ως παράγοντα ύποταξης των λαών της 'Αφρικής, την αντιμετώπισαν ως έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες διαμόρφωσης της φύσης των κοινωνικών και οικονομικών ανταλλαγών μεταξύ Ευρωπαίων και 'Αφρικανών στις αποικίες. Οί Ευρωπαίοι, ως κατασκευαστές των σιδηροδρόμων, των λιμανιών και των λαγουμιών στα όρυχεϊα, αλλά και ως προμηθευτές του οικονομικού και μηχανικού κεφαλαίου, έκριναν σωστό πώς έπρεπε οί 'Αφρικανοί —τους οποίους θεωρούσαν τεχνολογικά καθυστερημένους— να υποβιβαστούν στη θέση των εργατών. Τό περιστατικό πού διηγείται ο H. L. Duff αποδεικνύει ότι οί περισσότεροι Ευρωπαίοι ήταν επίσης πεπεισμένοι πώς όλοι οί 'Αφρικανοί, εκτός από τους πιο άγριους, αποδέχονταν αυτήν την κατανομή των ρόλων συμμορφούμενοι προς την έκδηλη επιστημονική και τεχνική κυριαρχία των Ευρωπαίων. 'Ο Duff, αρχιγραμματέας της βρετανικής διοίκησης στη Νυάσα, είχε αποφασίσει επιστρέφοντας στην 'Αγγλία να πάρει τό «αγόρι» του μαζί του. Καθώς πλησίαζαν τό ατμόπλοιο μέ τό όποιο θά ταξίδευαν στην Εύρώπη, ό υπηρέτης θαμπώθηκε από τά φώτα στά φινιστρίνια πού έλαμπαν στό σκοτάδι και ρώτησε γιατί οί φλόγες δέν καίνε τό πλοίο. 'Αφού τοῦ εξήγησε ύπομονετικά τή λειτουργία των ηλεκτρικών λαμπτήρων και έπεσήμανε διάφορα άλλα τεχνολογικά θαύματα τοῦ πλοίου, ό Duff ρώτησε πειρακτικά τόν υπηρέτη του γιατί οί 'Αφρικανοί δέν επινόησαν αντίστοιχα «θαύματα». 'Ο 'Αφρικανός διαμαρτυρήθηκε πώς ό λαός του δέν διέθετε τή μαγεία των λευκών και πώς οί Ευρωπαίοι είχαν τήν εὖνοια τοῦ Θεοῦ, πού τους βοηθοῦσε να καταλάβουν πολλά πράγματα κρυμμένα για όλους τους άλλους. 'Όταν τόν ρώτησε μήπως άραγε ό Θεός δέν είχε κάνει και τους 'Αφρικανούς και τους Ευρωπαίους, ό 'Αφρικανός, σύμφωνα πάντα μέ τόν Duff, απάντησε: «'Ισως, αλλά πιστεύω πώς εμάς μάς έφτιαξε για να είμαστε οί τένγκα-τένγκα [βαστάζοι] σας».⁹⁰

Για πολλούς Ευρωπαίους οί διαφορές ανάμεσα στις δικές τους, ιδιαίτερα ανεπτυγμένες και προσανατολισμένες στην τεχνολογία και τήν επιστήμη κοινωνίες και σε αυτό πού αντιλαμβάνονταν ως όπισθοδρομικούς και δεισιδαίμονες αφρικανικούς πολιτισμούς φάνερωναν άπλως τό τεράστιο εξελικτικό χάσμα πού χώριζε τήν «πολιτισμένη» Εύρώπη από τήν «άγρια» 'Αφρική. 'Ο συσχετισμός πού επιχείρησε ό Richard Freeman ανάμεσα στα «χονδροειδή και πρωτόγονα» εργαλεία των 'Αφρικανών πού συνάντησε στα ταξίδια του μέ τους ανθρώπους της λίθινης εποχής πήγαζε από τήν εύρύτατα διαδεδομένη ιδέα της ανακεφαλαίωσης, πού ό Stephen Gould θεωρούσε μία από τίς «πιο διαδεδομένες επιστημονικές αντιλήψεις τοῦ τέλους τοῦ 19ου αιώνα».⁹¹ 'Εθνολόγοι και φυσικοί επιστήμονες πού δέχονταν τή θεωρία της ανακεφαλαίωσης πίστευαν πώς οί πρωτόγονοι πο-

λιτισμοί εκπροσωπούσαν ένα προγονικό στάδιο της εξέλιξης των πιο προηγμένων πολιτισμών. Συνεπώς, οί σύγχρονες αφρικανικές κοινωνίες, πού γενικότερα θεωρούνταν πρωτόγονες ή άγριες, αποτελούσαν ζωντανό παράδειγμα ενός επιπέδου τοῦ υλικού πολιτισμοῦ, της όργάνωσης και της σκέψης από τό όποιο είχαν περάσει οί Ευρωπαίοι πριν από χιλιετίες. 'Ο Harry Johnston παρατηροῦσε πώς όσοι ζούσαν και εργάζονταν ανάμεσα στους λαούς της 'Αφρικής ένιωθαν σαν να επέστρεφαν «χιλιάδες χρόνια πίσω», στις εποχές της άγριότητας και της βαρβαρότητας.⁹² Σύμφωνα μέ τόν Henry Drummond, ένας από τους σημαντικότερους λόγους εξερεύνησης της 'Αφρικής ήταν τό γεγονός πώς ένα τέτοιο ταξίδι στό χρόνο προσέφερε τή δυνατότητα μελέτης των πιο αρχαίων σταδίων της ανθρώπινης ανάπτυξης. «Τά μάτια των άμαθών», έγραφε, έβλεπαν μόνο άγρίους, αλλά ό μορφωμένος παρατηρητής κατανοοῦσε πώς «αὐτοί είναι ό,τι ήμασταν εμεῖς κάποτε» και 'Ισως γίνουν ό,τι είμαστε εμεῖς τώρα». 'Ο Drummond όμολογοῦσε πώς, αν και ήθοπλαστικό, τό ταξίδι στην αύγή τοῦ πολιτισμοῦ ήταν ιδιαίτερα ένοχλητικό: ή σύγκριση τοῦ πολιτισμοῦ όπως τόν εκπροσωπεῖ «ένα άτσάλινο πλοίο φτιαγμένο στό Λονδίνο, πού ταξιδεύει έξι κόμβους γρηγορότερα», μέ τήν αφρικανική άγριότητα πού έχει τή μορφή «καλύβας από χόρτο, γυμνών ανθρώπων και ίπποποτάμων» ήταν τόσο ένοχλητική ώστε «οί ιδέες δέν δέχονταν να ταξινομηθοῦν».⁹³

'Ο Joseph Conrad έδειξε καλύτερα από κάθε άλλον συγγραφέα τό αίσθημα της περιπέτειας και της δυσφορίας πού ένιωθαν οί ευρωπαίοι ταξιδιώτες και ιεραπόστολοι στα τέλη τοῦ 19ου αιώνα, όταν ταξίδευαν στην αφρικανική ένδοχώρα — και ταυτόχρονα πίσω στό χρόνο:

Προχωρούσαμε όλο και βαθύτερα στην καρδιά τοῦ σκοτούς. Ήταν πολύ ήσυχα εδώ. Μερικές φορές τή νύχτα, ό ήχος από τά τύμπανα, πίσω από τό παραπέτασμα των δέντρων, ανηφόριζε τό ποτάμι και έφτανε ξέψυχος, σαν να πλανιόταν στον άέρα ψηλά πάνω από τά κεφάλια μας, ως τό χάραμα. Δέν ξέραμε αν σήμαινε πόλεμο, εἰρήνη ή προσευχή. Μιά ψυχρή άκίνησία ανήγγελλε τήν αύγή. Οί ξυλοκόποι κοιμόνταν και οί φωτιές τους χαμήλωναν. Τό σπάσιμο ενός κλαδιού σε έκανε να πεταχτείς. Περιπλανιόμασταν σε έναν προϊστορικό πλανήτη. Σκεφτόμασταν πώς ήμαστε οί πρώτοι άνθρωποι πού κατακτούσαν μία καταραμένη κληρονομιά, ύποταγμένοι, πληρώνοντας μέ τόν βαθύ φόβο και τόν σκληρό μόχθο. 'Αλλά ξαφνικά, καθώς παλεύαμε σε μία στροφή, διακρίναμε κάποιους πρόχειρους τοίχους, μία χορταρένια στέγη να προεξέχει, ακούγαμε κραυγές, βλέπαμε τό λίκνισμα μαύρων μηρών, χέρια να χειροκροτοῦν, πατημασιές, σώματα να λυγίζουν, μάτια να γυρίζουν, πίσω από τά βαριά και άκίνητα φυλλάματα. Τό ατμό-

πλοιο προχωρούσε αργά στά άκρα μιās μαύρης, άκατανόητης φρενίτιδας. 'Ο προϊστορικός άνθρωπος μās καταριόταν, προσευχόταν σ' έμās, μās καλωσόριζε — ποιός ξέρει; Δέν καταλαβαίναμε πιά τό περιβάλλον μας. Γλιστρούσαμε σάν φαντάσματα, άπορημένοι και μυστικά φοβισμένοι, όπως κάθε λογικός άνθρωπος μπροστά στό ένθουσιώδες ξέσπασμα ενός τρελοκομείου. Δέν μπορούσαμε νά καταλάβουμε έπειδή είχαμε προχωρήσει πολύ μακριά και δέν θυμόμασταν έπειδή ταξιδεύαμε στή νύχτα των πρώτων εποχών, των εποχών πού έσθησαν χωρίς ν' αφήσουν κανένα ίχνος — καμία ανάμνηση.⁹⁴

Ίνδία: ή ύποχώρηση του όριενταλισμού

Οι γενικά παραδεκτές απόψεις των Εύρωπαίων για την Άφρική διαμορφώθηκαν και στή συνέχεια παγιώθηκαν σέ στερεότυπα μέσα από τή συσσωρευτική επίδραση πολυάριθμων συγγραφέων και παρατηρητών — από τούς φυσικούς επιστήμονες και τούς έξερευνητές ως τούς μυθιστοριογράφους και τούς ιεραποστόλους. Άντίθετα, ένας και μόνο συγγραφέας, ένα και μόνο έργο καθόρισαν τή στάση των Εύρωπαίων του 19ου αιώνα απέναντι στην Ίνδία. Τό βιβλίο του James Mill, *History of British India*, πού άρχισε νά γράφεται τό 1806 και δημοσιεύθηκε στά τέλη του 1817, συγκέντρωσε πολλά φιλοσοφικά ρεύματα και μεγάλο μέρος τής περιρρέουσας προκατάληψης και του ένθοκεντρισμού των ήμερών του στην άδυσώπητη κριτική τής ινδικής παράδοσης και του ινδικού πολιτισμού. Άπορρίπτοντας συνολικά τά έπιτεύγματα των Ίνδων και εξαγγέλλοντας γενικά πρότυπα για την κρίση τής άξίας κάθε κοινωνίας του παρόντος ή του παρελθόντος, ο Mill παρουσιάζει έντυπωσιακά ως ποιό βαθμό ή έπιστημονική σκέψη και οι τεχνολογικές δεξιότητες είχαν ήδη καταστεί μέτρο τής ανθρώπινης άξίας.

Ο Mill δέν γνώριζε την Ίνδία από πρώτο χέρι —γεγονός πού σημειώνει με ύπερηφάνεια, καθώς πίστευε πώς έτσι ήταν περισσότερο άντικειμενικός—, πέρασε όμως πολλά χρόνια διαβάζοντας ότιδήποτε σχετικό, προετοιμαζόμενος για τή συγγραφή του έξάτομου magnum opus του.⁹⁵ Ο Mill, αυτόδημιούργητος γιός ενός παπουτσή, δέν έφτασε στό ύλικό αυτό ως νεόφυτος πού αναζητά τή γνώση. Ήταν ώριμος στοχαστής, είχε από καιρό ολοκληρώσει τήν πανεπιστημιακή μόρφωσή του στην άρχαία έλληνική ιστορία και φιλοσοφία και διέθετε πολύ συγκεκριμένες απόψεις για ποικίλα θέματα, από τήν ήθική ως τό ρόλο τής διακυβέρνησης στις «προηγμένες κοινωνίες». Δουλεύοντας με ένα μάλλον άκαμπτο σύστημα φιλοσο-

φικών παραδοχών, θεμελιωμένο στον ώφελιμισμό του Bentham και τις αντίληψεις του σκοτσέζικου Διαφωτισμού για τήν πρόοδο,⁹⁶ έπεξεργάστηκε έναν άπίστευτο όγκο πληροφοριών. Μέ έπιλεκτικό τρόπο συγκέντρωσε τεκμήρια για νά στηρίξει τήν κριτική του στις πεποιθήσεις και τά ήθη των Ίνδων και νά άποδείξει τις θέσεις του ώφελιμισμού σέ διάφορες απόψεις τής πολιτικής οίκονομίας. Άπέριψε κατηγορηματικά τή γενικά εύνοϊκή αντιμετώπιση του ινδικού πολιτισμού από τον σέρ William Jones και τούς όριενταλιστές. Στηρίχθηκε κυρίως σέ κοινοβουλευτικά έγγραφα και σέ κριτικές περιγραφές τής Ίνδίας, όπως του Robert Orme και του άββά Dubois. Προσπαθούσε νά διατυπώσει όριστικές κρίσεις για τήν άξία των ιδεών και των θεσμών τής Ίνδίας αλλά και των «άνατολικών» κοινωνιών γενικότερα.

Οι θέσεις του επίσης σκοτσέζου Charles Grant έδωσαν τον τόνο τής μνημειώδους Ίστορίας του Mill.⁹⁷ Ως μέλος του Συμβουλίου Έμπορίου μέ την Ίνδία, ο Grant συνεργάστηκε στενά με τον λόρδο Cornwallis, όταν προσπαθούσε νά άναμορφώσει τή διαβόητη διεφθαρμένη διοίκηση τής Έταιρείας Άνατολικών Ίνδων, στην δεκαετία του 1780 και στις άρχές τής δεκαετίας του 1790. Ο Grant έχασε δύο παιδιά και συνάντησε μεγάλες οικονομικές δυσκολίες στά πρώτα χρόνια του ως φιλόδοξος χρηματιστής στην Βεγγάλη. Οι έμπειρίες αυτές διαμόρφωσαν μία στάση απέναντι στους Ίνδους και τον ινδικό πολιτισμό ριζικά διαφορετική από τή στάση σημαντικών άξιωματούχων όπως ο Warren Hastings και ή ομάδα των όριενταλιστών. Κινούμενος από θρησκευτικό ζήλο πού εκδηλώθηκε τήν περίοδο των διαδοχικών προσωπικών του κρίσεων, ο Grant συνέγραψε τό 1792 τό προσχέδιο του άρθρου του «Observations on the State of Society among the Asiatic subjects of Great Britain», πού προκαταλάμβανε αρκετά από τά κεντρικά έπιχειρήματα τά όποια ο James Mill θά έπεξεργαζόταν πολύ λεπτομερέστερα και θά παρουσίαζε με μεγαλύτερη ένταση δύομισι δεκαετίες άργότερα.

Ο Grant θεωρούσε τούς Ίνδους άνέντιμους, ύποτακτικούς, τεμπέληδες και ήθικά καθυστερημένους. Μολονότι έστίαζε τήν κριτική του στον ινδουισμό, τον όποιο παρουσίαζε ως μία άρχαία παρακαταθήκη ξεπεσμένων κοινωνικών ήθών, τελετουργιών και προλήψεων, έμμεσα άμφισβητούσε τήν άξία τής ινδικής κοινωνίας και του ινδικού πολιτισμού συνολικά. Άναφερόταν κατηγορηματικά στά μειονεκτήματα τής ινδικής κοινωνίας και τής τεχνολογίας, τά όποια συνέδεε με τά γενικότερα έλαττώματα του ινδουιστικού πολιτισμού. Παραδεχόταν πώς οι Ίνδοι είχαν προοδεύσει σέ διάφορες μορφές χειροτεχνίας, αλλά ισχυριζόταν —όπως και ο Sonnerat— πώς τά έπιτεύγματα αυτά είχαν συντελεστεί σέ πολύ παλαιότερη εποχή και πώς επί χιλιάδες χρόνια οι βελτιώσεις των τεχνικών τους ήταν έλάχιστες.

τικών τάξεων στην Ευρώπη στην ίδια έλλειψη άντοχης και αποφασιστικότητας που είχε παρατηρήσει στην «Άγρια» Αφρική. Ο Alfred Marshall απέδιδε την ύψηλή γεννητικότητα τόσο των ευρωπαίων φτωχών όσο και των λαών «που βρίσκονται σε πρώιμα στάδια του πολιτισμού» στην άπερικεφία τους.³² Ορισμένοι αξιωματούχοι των αποικιών θεώρησαν χρήσιμο να συγκρίνουν την τακτική παρακολούθηση του σχολείου από τα παιδιά της Αλγερίας με την αντίστοιχη των γάλλων αγροτών. Άλλοι εξίσωσαν το καθήκον της Γαλλίας να προσφέρει σχολική εκπαίδευση στους άφρικανούς υπηκόους της με το καθήκον εκπαίδευσης των γάλλων αγροτών.³³ Τίς ίδιες επικρίσεις των ευρωπαίων ταξιδιωτών και ιεραποστόλων για την τεμπελιά, την άπρονοησία και την άδιαφορία των Αφρικανών και των Ασιατών για την ακρίβεια τίς χρησιμοποιούσαν άτόφιες συγγραφείς που προέρχονταν από τίς μεσαίες τάξεις για να περιγράφουν τίς εργατικές τάξεις, τούς αγρότες και όλόκληρες «φυλετικές» ομάδες εντός της Ευρώπης.³⁴

Η εκπολιτιστική άποστολή, λοιπόν, δέν ήταν απλώς μία ιδεολογία της άποικιοκρατίας έξω από τά όρια της Ευρώπης. Ήταν προϊόν ενός ριζικά νέου τρόπου πρόσληψης του κόσμου και όργάνωσης της ανθρώπινης κοινωνίας. Μολοντί οι άριστοκράτες συνέβαλαν ιδιαίτερα στίς έπιστημονικές και τεχνολογικές ανακαλύψεις στίς όποιες βασίστηκε ή νέα αυτή προσέγγιση του ύλικού κόσμου, ή ευρωπαϊκή άστική τάξη τίς αξιοποίησε για να επαναστατικοποιήσει την παραγωγή και την κοινωνική όργάνωση, να μεταμορφώσει την άτομική συμπεριφορά και την άτομική συνείδηση. Καί μόνο που οι άριστοκράτες συμμετείχαν στίς εκπολιτιστικές εκστρατείες τόσο εντός όσο και εκτός Ευρώπης, οι ομάδες που προέρχονταν από τίς μεσαίες τάξεις κυριάρχησαν τόν 19ο αιώνα στίς έμπορικές έπιχειρήσεις, τούς ιεραποστολικούς οργανισμούς και τούς γραφειοκρατικούς φορείς που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στή διάδοση της ιδέας και των θεσμών της εκβιομηχανιζόμενης Ευρώπης. Η αντίληψη πώς τό έμπόριο, ή ιερατική άποστολή και ή διοίκηση διέδωσαν τούς κανόνες και επίσης τίς δεξιότητες και την τεχνολογία που είχαν άρχίσει να θεωρούνται προϋποθέσεις του πολιτισμένου βίου άποτελοΰσε μία πανίσχυρη λογική έρμηνεία της ίμπεριαλιστικής επέκτασης, άσχετα από τά δυσάρεστα άμεσα άποτελέσματά της.

Οί άντιλήψεις για τόν άνθρωπο και τή φύση ως μέτρο της δυτικής μοναδικότητας και άνωτερότητας

Ένα από τά άποτελέσματα της αύξανόμενης κυριαρχίας της έπιστημονικής κοσμοαντίληψης στον δυτικό πολιτισμό υπήρξε ή προαγωγή των άν-

θρώπων σε μία θέση σαφώς διακριτή και πάνω από τόν υπόλοιπο φυσικό κόσμο, αντίληψη που κυριαρχούσε επί μακρόν σε διάφορα ρεύματα της ιουδαιοχριστιανικής φιλοσοφικής παράδοσης.³⁵ Από την Αναγέννηση και μετέπειτα, οι έπιστημονικές ανακαλύψεις και οι τεχνολογικές έφευρέσεις επέτρεπαν όλο και περισσότερο στους Ευρωπαίους να μεταφράζουν τίς άνθρωποκεντρικές προϋποθέσεις σε πραγματική κυριαρχία επί άνέγγιχτων ως τότε πηγών έμφυχης και άψυχης ενέργειας και σε μία άνευ προηγουμένου ικανότητα αναδιαμόρφωσης του φυσικού περιβάλλοντος, σύμφωνα με τίς ανάγκες και τίς επιθυμίες του ανθρώπου. Οι περισσότεροι δυτικοί στοχαστές άρχισαν να αντιμετώπιζουν τά ανθρώπινα όντα, άσχετα από τό επίπεδο πολιτισμικής ανάπτυξής τους, ως πλάσματα ριζικά διαφορετικά από κάθε «κατώτερη» μορφή έμφυχης ζωής.³⁶ Την άποψη του Descartes, για παράδειγμα, σχετικά με τά ζώα ως όντα στερημένα την ικανότητα της σκέψης ή της πραγματικής συνείδησης την υιοθέτησαν όσοι θεωρούσαν πώς ήταν έπιστήμονες, από τά τέλη του 17ου αιώνα και εξής.³⁷ Η μανία για ταξινομήσεις —που κορυφώθηκε στά τέλη του 18ου και στίς άρχές του 19ου αιώνα— ενίσχυσε τά όρια μεταξύ ανθρώπων και ζώων, ενώ ταυτόχρονα τόνιζε τίς πρόδηλες διαφορές εντός του ανθρώπινου είδους. Για όσους υιοθετούσαν τή δυτική έπιστημονική κοσμοαντίληψη, ή υποκειμενική καταθύβιση του έαυτού στή φύση —όπως συμβαίνει με τούς ίνδους sadhu, τούς μοναχούς του Ζέν και του Ταό, ή ακόμη και με τούς μεσαιωνικούς ευρωπαίους μυστικιστές— ήταν παράλογη και αντίθετη με τή φύση και τόν προορισμό του ανθρώπου. Οι έπιστήμονες διέκριναν τή φύση ως άντικείμενο καθαρής έρευνας. Όπως τό έχει διατυπώσει ο Charles Gillispie, ο Γαλιλαίος αντιπροσώπευε την «άτεγκτη άκρη» αυτής της τάσης για άντικειμενικότητα εξαιτίας της έπιμονής του να αναγάγει τά φυσικά φαινόμενα σε συγκεκριμένες μεζόνες ιδιότητες: μέγεθος, μορφή, αριθμό και κίνηση. Όλα τά υπόλοιπα, περισσότερο υποκειμενικά γνωρίσματα, όπως τό χρώμα ή ή γεύση, υποβαθμίζονταν σε δευτερεύουσα θέση.³⁸

Η μεσαιωνική αντίληψη για τή φύση ως χώρο μυστηρίου και κινδύνου, όπως άπεικονίζεται γραφικά σε διηγηματικές και εικονογραφικές αναπαραστάσεις των μεγάλων δασών που ακόμη κάλυπταν μεγάλο τμήμα της Ευρώπης,³⁹ παραμερίστηκε στίς άρχές της σύγχρονης έποχής από την άποψη πώς πρέπει να μελετάμε και να μετράμε τόν φυσικό κόσμο και να κατανοούμε τίς λειτουργίες του. Οι ταξιδιώτες, οι καλλιτέχνες και οι νατουραλιστές του 18ου αιώνα, οι όποιοι προώθησαν την «ανακάλυψη» του φυσικού, προτιμούσαν ιδιαίτερα την έξημερωμένη ή «εύγενή» φύση και τά ποιμενικά τοπία στά όποια κεντρική θέση κατείχαν άνθρωποι και έξημερωμένα ζώα. Μόνο μία μειοψηφία εκτιμούσε τή φύση στίς «πιό άγριες,

πιό απειλητικές εκφράσεις της» και δοκίμαζε τις απολαύσεις του δάσους και της ακτής.⁴⁰ Τήν ἴδια προτίμηση εκδήλωσαν και οι δικτοριανοί, που συχνά συσχέτιζαν την εύτυχία με ένα «περιορισμένο ανθρώπινο τοπίο».⁴¹ Ο Francis Bacon και οι επίγονοί του αντιλαμβάνονταν την επιστημονική έρευνα και τις μηχανολογικές καινοτομίες ως το μέσο διά του οποίου ο «άνθρωπος» μπορούσε να αποκαταστήσει την κυριαρχία επί της φύσης, την οποία «είχε αρχικά σχεδιαστεί να κατέχει αλλά την έχασε μετά την πτώση της Ρώμης».⁴² Όπως αποδεικνύουν οι κριτικές στίς απόψεις του Bacon τον 17ο αιώνα,⁴³ πριν από τη Βιομηχανική Έπανάσταση ή συσχέτιση μεταξύ επιστημονικών ανακαλύψεων και υλικής προόδου δεν ήταν καθόλου αυτονόητη ούτε αντικείμενο έντονης συζήτησης. Η αύξημένη αλληλεπίδραση επιστήμης και τεχνολογίας την περίοδο της εκβιομηχάνισης και οι άνευ προηγουμένου υλικές πρόοδοι σε βιομηχανικές περιοχές όπως η Αγγλία και το Βέλγιο ενίσχυσαν ιδιαίτερα την αξιοπιστία των προβλέψεων του Bacon. Στά μέσα του 19ου αιώνα, ο Robert Hamilton πίστευε πως οι υλικοί πόροι υπήρχαν για να τους χρησιμοποιούν οι άνθρωποι και να βελτιώνουν την ποιότητα της ζωής τους.⁴⁴ Τήν άποψη αυτή συμμερίζονταν η μεγάλη πλειοψηφία στίς εκβιομηχανιζόμενες κοινωνίες, από εργάτες των εργοστασίων έως πολιτικούς και διανοούμενους όλου του πολιτικού φάσματος. Κατά κάποιον τρόπο, η παραδοχή αυτή αντιστοιχούσε στην παλαιότερη πεποίθηση πως η φύση δημιουργήθηκε χάριν του ανθρώπου.⁴⁵ Κατά τη βιομηχανική περίοδο, όμως, η δυνατότητα άντλησης πόρων και αναμόρφωσης του φυσικού κόσμου ώστε να ταιριάζει στους σκοπούς του ανθρώπου αύξηθηκε δραματικά και επικίνδυνα.

Πολλά από όσα ισχυρίζεται ο Keith Thomas στο πρόσφατο βιβλίο του *Man and the Natural World* σχετικά με το αυξανόμενο ενδιαφέρον της Αγγλίας, στίς αρχές της σύγχρονης περιόδου, για την ανθρώπινη μεταχείριση των ζώων και τη μεγαλύτερη ευαισθησία απέναντι στη φύση γενικότερα συνάδουν με την έντεινόμενη παραδοχή των δυτικών στοχαστών ότι ο άνθρωπος προοριζόταν για κυρίαρχος της φύσης. Εφόσον οι άνθρωποι ήταν ανώτερα όντα, είχαν υποχρέωση να αναλάβουν την ευθύνη της όρθολογικής και αποτελεσματικής διαχείρισης των κατώτερων όντων και των φυσικών πόρων και να προστατέψουν τα υποδεέστερα όντα από την υπερβολική βαναυσότητα ή την άκραία εκμετάλλευση. Όπως παρατηρεί ο Thomas: «Ακόμη και στο πλαίσιο ενός ουσιαστικά ανθρωποκεντρικού τρόπου σκέψης [...] ήταν δυνατό να καταδικάζονται αρκετοί συνηθισμένοι τρόποι μεταχείρισης των ζώων. Τα κτήνη δημιουργήθηκαν χάριν του ανθρώπου, αλλά αυτό δεν αποτελεί λόγο περιττής κακομεταχείρισής τους».⁴⁶ Αντικαθιστώντας τα «ζώα» με τους «πρωτόγονους» ή τους «αγρίους»,

ορισμένες απόψεις της επιχειρηματολογίας αυτής εφαρμόστηκαν στους μή δυτικούς λαούς μέσω της ιδεολογίας της εκπολιτιστικής αποστολής. Οι μορφωμένοι άνθρωποι της εποχής θεωρούσαν συνήθως εκκεντρικούς τους άκραίους υποστηρικτές της ευφυΐας των ζώων, όπως η Margaret Cavendish, ο λόρδος Monboddo και ο Michel de Montaigne. Οι απόψεις τους για τη λογική και την επικοινωνία των ζώων (ή των φυτών) θεωρούνταν σχεδόν «υπερβολή και άνοησία» ή «ποιητική φαντασίωση». Έτσι, αποτελούσαν τά ριζοσπαστικότερα στοιχεία μιας εμφανούς αλλά μικρής μειοψηφίας, που αμφισβητούσε σοβαρά τη «θέση του ανθρώπου στη φύση», όταν οι περισσότεροι στοχαστές πανηγύριζαν την κυριαρχία του ανθρώπου επί του φυσικού κόσμου μέσω των επιστημονικών ανακαλύψεων και των τεχνολογικών καινοτομιών.⁴⁷

Η ικανότητα κυριαρχίας επί του φυσικού κόσμου μέσω της επιστημονικής έρευνας και της αξιοποίησης της δύναμης των μηχανών υπήρξε ζωτική πηγή της αισιοδοξίας για την ανθρώπινη κατάσταση, η οποία διακατείχε τους περισσότερους στοχαστές του Διαφωτισμού.⁴⁸ Μέσα από τις επιστημονικές ανακαλύψεις αποκαλύπτονταν τά κρυφά μυστικά της λειτουργίας της «παγκόσμιας μηχανής», ενώ η μεγάλη αύξηση των τεχνολογικών καινοτομιών επέτρεπε στους Ευρωπαίους να αξιοποιήσουν τεράστιες δεξαμενές φυσικής ενέργειας, άγνωστες ως τότε στην ανθρωπότητα. Τόν 19ο αιώνα οι ευρωπαίοι στοχαστές αντιλαμβάνονταν καλύτερα τά όφελη από την κατανόηση και την κυριαρχία επί των δυνάμεων της φύσης. Για συγγραφείς με μεγάλη απήχηση όπως ο Auguste Comte και ο Julien Virey, τά επιτεύγματα της επιστήμης και της τεχνολογίας αποτελούσαν αδιάψευστη απόδειξη της θεμελιωδώς προοδευτικής φύσης της ανθρώπινης ιστορίας. Σύμφωνα με τόν Comte, η πρόοδος της επιστημονικής σκέψης συνέβαλλε καθοριστικά στην εξέλιξη της ανθρωπότητας και την αύξηση της κοινωνικής αρμονίας που θα προέκυπτε όταν οι λαοί θά ασχολούνταν με τόν έλεγχο της φύσης αντί για την κυριαρχία του ενός επί του άλλου.⁴⁹ Ο Virey τόνιζε τη σχέση ανάμεσα στην κυριαρχία επί της φύσης που είχαν επιτύχει οι Ευρωπαίοι, την οποία θεωρούσε «πραγματικό μοχλό της ανθρώπινης δύναμης», και στην κυριαρχία τους επί των υπόλοιπων λαών του πλανήτη. Δήλωνε πως όσοι διερευνούσαν τά μυστικά της φύσης και υπέτασσαν τις δυνάμεις της στη θέλησή τους θά κατόρθωναν να ελέγξουν και, συνεπώς, να άντλήσουν εργασία και πλούτο από όσους παρέμεναν στην άγνοια — και, κατά συνέπεια, στη φτώχεια και την αθλιότητα.⁵⁰

Ανάλογες σκέψεις εξέφρασε την ἴδια εποχή ο Thomas Carlyle, ο οποίος, παρά τη δυσφορία του για την κατάσταση των άγγλων εργατών

καί τις μακροπρόθεσμες επιπτώσεις της εκβιομηχάνισης στην αγγλική επαρχία, συμεριζόταν τή γενική εκτίμηση των δικτοριανών για τή μηχανή ως «κυρίαρχο σύμβολο της εποχής που χαλιναγωγεί τή φύση».⁵¹ Στην αμφίθυμη αποτίμησή του για τὰ «σημεία των καιρών», καυχόταν: «Μπορούμε νά μετακινούμε βουνά, νά μετατρέψουμε τή θάλασσα σέ γαλήνιο δρόμο· τίποτα δέν μπορεί νά μᾶς ἀντισταθεῖ. Πολεμᾶμε τήν ἀκατέργαστη Φύση· καί, μέ τις ἀκαταμάχητες μηχανές μας, βγαίνουμε ἀπό τήν ἀναμέτρηση πάντοτε νικητές, φορτωμένοι λάφυρα».⁵² Καί ὁ γάλλος οἰκονομολόγος Michel Chevalier, σύγχρονος τοῦ Carlyle, χρησιμοποιοῦσε πολεμικές μεταφορές: θεωροῦσε τή διαδικασία τῆς ἀνάπτυξης «ἐντιμο» καί «παράτολμο» ἀγώνα ἐναντία στήν «ἀκατέργαστη ὕλη». Κυριαρχώντας στή φύση, ἔγραφε, ὁ ἄνθρωπος τήν ἀναγκάζει νά τόν ὑπηρετεῖ σάν «πειθήνιος σκλάβος», σάν ἐργαλεῖο πού συμβάλλει στήν εὐμάρειά του.⁵³

Τό 1849 ἓνας ἀνώνυμος δοκιμιογράφος τοῦ *Edinburgh Review* διακήρυσσε πώς οἱ Εὐρωπαῖοι «κατόρθωσαν νά καταστήσουν σχεδόν κάθε ιδιότητα καθεμιᾶς ἀπό τις διαφορές ὑλικές οὐσίες διαθέσιμη πρὸς χρήση».⁵⁴ Μερικές δεκαετίες ἀργότερα, ὁ λόρδος Lytton ἀντέκρουε ὅσους θεωροῦσαν τὰ ὑλικά ἐπιτεύγματα τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς ἀντίθετα πρὸς τήν «ποίηση τῆς ζωῆς», ἐπισημαίνοντας πώς ἡ πνευματική πρόοδος εἶναι ἀδύνατη χωρίς τήν ὑλική βελτίωση. Ὁ Lytton ὑποστήριζε πώς ἡ «ποίηση τῆς ἴδιας τῆς Φύσης» εἶναι οἱ διάφοροι τρόποι πού μεταμορφώνουν πόρους οἱ ὁποῖοι παλαιότερα χαραμίζονταν ἢ ἔμεναν ἀχρησιμοποίητοι σέ πηγή δύναμης, μεγαλύτερης ἀπό ὅσο θά μπορούσε νά φανταστεῖ ὁποιαδήποτε «ἀνατολική εὐφυΐα». Θεωροῦσε τὰ σχέδια τῶν μηχανικῶν καί τις μηχανές πού ἀντλοῦν τοὺς πόρους τῆς γῆς ὕψιστη μορφή τῆς ἀνθρώπινης ἐκφρασης, τή σαφέστερη ἀπόδειξη τῶν «ὑπέρτατων ἱκανοτήτων πού διακρίνουν τόν ἄνθρωπο ἀπό τὰ ζῶα».⁵⁵ Πρὸς τὰ τέλη τοῦ αἰώνα, οἱ ἐκλαϊκευτές πανηγύριζαν ὡς τό μεγαλύτερο ἐπίτευγμα τοῦ αἰώνα τήν αὐξησὶν τοῦ ἀνθρώπινου ἐλέγχου πάνω στή φύση. Ὁ Alfred Wallace διαβεβαίωνε πώς οἱ ἐπιστήμονες καί οἱ ἐφευρέτες τοῦ «θαυμαστοῦ αἰώνα» ἀγωνίστηκαν νά τιθασεύσουν τις δυνάμεις τῆς φύσης πρὸς ὄφελος τοῦ ἀνθρώπου περισσότερο ἀπό ὅλους τοὺς προγενέστερους στοχαστές καί νεωτεριστές, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τή Λίθινη Ἐποχή. Ὁ James Bryce συμπέρανε πώς ὁ ἄνθρωπος ἔφτασε στήν «ἀκριβῆ» γνώση τοῦ γήινου οἴκου του. Ὁ Wallace, ὁ Bryce καί ὁ γάλλος συνάδελφός τους Edmond About θεωροῦσαν τήν ἱκανότητα ἐλέγχου καί ἐκμετάλλευσης τῶν δυνάμεων τῆς φύσης τό κλειδί γιὰ τήν κατανόηση τῆς μοναδικῆς προόδου πού σημείωσε ἡ Εὐρώπη στή σύγχρονη ἐποχή.⁵⁶

Γιὰ πολλοὺς συγγραφεῖς, ἡ κυριαρχία ἐπὶ τῆς φύσεως ὅπως ἐκδηλωνόταν μέ τις ἐπιστημονικὲς ἀνακαλύψεις καί τήν τεχνολογική πρόοδο ἀπο-

τελοῦσε ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα μέτρα τῶν ἀνθρώπινων ἐπιτευγμάτων. Στις ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα, ὁ Julien Virey συνέκρινε τοὺς Εὐρωπαίους, πού μάθαιναν νά ἐλέγχουν τή φύση, μέ ὅλους τοὺς μὴ δυτικούς λαούς πού, ἂν καί εἶχαν ἀναπτυχθεῖ σέ ὁρισμένες περιοχές, δέν εἶχαν ἀπὸ τήν ἀποψη αὐτὴ ξεπεράσει τό ἐπίπεδο τῶν ἀγρίων. Οἱ λαοὶ πού ἀγνοοῦσαν τις λειτουργίες τῆς φύσης, οἱ προεπιστημονικοὶ καί προβιομηχανικοὶ λαοί, ἦταν ἔρμαια στις ἰδιοτροπίες τῆς φύσης. Ὁ Virey θεωροῦσε ὅποιον δέν ἐπιθυμοῦσε νά ἐρευνήσει τις «πηγές τῆς ζωῆς» καί τοὺς «θησαυροὺς τῆς γῆς» ζῶο, τίποτα περισσότερο ἀπὸ μιά «ἀγελάδα στὸ λιβάδι».⁵⁷ Ὁ Henry Thomas Buckle —πού ξεκίνησε νά γράφει τήν περίφημη *History of Civilization in England* τῆ δεκαετία τοῦ 1850— θεωροῦσε τό «θρίαμβο τοῦ πνεύματος ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν παραγόντων» τό σημαντικότερο μέτρο τῆς πολιτιστικῆς ἀνάπτυξης. Ἀντιστρέφοντας τή σειρά αἰτίου-ἀποτελέσματος πού θά προτεινε ἀργότερα ὁ Arnold Toynbee, ὁ Buckle ἰσχυριζόταν ὅτι, καθὼς τό φυσικὸ περιβάλλον ἦταν στήν Εὐρώπη πιὸ «ἡμερο» καί «λιγότερο ἐπιβλητικό» ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν τροπικῶν ἢ τοῦ βορρᾶ, οἱ Εὐρωπαῖοι μπορούσαν νά ἐπιτύχουν μεγαλύτερο ἐλεγχὸ ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλο πολιτισμό. Ἡ κυριαρχία αὐτὴ ἦταν ἡ σημαντικότερη ἀπόδειξη τῆς ἀνωτερότητας τῶν Δυτικοευρωπαίων ἐναντι κάθε ἄλλου λαοῦ.⁵⁸ Ὁ Edward Tylor, σέ ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα σημαντικὰ ἀνθρωπολογικὰ βιβλία, τό *Primitive Culture*, προσπάθησε νά προσδιορίσει τὰ στάδια ἀνάπτυξης τῆς ἀνθρωπότητας ἀνάλογα μέ τήν ἱκανότητα κάθε πολιτισμοῦ νά «προσαρμόζει τή φύση στοὺς σκοποὺς τοῦ ἀνθρώπου». Ὁ Tylor ἔκρινε πώς ἡ ἱκανότητα αὐτὴ θά ἦταν περιορισμένη στοὺς «ἀγρίους», μέτρια στοὺς «βαρβάρους» καί θά κορυφωνόταν στις «σύγχρονες» μορφωμένες κοινωνίες, ὅπως οἱ δυτικοευρωπαϊκές.⁵⁹

Ἡ σχολὴ τοῦ κοινωνικοῦ ἐξελικτικισμοῦ —πού τόσο ἔντονα ἀμφισβητήθηκε κατὰ τις τελευταῖες δεκαετίες τοῦ αἰώνα— θεωροῦσε πώς ὁ βαθμὸς στὸν ὁποῖο ἐλέγχει ὁ πολιτισμὸς τό περιβάλλον του παίζει συχνά καθοριστικὸ ρόλο στήν κατὰτάξή του στήν κλίμακα ἀγριότητας-πολιτισμοῦ. Πέρα ἀπὸ τήν ἄγρια ἐμφάνιση, τόν ἀκατάληπτο λόγο καί τή σκληρότητα στις σχέσεις μεταξύ τῶν κατοίκων τῆς Γῆς τοῦ Πυρός στήν Παταγονία, ὁ νεαρός Κάρολος Δαρβίνος θεώρησε ὅτι ὅσο διπλώνονταν στὰ δύο μισόγυμνοι καί τρέμοντας μπροστὰ στις δυνάμεις τοῦ ἄγριου περιβάλλοντος τόσο ἐκεῖνος δικαιούνταν νά ἀναρωτιέται ἂν ἦταν συνάνθρωποι καί —πολύ περισσότερο— ἰσότιμοι μέ τοὺς Εὐρωπαίους.⁶⁰ Ὁ σκοτσέζος γεωλόγος David Page ἰσχυριζόταν πώς ἡ ἱκανότητα τῶν ομάδων νά ἀνέρχονται τήν ἐξελικτικὴ κλίμακα καθοριζόταν ἀπὸ τό βαθμὸ στὸν ὁποῖο εἶχαν μάθει νά ἐλέγχουν τις φυσικὲς δυνάμεις. Πίστευε ἐπίσης πώς ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξη κάθε λαοῦ σχετιζόταν μέ τό βαθμὸ ἐλέγχου τοῦ περιβάλ-

λοντός του.⁶¹ 'Ο πολυγραφότατος γάλλος συγγραφέας Albert Fouillée παρουσίασε τή δεκαετία του 1890 αρκετά παραδείγματα —στη λιγότερο ακριβή αναφορά του στις διαβαθμίσεις προηγμένων και αγρίων πολιτισμών— που αναφέρονταν στην ανικανότητα των «πρωτόγονων» λαών να δημιουργούν έργα τέχνης, τα οποία θα τους επέτρεπαν να ελέγχουν το περιβάλλον τους.⁶²

Τά κριτήρια κατάταξης των κοινωνιών που πρότεινε ο Benjamin Kidd στο βιβλίο του *Social Evolution* (δημοσιεύθηκε τήν ίδια χρονιά με τό δοκίμιο του Fouillée) ήταν πολύ πιο θολά σε σύγκριση με τήν κατηγορηματική έμφαση του Buckle και του Tylor στον έλεγχο του περιβάλλοντος. 'Ο Kidd παρουσίασε ένα συμπλήρωμα αλτρουισμού, συνεργασίας και καλής προαίρεσης των έλιτ, τήν οποία ονόμαζε «κοινωνική επάρκεια», και θεωρούσε πως ή κυριαρχία επί της φύσεως ήταν αποτέλεσμα τής κοινωνικής επάρκειας και ένδειξη τής ύπαρξης κοινωνικής επάρκειας σε κάθε δεδομένη κοινωνία. Συχνά έπαινούσε τά επιστημονικά και τεχνολογικά επιτεύγματα τής Εύρώπης και κατέληγε με τή δοξαστική επιβεβαίωση τής «άνεμπωτης» ανωτερότητας των «φυλών» που διέθεταν τήν ικανότητα να «χαλιναγωγήσουν και να χρησιμοποιήσουν» τή φύση, αντί να αφήσουν τίς δυνάμεις της να σπαταληθούν άσκοπα.⁶³ 'Ο Herbert Spencer —πού άσκησε πολύ μεγαλύτερη επίδραση από τόν Kidd κατά τίς τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα— θεωρούσε καθοριστικό παράγοντα τής ανάπτυξης του ανθρώπου τήν «άναστοχαστική συνείδηση» και όχι τήν κοινωνική επάρκεια. 'Ο Spencer πίστευε, όπως και ο Kidd, πως ο βαθμός έλέγχου του φυσικού κόσμου που είχε επιτύχει κάθε λαός, αξιοποιώντας αυτή τή συνείδηση, αποτελούσε τό σημαντικότερο μέτρο τής προόδου του στον πολιτισμό.⁶⁴

Γενικευμένες παραδοχές σχετικά με τήν αντιστοιχία μεταξύ τής κυριαρχίας στη φύση και τής συνολικής κοινωνικής ανάπτυξης επηρέαζαν συχνά τίς κρίσεις των εύρωπαίων ιεραποστόλων, ταξιδιωτών και αξιωματούχων στον μή δυτικό κόσμο. Άρκετές φορές τό μέτρο αυτό τής ανθρωπίνης αξίας ύπονοούνταν σε συγκεκριμένες παρατηρήσεις, χωρίς να αποτελεϊ θέμα ένδελεχούς διαπραγμάτευσης. Για παράδειγμα, ο Henry Drummond προσπαθούσε να δείξει τό χαμηλό επίπεδο των «κατά τό ήμισυ ζώων, κατά τό ήμισυ παιδιών» αλλά «τελείως άγριων» λαών που κατοικούσαν στην ένδοχώρα τής ανατολικής Άφρικής, σημειώνοντας πως προσπαθούσαν ελάχιστα να αναδιαμορφώσουν τό περιβάλλον στο όποιο ζούσαν. Ύποστήριζε πως ποτέ δέν σκέφτηκαν να παραμερίσουν μεγάλες πέτρες που έκλειναν τά μεγάλα μονοπάτια, ή έστω να βγάλουν από τό δρόμο τά πεσμένα δέντρα.⁶⁵ 'Ο H. L. Duff επίσης σχολίαζε τήν τάση των Άφρικανών να εκτρέπουν τό μονοπάτι αντί να μετακινούν τά εμπόδια. Πίστευε πως ή εικόνα

πού φανερώνει καλύτερα τήν αντίθεση του εύρωπαϊκού από τόν άφρικανικό χαρακτήρα δείχνει από τή μία τόν «εύρωπαϊο μηχανικό», «πού με άπίστευτο μόχθο ανοίγει τόν φαρδύ και βέβαιο δρόμο του, στήνει φράγματα στα ποτάμια, αποξηραίνει έλη, θρυμματίζει τόνους χῶμα και βράχους· και τόν άγριο, από τήν άλλη, που νοιάζεται μόνο για τό παρόν, έπιζητά τό εύκολότερο μονοπάτι και προτιμά να τόν ένοχλεϊ ένα βότσαλο παρά να σκύψει να τό σηκώσει».⁶⁶ 'Ο Charles Regismanset πιθανολογούσε πως ή άρνηση των Άφρικανών να μετακινήσουν φυσικά εμπόδια οφειλόταν στη ριζικά διαφορετική αντίληψη του χρόνου και του χώρου: καθώς άδιαφορούσαν για τήν απώλεια του χρόνου, δέν ένδιαφέρονταν να καλύψουν τή συντομότερη απόσταση μεταξύ δύο σημείων, κι έτσι έφτιαχναν δρόμους με στροφές παρακάμπτοντας τά δέντρα αντί να χαράζουν ένα ίσιο μονοπάτι μέσα στο δάσος.⁶⁷

'Ο Goldsworthy Dickinson πίστευε πως ή διαφορά τής εύρωπαϊκής από τήν άσιατική πρόσληψη τής φύσης φανερώνεται καλύτερα στην ένδοιςτική γλυπτική, που αναπαριστά τήν «ανεξάντλητη γονιμότητα, τόν άνελέητο και άλογο χαρακτήρα τής φύσης, ποτέ όμως τήν όμορφιά της, τήν αρμονία της, τήν προσαρμοστικότητα της στις ανάγκες του ανθρώπου». Αντιπαρέθετε τήν έμμογή τής εύρωπαϊκής ζωγραφικής και αρχιτεκτονικής στη δεύτερη θεματολογική ένότητα με τήν ένδική αντίληψη για τό άτομο ως ένα άπλό «παιχνιδάκι και σκλάβο των φυσικών δυνάμεων».⁶⁸ 'Ο Joseph Chailley-Bert ισχυριζόταν πως ή ύποταγή των Άσιατών στη φύση αντικατοπτρίζεται σε συνήθειες όπως ή λατρεία των άγελάδων. Ισχυριζόταν πως οι άγρότες στην Άσία δέν διώχνουν τά πουλιά από τά σπαρτά τους, δέν σκοτώνουν τά ποντίκια που σκορπίζουν τήν πανώλη ούτε τούς σκορπιούς που τσιμπούν τά παιδιά τους.⁶⁹ Ελάχιστοι παρατηρητές του 19ου αιώνα έδειξαν τόν πολιτισμικό σχετικισμό που συναντούμε στην παρατήρηση του Michel Chevalier ότι αναμφίβολα οι Κινέζοι δέν είχαν τή δύναμη των Εύρωπαίων να κυριαρχούν και να αναδιαμορφώνουν τή φύση, αλλά όμως στά ήθη και τούς κοινωνικούς κώδικές τους οι τόσο κατηγορημένοι «Άνατολικοί» αποκαλύπτουν πολύ μεγαλύτερη ικανότητα από τούς Βρετανούς και τούς Γάλλους να ελέγχουν τόν έαυτό τους.⁷⁰

Η ύπόθεση πως ή κυριαρχία του ανθρώπου στη φύση ήταν επιθυμητή και πως οι προσανατολισμένοι στην επιστήμη και έπινοητικοί Εύρωπαίοι ήταν οι καλύτεροι στον τομέα αυτό οδήγησε αρκετούς συγγραφείς στην πεποίθηση πως μοίρα και καθήκον των Εύρωπαίων ήταν να επεκταθούν και να αναπτύξουν τίς περιοχές των λιγότερο προηγμένων λαών. Οι επικρίσεις των πρώτων ταξιδιωτών στην Άφρική, που παρατηρούσαν τήν άνεπαρκή αξιοποίηση των δασικών και μεταλλευτικών πόρων, συχνά

υποδήλωναν πώς, αν εγκαθίσταντο ή έλεγχαν οι Εύρωπαίοι τις περιοχές αυτές, θα άρχιζαν χωρίς καθυστέρηση να παράγουν για τήν παγκόσμια αγορά. Οι εύρωπαίοι παρατηρητές χρησιμοποιούσαν ανάλογα επιχειρήματα σε όλη τή διάρκεια του 19ου αιώνα. Μάλιστα, ή αύξανόμενη ζήτηση για πρώτες ύλες στις βιομηχανικές περιοχές τής Εύρώπης και τής Βορείου Αμερικής κατέστη (κι άς άρνούνται τή σημασία της συγγραφείς πού άσχολήθηκαν μέ τήν ιμπεριαλιστική έκμετάλλευση, όπως ο Λένιν, ο όποιος τόνισε υπερβολικά τήν ανάγκη εξαγωγής του πλεονάζοντος εύρωπαϊκού κεφαλαίου)⁷¹ ένας από τούς συχνότερα αναφερόμενους λόγους ιμπεριαλιστικής επέκτασης στην Αφρική, τή νοτιοανατολική Ασία, άκόμη και στις πολυπληθείς και έντατικά καλλιεργούμενες περιοχές όπως ή Κίνα. Τό δοκίμιο του Thomas Carlyle «Chartism» (1840), πού δέχτηκε έντονη κριτική, φανερώνει πώς ή ανάγκη ανακάλυψης και έκμετάλλευσης άναξιοποίητων πόρων δέν ήταν για πολλούς συγγραφείς άπλό πρόσχημα τής εύρωπαϊκής κατάκτησης και κυριαρχίας σε άλλους λαούς αλλά ήθική υποχρέωση. Ο Carlyle άγανακτούσε για τήν έξάπλωση τής φτώχειας και τής άνεργίας στην Αγγλία, τή στιγμή πού πέρα από τή θάλασσα βρισκόταν «ένas κόσμος όπου τά Καναδικά Δάση στέκονται άκόμη όρθια, άτέλειωτες Πεδιάδες και Λιβάδια παραμένουν ανέγγιχτα από τό άροτρο [...] έκτάσεις πράσινης έρήμου δέν έχουν άκόμη άσπρίσει από τό καλαμπόκι και στην πολυπληθή δυτική γωνίτσα τής Εύρώπης μας, ο Πλανήτης Γη —πού τά έννέα δέκατά του παραμένουν άκόμη άκατοίχητα ή άνήκουν σε νομάδες— μας φωνάζει άκόμη: 'Ελάτε σ' έμένα, έλάτε και θερίστε με!»⁷² Μερικές δεκαετίες άργότερα, ο γάλλος συγγραφέας Edmond About παρότρυνε τούς νέους τής Εύρώπης να μεταναστεύσουν στο όνομα τής προόδου και του ανώτερου πολιτισμού τους ως τήν ένδοχώρα τής Αφρικής, τής Αύστραλίας και τής Νέας Καληδονίας και να προσφέρουν τούς πόρους των περιοχών αυτών στους Εύρωπαίους πού κατείχαν τήν αναγκαία έπιστημονική γνώση και τις άπαραίτητες τεχνικές δεξιότητες για να τούς αξιοποιήσουν παραγωγικά.⁷³

Τήν τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα, συγγραφείς όπως ο Arthur Girault προσπαθούσαν να έδραιώσουν πέρα από κάθε άμφισβήτηση τήν άνάγκη και τό δικαίωμα τής Εύρώπης να διεκδικεί και να αναπτύσσει τούς πόρους των περιοχών όπου κατοικούσαν υπανάπτυκτοι λαοί, οι όποιοι δέν είχαν τήν ικανότητα να τούς αξιοποιήσουν. Στα επιχειρήματα όσων άντιδρούσαν στην επέκταση λόγω τής πολιτισμικής διάσπασης και τής δημογραφικής καταστροφής των «πρωτόγονων» λαών, ο Girault άντέτεινε πώς ή Γαλλία και τά υπόλοιπα προηγμένα έθνη τής Εύρώπης είχαν τόσο τό δικαίωμα όσο και τό καθήκον να καταλάβουν και να εκμεταλλευθούν

τις περιοχές των «άμόρφωτων», των «αδύναμων», των «πραγματικά νήπιων» ανθρώπων οι όποιοι δέν διέθεταν τήν ένεργητικότητα και τό αίσθημα του σκοπού, ώστε να αξιοποιήσουν τούς πόρους του φυσικού τους περιβάλλοντος. Παρέθετε έν έκτάσει τις άπόψεις του Rudolf von Ihering, έξέχοντος γερμανού νομικού, πώς οι Εύρωπαίοι όφειλαν να εγκατασταθούν στη Βόρειο Αμερική και να καλλιεργήσουν τις τεράστιες και γόνιμες πεδιάδες της ή να «άνοίξουν» τήν Κίνα και τήν Ιαπωνία στο παγκόσμιο έμπόριο για τό συμφέρον όλόκληρης τής ανθρωπότητας. Ο Ihering πίστευε πώς, αν οι Εύρωπαίοι υπαναχωρούσαν από τό μεγάλο αυτό καθήκον, θα παρέβαιναν τις «λειτουργίες τής φυσικής τάξεως» και τις «έπιταγές τής ιστορίας».⁷⁴

Ο Benjamin Kidd υπερασπίστηκε τήν άποικιοκρατία και τήν εκμετάλλευση των «άχανών και γόνιμων» έκτάσεων των «πλούσιων τροπικών» από τούς Εύρωπαίους καλύτερα από κάθε άλλον συγγραφέα. Ο Kidd πίστευε (έσφαλμένα, όπως έδειξαν οι κατοπινές έρευνες)⁷⁵ πώς οι τροπικές περιοχές είχαν γόνιμο έδαφος και περιελάμβαναν τό μεγαλύτερο μέρος των γήινων πόρων. Παρά τόν δοσμένο πλούτο, ίσχυριζόταν, ή τεμπελιά, ή κακοδιοίκηση, ή έπιστημονική και τεχνολογική υπανάπτυξη των κατοίκων όδηγοΰσαν τό μεγαλύτερο μέρος του φυσικού δυναμικού των περιοχών αυτών «στά σκουπίδια». Καθώς μόνο όσοι είχαν φτάσει σε ένα ύψηλό επίπεδο «κοινωνικής έπάρκειας» —δηλαδή οι εκβιομηχανισμένοι Εύρωπαίοι— είχαν τήν ικανότητα να αναπτύξουν πλήρως τούς πόρους των τροπικών περιοχών, υπερασπιζόταν τήν εγκατάσταση των Εύρωπαίων όπου ήταν δυνατή (οι ιθαγενείς λαοί άπλως θα έπρεπε να άπωθηθούν ή να αξιοποιηθούν ως χειρώνακτες εργάτες) και τήν κατάκτηση ή τήν ύποταγή περιοχών άκατάλληλων κλιματολογικά για τόν άποικισμό των «λευκών». Έπαναλαμβάνοντας άπόψεις πού είχε εκφράσει ο Carlyle πριν από πενήντα και πλέον χρόνια, ο Kidd κατέληγε πώς οι πιο ένεργητικοί λαοί των εύκρατων περιοχών, οι όποιοι έξαντλούσαν ταχύτατα τούς πόρους και εκμεταλλεύονταν όλες τις άρόσιμες περιοχές στους τόπους κατοικίας τους, δέν μπορούσαν πιά να «άνεχθούν» τήν έλλειψη άνάπτυξης των πόρων πού βρίσκονταν στις τροπικές περιοχές.⁷⁶

Η έπιμονή του στο θέμα του άγώνα για τούς σπάνιους και έλλείποντες πόρους, πού αναδείχτηκε ξανά σε κυρίαρχο θέμα στα τέλη του 20ου αιώνα, περιελάμβανε και μία δυσοίωση πλευρά για τούς Εύρωπαίους, τήν όποία δέν εξέθεσε ρητά. Ο Kidd, έξαιτίας και τής προσήλωσής του στον παγκόσμιο άνταγωνισμό για τούς πόρους μεταξύ λευκών και μή λευκών, παρέδλεψε τόν άνταγωνισμό μεταξύ των λαών τής Εύρώπης, τόν όποιο ένίσχυαν στα τέλη του 19ου αιώνα οι αύξανόμενες άνάγκες αντίπαλων

μεταξύ τους βιομηχανικών κοινωνιών. Είναι σαφές πώς ο φόβος ενός μελλοντικού αποκλεισμού από τις σημαντικότερες πρώτες ύλες και τα αποθέματα τροφίμων —πού οι Γερμανοί ονόμασαν χαρακτηριστικά *Torschlußpanik*, δηλαδή φόβο ότι θα κλείσει ή πόρτα— έπαιξε καθοριστικό ρόλο στον ανταγωνισμό για αποικιακές κτήσεις κατά τα τέλη του 19ου αιώνα, μολονότι δεν πρέπει να υπερτιμήσουμε τη σημασία του ως κινήτρου για την ευρωπαϊκή ιμπεριαλιστική επέκταση έναντι άλλων οικονομικών υπολογισμών και στρατηγικών στόχων.⁷⁷ Ο H. F. Wyatt, για παράδειγμα, θεωρούσε τον ανταγωνισμό για τους πόρους καθοριστικό στή δεκαετία του 1890, όταν προσπαθούσε να προσδιορίσει την «ήθική της αυτοκρατορίας». Θεωρούσε την άρπαγή αποικιών και την εκμετάλλευση των πόρων τους ζωτικής σημασίας για την επιβίωση της Αγγλίας ως μεγάλης δύναμης. Ύπέθετε πώς, αν η Αγγλία αποσυρόταν από τον ανταγωνισμό για τις αποικίες, θα έχανε τους πόρους της Αφρικής και της νοτιοανατολικής Ασίας, οι οποίοι θα περνούσαν στα χέρια των Γάλλων, των Γερμανών, ή κάποιας άλλης δύναμης με την οποία βρισκόταν σε έναν «ακατάπαυστο ανταγωνισμό για την εθνική της ύπαρξη».⁷⁸

Από τις αρχές του 19ου αιώνα, η αντίληψη πώς η μοίρα και το καθήκον των Ευρωπαίων ήταν να αναπτύξουν τους παγκόσμιους πόρους αποτελούσε μέρος του μείγματος ανθρωπιστικού αισθήματος, πολιτισμικής έπαρσης και βολικού ορθολογισμού πού οι υπέρμαχοι της ιμπεριαλιστικής επέκτασης ενσωμάτωναν στην ιδεολογία της εκπολιτιστικής αποστολής. Ο Julien Virey ήταν και πάλι ένας από τους πρώτους πού ύμνησαν την ευρωπαϊκή επέκταση, όχι μόνο επειδή θα πλούτιζε τους λαούς και τα κράτη της Ευρώπης αλλά και διότι θα προσέφερε μεγάλα όφελη στους υπερπόντιους λαούς. Προέβλεπε πώς, πέρα από τη δημιουργία πόλεων και την κατασκευή δημοσίων έργων, οι Ευρωπαίοι θα εφάρμοζαν τις «ευρηματικές [βιομηχανικές] τέχνες» και τεχνικές εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων, ώστε να αύξησουν τον πλούτο και την ευμάρεια των λαών πού κατοικούσαν στις αποικίες.⁷⁹ Ακόμη και ο Benjamin Kidd ή ο H. H. Johnston, οι μαχητικότεροι υποστηρικτές της επέκτασης, προσπαθούσαν να παρουσιάσουν την ευρωπαϊκή κυριαρχία στην Ινδία, την Αίγυπτο και την υποσαχάρια Αφρική ως αλτρουιστικό έγχείρημα πού θα επέφερε τη «σταθερή ανάπτυξη» των αποικιών.⁸⁰ Ο Edmond Ferry, ένας εξέχου θορυβώδης γάλλος υποστηρικτής της ιμπεριαλιστικής επέκτασης, ανέφερε την καταπολέμηση των ασθeneιών —έναντι των οποίων θεωρούσε απροστάτευτους τους μή δυτικούς λαούς— για να αποδείξει τα όφελη των λιγότερο ανεπτυγμένων λαών από την ευρωπαϊκή κηδεμονία. Υποστήριζε πώς η ασθένεια ήταν μία από τις εξωτερικές δυνάμεις πού μόνο οι λαοί της Ευρώ-

πης κατόρθωσαν να ελέγξουν μέσω της επιστήμης και της τεχνολογίας. Η σχέση της αποικιοκρατίας με τη βελτίωση της ιατρικής φροντίδας και της υγιεινής αποτελεί παράδειγμα ενός από τα πειστικότερα και συχνότερα επιχειρήματα των υποστηρικτών του ιμπεριαλισμού στις τελευταίες δεκαετίες της παγκόσμιας κυριαρχίας της Ευρώπης.⁸¹

Ακολουθώντας το γενικότερο πνεύμα της εκπολιτιστικής αποστολής, η αναβάθμιση των αποικισμένων περιοχών μέσα από την ανάπτυξη των πόρων συνήθως αντιμετωπιζόταν πατερναλιστικά, ή ακόμη και μέλαζονεία. Ο H. H. Johnston, για παράδειγμα, επέμενε πώς οι ευρωπαίοι επιχειρηματίες δεν μπορούσαν να ανεχθούν να αφήνονται «πλούσιες χώρες αναξιοποίητες επειδή οι ιθαγενείς —πού συχνά τους εμποδίζουν άδικα και χωρίς κάποιον εύλογο σκοπό— είναι τόσο κτηνώδεις και άδαείς ώστε δεν μπορούν να εκτιμήσουν ή να χρησιμοποιήσουν τα πλεονεκτήματα με τα οποία είναι προικισμένη ή γενέθλια γη τους».⁸² Ο γάλλος ταξιδωτής J. B. Savigny υπέθετε —όπως όλοι σχεδόν οι συγγραφείς πού ασχολήθηκαν με τα ζητήματα αυτά— πώς περιοχές σαν τη Σενεγάλη, την οποία θεωρούσε καταλληλότερη για την καλλιέργεια λουλακιού και βαμβακιού, θα ήταν πολύ παραγωγικότερες αν οι Ευρωπαίοι έόπτευαν τους «ιθαγενείς» εργάτες. Πρόσθετε, μάλιστα, πώς οι ίδιοι οι Σενεγαλέζοι προτιμούσαν τους γάλλους έόπτες από όποιονδήποτε άλλο.⁸³ Σχεδόν πενήντα χρόνια αργότερα, ο Edmond Ferry ισχυριζόταν πώς ένας αρχηγός των Ούόλοφ του έξομολογήθηκε ότι είχε την έλπιδα πώς οι Ευρωπαίοι —στους οποίους ο Θεός χάρισε ιδιαίτερα εφευρετικό πνεύμα και τεχνικές δεξιότητες— θα δίδασκαν στο λαό του τις απαραίτητες πρακτικές «τέχνες» για να αναπτύξει τους πόρους της γης του.⁸⁴

Τό ανέκδοτο του Ferry δεν ήταν απλώς φαντασίωση κάποιου γραφειοκράτη των αποικιών. Οι ευρωπαίοι άποικοι συνειδητά προσπαθούσαν να έντυπωσιάσουν τους αφρικανούς και τους asiάτες υπηκόους τους⁸⁵ με την ανώτερη ικανότητά τους να εκμεταλλεύονται τους πόρους και πρόσβαλλαν τα πλεονεκτήματα πού θα απολάμβαναν οι αποικισθέντες από την εφαρμογή των ικανοτήτων αυτών στο έως τότε άθικτο δυναμικό της γης τους. Ο κενυάτης εθνικιστής ήγέτης Oginga Odinga παρουσίασε με χαρακτηριστικό τρόπο αυτή την άποψη της αποικιοκρατικής εκπαίδευσης, ένθymούμενος τον βρετανό έόπτη του σε μία σχολή κτηνιατρικής για Αφρικανούς. Ο Odinga άφηγείται πώς ο Άγγλος τόν κάλεσε στο γραφείο του και του μιλούσε επί μακρόν για την ανικανότητα των ράθυμων Αφρικανών να άξιοποιήσουν τους άπίστευτους πόρους της ήπείρου τους πρίν από την άφιξη των λευκών. Ο έόπτης προσπαθούσε να στηρίξει την άποψή του ζητώντας από τον Odinga να θυμηθεί πώς, πρίν φτάσουν οι Ευρώ-

παῖοι στήν Κένυα, οἱ Ἀφρικανοί δέν εἶχαν οὔτε τροχούς καί ὅτι οὐσιαστικά δέν εἶχαν ἐπινοήσει σχεδόν τίποτα. Ὁ Ἄγγλος τόν διαβεβαίωσε πώς οἱ Ἀφρικανοί χρειάζονταν τριακόσια χρόνια γιά νά φτάσουν στό ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τῶν Εὐρωπαίων.⁸⁶

Ἡ μηχανή ὡς ἐκπολιτιστής

Περὶ περισσότερο ἀπὸ οποιαδήποτε ἄλλη τεχνολογική καινοτομία, ὁ σιδηρόδρομος ἐνσάρκωσε τίς μεγάλες ὑλικές προόδους τῆς πρώτης Βιομηχανικῆς Ἐπανάστασης καί τόνισε τό χάσμα ἀνάμεσα στοὺς Εὐρωπαίους καί ὅλους τοὺς μὴ δυτικούς λαούς. Κινούμενος μέ ἀτμομηχανές, τὴν κεντρικὴ ἐφεύρεση τοῦ βιομηχανικοῦ μετασχηματισμοῦ, ὁ σιδηρόδρομος ἀνέδειξε τίς τελευταῖες ἐξελίξεις στό χωρὶ τῆς μεταλλουργίας καί τῆς κατασκευῆς μηχανῶν. Τρέχοντας πάνω στίς ράγες πού ἄλλαξαν τό τοπίο σέ τεράστιες ἐκτάσεις στήν Εὐρώπη καί ἀργότερα στή Βόρειο καί τὴ Νότιο Ἀμερικὴ, στήν Ἀφρικὴ καί τὴν Ἀσία, διασχίζοντας μεγάλες γέφυρες, πού ἦταν ἀπὸ μόνες τους θαύματα τῶν μηχανικῶν, ἐπισκευαζόμενος σέ σταθμούς τῶν ὁποίων τὰ ὑπόστεγα καί οἱ σωροὶ ἀπὸ κάρβουνο ἔγιναν οἰκεῖο γινώρισμα τῶν ἀστικῶν κέντρων σέ ὁλόκληρο τόν κόσμο, ὁ σιδηρόδρομος ἦταν ταυτόχρονα «ἡ χαρακτηριστικότερη καί ἀποτελεσματικότερη μορφή τῶν νέων τεχνικῶν».⁸⁷ «Ὁ σιδηρόδρομος ὡς σύστημα», παρατηροῦσε ὁ Leo Marx, «ἐνσωμάτωσε τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ θεμελιώδη γνωρίσματα τῆς νεοεμφανιζόμενης βιομηχανικῆς τάξης: τὴν ἀντικατάσταση τῆς ξύλινης ἀπὸ τὴ μεταλλικὴ κατασκευὴ· τὴ μηχανικὴ κινήτρια δύναμη· τὴν ἀπείρως μεγεθυμένη γεωγραφικὴ κλίμακα· τὴν ταχύτητα, τὸν ὀρθολογισμό, τὸν ἀπρόσωπο χαρακτήρα καί μία ἄνευ προηγούμενου ἔμφαση στὴ χρονικὴ ἀκρίβεια».⁸⁸

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐμφάνισής του στήν Ἀγγλία, τὴ δεκαετία τοῦ 1820, ὁ σιδηρόδρομος θεωρήθηκε ὁ «μεγάλος ὑπερεργάτης τῆς ἐποχῆς».⁸⁹ Στὴ βιογραφία τοῦ George Stephenson, πού στὴ μηχανολογικὴ εὐφυΐα του ὀφείλεται ἡ κατασκευὴ τοῦ πρώτου ἐπιτυχημένου ἐμπορικοῦ σιδηροδρόμου, ὁ Samuel Smiles ἀνέφερε πώς ἀπ' ὅλη τὴ χώρα ἔρχονταν ἄνθρωποι νά δοῦν τὴ γραμμὴ Λίβερπουλ-Μάντσεστερ. «Τό σημαντικότερο γεγονός στὴ ζωὴ ἑνὸς ἀνθρώπου πρὶν ἀπὸ εἴκοσι πέντε χρόνια», παρατηροῦσε ὁ Smiles στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα, «ἦταν νά δεῖ τό σιδηρόδρομο μέ τὰ ἴδια του τὰ μάτια».⁹⁰ Ὁ σιδηρόδρομος ἔγινε, στίς δεκαετίες μετὰ τὴν ἐμφάνισή του, τό πιὸ διεισδυτικὸ καί ἀκαταμάχητο σύμβολο τῆς νέας ἐποχῆς. Ἡ ἐγκατάσταση χιλιάδων καί στὴ συνέχεια δεκάδων χιλιάδων χιλιομέτρων σιδηρο-

δρομικῶν γραμμῶν στὰ μέσα τοῦ αἰῶνα συνοδεύτηκε ἀπὸ τὴ σημαντικὴ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ταξιδιωτῶν πού χρησιμοποιοῦσαν τὰ τραῖνα. Μόνο στήν Ἀγγλία, ἀπὸ 500 ἕως 600 ἄτομα τὴν ἐβδομάδα στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1820 ἔφτασαν τίς 360.000 περίπου κατ' ἔτος τό 1871.⁹¹ Καμιὰ ἄλλη ἐφεύρεση δέν σαγήνευσε τὴ φαντασία τῶν ποιητῶν, τῶν μυθιστοριογράφων καί τῶν κοινωνικῶν στοχαστῶν ὅσο ὁ σιδηρόδρομος.⁹² Ὁ William Thackeray ἰσχυρίζεται πώς οἱ σιδηροδρομικὲς τροχιές ἦταν ἡ «μεγάλη διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στό παρελθόν καί τό παρόν», ἐνῶ ὁ Tennyson βλέποντας ἕνα τραῖνο νά περνᾷ ἀναφωνεῖ: «Ἄς γυρῶ γιὰ πάντα ὁ μέγας κόσμος στίς βουερὲς ράγες τῆς ἀλλαγῆς».⁹³ Τὰ λόγια ὅμως δέν φτάνουν νά δείξουν τὸν ἐνθουσιασμό τῶν βικτωριανῶν γιὰ τὴ δύναμη τοῦ σιδηροδρόμου ὅσο ὁ πίνακας τοῦ J. M. W. Turner *Rain, Steam, and Speed*, πού δημιουργήθηκε τό 1844, στήν κορύφωση τῆς σιδηροδρομομανίας στὴ Βρετανία. Ἡ ἀτμομηχανὴ πού ξεχύνεται ἀνεμπόδιστη μέσα στήν ἄγρια καταιγίδα διακηρύσσει πώς οἱ Εὐρωπαῖοι ἐπινόησαν μιὰ μηχανὴ πού τοὺς ἐπιτρέπει νά τὰ βάζουν ἀκόμη καί μέ τὰ στοιχεῖα τῆς φύσης.

Ὅταν ὁ σιδηρόδρομος ἔφτασε στὴ Βόρειο Ἀμερικὴ, τὴ δεκαετία τοῦ 1830, καί στήν Ἰνδία, τὴ δεκαετία τοῦ 1850, πολλοὶ εὐρωπαῖοι παρατηρητὲς τὸν θεώρησαν κεντρικὸ σύμβολο τῆς ὑλικῆς καί ἠθικῆς ἀνωτερότητας τῶν δυτικῶν κοινωνιῶν ἔναντι κάθε ἄλλης κοινωνίας. Οἱ μεγάλες μηχανές καί τὰ χιλιάδες χιλιόμετρα τῶν γραμμῶν ἔγιναν ἡ διαβρωτικὴ καί δραματικὴ ἀπόδειξη τῆς δύναμης καί τῆς ὑλικῆς κυριαρχίας τῶν Εὐρωπαίων. Οἱ σιδηρόδρομοι (καί τὰ ἀτμόπλοια στίς ζοῦγκλες καί τίς παραποτάμιες περιοχές, ὅπως τό σκηνικὸ στήν *Καρδιά τοῦ σκότους* τοῦ Conrad) ἐπέτρεψαν στοὺς Εὐρωπαίους νά διανοίξουν τεράστιες ἐκτάσεις τῆς «ἐνδοχώρας» καί «ὑπανάπτυκτης ἐρημίας» στήν ἀποικιοκρατία, τὴν ἐγκατάσταση καί τὴν οἰκονομικὴ ἐκμετάλλευση. Οἱ δραστηριότητες τῶν Εὐρωπαίων κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς επέκτασης, πού μέ ἐξαίρεση τὸν Νέο Κόσμο περιορίζονταν στίς παράκτιες καί τίς νησιωτικὲς περιοχές, ἐλάχιστα ἐπηρεάζαν τίς περισσότερες ἀπὸ τίς περιοχές αὐτές. Τραῖνα καί ἀτμόπλοια ἐπέφεραν μιὰ περισσότερο ἄμεση καί ἀποτελεσματικὴ κυριαρχία τῶν Εὐρωπαίων σέ περιοχές ὅπως ἡ Ἰνδία, ἡ Αἴγυπτος καί τό Βιετνάμ, καί ἐπέτειναν τὴν ἀποικιακὴν επέκταση στό μεγαλύτερο μέρος τῆς Ἀφρικῆς, τῆς νοτιοανατολικῆς Ἀσίας καί τῆς Αὐστραλίας. Οἱ ἀξιωματοῦχοι καί οἱ οἰκογένειές τους μπορούσαν νά ἐγκατασταθοῦν στίς ἐσωτερικὲς περιοχές καί τὰ στρατεύματα μεταφέρονταν ταχύτατα στίς περιοχές ὅπου ἐκδηλώνονταν σημάδια ἀναταραχῆς. Ἡ ἐντυπωσιακότερη ἴσως ἀξιοποίηση τοῦ σιδηροδρόμου γιὰ τὴ μεταφορὰ στρατευμάτων ἦταν ἡ κατασκευὴ 400 μιλίων σιδηροδρομικῶν γραμμῶν, στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1880, πού

Στή χαλκογραφία αυτή με τίτλο *Stormtroops Advance under Gas*, ο Otto Dix αποδίδει τὰ άπανθρωποποιητικά άποτελέσματα του έπιστημονικοβιομηχανικού πολέμου, πού συνέβαλαν στην κρίση τής πίστης των Εύρωπαίων στην έκπολιτιστική άποστολή τά χρόνια μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. (Αναπαραγωγή με τήν άδεια τής Έπιτροπής του Βρετανικού Μουσείου.)

Κεφάλαιο VI

Ο ΜΕΓΑΛΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ Η ΕΠΙΘΕΣΗ ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΑ ΜΕΤΡΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΑΞΙΑΣ

Ήδη από τόν 18ο αιώνα όρισμένοι εύρωπαίοι στοχαστές προβληματίζονταν από τήν αύξανόμενη τάση νά κρίνεται ποιοί λαοί ήταν πολιτισμένοι καί ποιοί άγριοι με βάση τά τεκμήρια τής έπιστημονικής προόδου καί των τεχνολογικών έπιτευγμάτων. Όρισμένοι άμφισβήτησαν έμμεσα τήν κεντρική θέση των μέτρων αυτών, υπάγοντάς τα σε έναλλακτικά πρότυπα όπως ή θρησκεία. Άλλοι τά άνέφεραν παρεπιπτόντως ή τά άγνοούσαν έντελώς. Έλάχιστοι, όμως, συγγραφείς αυτής τής περιόδου άμφισβήτησαν ρητά τήν έγκυρότητά τους. Για παράδειγμα, τό 1744, ο άγγλος ταξιδιώτης William Smith άμφισβήτησε ότι ή τεχνολογική έπάρκεια των Εύρωπαίων τούς προσέφερε μία ποιότητα ζωής άνώτερη από των Άφρικανών. Στην αρχή του ταξιδιού του ο Smith επέκρινε επανειλημμένως τούς Άφρικανούς ως όκηρούς καί άμαθείς άγρίους, όταν όμως επισκέφθηκε τήν «πανίσχυρη πόλη» του Μπένιν καί τά περίχωρά της, συμπέρανε πώς ή «φυσική καί εύχάριστη» ζωή των Άφρικανών ήταν από πολλές πλευρές προτιμότερη από των Εύρωπαίων. Σημείωνε πώς ή κτηνοβασία καί ο σοδομισμός, τά όποια θεωρούσε «συνηθισμένα» στους Εύρωπαίους, ήταν άνήκουστα για τούς Άφρικανούς, καί διερωτόταν αν οί Εύρωπαίοι πού «είχαν έπινοήσει τόσες έφευρέσεις» καί «είχαν θέσει τόσους περιορισμούς στή Φύση» μπορούσαν νά είναι πραγματικά εύτυχημένοι. Οί περιορισμοί πού είχε κατά νου ο Smith ήταν περισσότερο κοινωνικοί παρά έπιστημονικοί, όπως φανερώνει ή όργή του για τήν άγαμία, τήν παρθενία καί τήν ύπερβολική ταπεινοφροσύνη των ιερών καί των καλογραιών. Έπέστρεψε όμως στην Άγγλία πεπεισμένος πώς οί Εύρωπαίοι είχαν τουλάχιστον τόσες «άνόητες καί γελοίες συνήθειες καί άντιλήψεις» όσες καί οί Άφρικανοί πού συνάντησε.¹

Αρκετές δεκαετίες αργότερα, ο γάλλος περιηγητής Cossigny Charpentier κατέληξε σε άνάλογα συμπεράσματα μετά από μία έπίσκεψη στην Κίνα.

Παρατηρούσε πώς στην 'Αρχαιότητα οι Κινέζοι ήταν πολύ πιο εύρημα-
τικοί από τους Ευρωπαίους, αλλά τους τελευταίους αιώνες οι Ευρωπαίοι
τους είχαν ξεπεράσει στις τέχνες και τις επιστήμες. 'Αναρωτιόταν, ωστόσο,
αν η πρόοδος αυτή τους είχε κάνει περισσότερο εύτυχισμένους — αν η προ-
σπάθειά τους να άριστεύσουν, να πραγματοποιήσουν μεγάλες ανακαλύψεις,
να είναι οι καλύτεροι, τους είχε κάνει σοφότερους ή τους είχε εξασφαλί-
σει καλύτερη διακυβέρνηση. 'Ένας όλλανδός απέσταλμένος στην Κίνα λίγο
πριν από την επίσκεψη του Charpentier κατέληξε σε ανάλογα συμπερά-
σματα, μολονότι περιόριζε τις επιφυλάξεις του για την τεχνολογική ανά-
πτυξη της Ευρώπης και τις επιπτώσεις της στα εργασιακά πρότυπα. 'Ο
A. E. Braam van Houckgeest παρατηρούσε με διάφορες ευκαιρίες, και κυ-
ρίως την πρώτη περίοδο της παραμονής του στην Κίνα, την «άπλή και
μονοκόμμη» κατασκευή διαφόρων κινεζικών μηχανών, από τους νερό-
μυλους ως τα άμαξάκια. 'Αν και θεωρούσε αυτά και άλλα παραδείγμα-
τα της κινεζικής τεχνολογίας πολύ λιγότερο περίπλοκα και έντυπωσια-
κά από τα ευρωπαϊκά αντίστοιχα, τόνιζε πώς ήταν εξίσου αποτελεσμα-
τικά και πολύ φτηνότερα στην κατασκευή και τη συντήρηση. Οι αξιο-
λογήσεις του προορίζονταν σαφώς να αντισταθμίσουν την εύρύτατα δια-
δεδομένη αντίληψη των ανθρώπων της εποχής του ότι καλύτερο σημαί-
νει κατ' ανάγκην μεγαλύτερο, νεότερο και πιο περίπλοκο.²

Τά θέματα του εύγενικοῦ αγρίου και του απείραχτου τροπικοῦ παρα-
δείσου που υπαινίσσεται ο William Smith αναπτύχθηκαν ακόμη περισσό-
τερο σε έργα για την 'Ωκεανία, τη Βόρειο 'Αμερική και την 'Αφρική που
δημοσιεύθηκαν τον 18ο και σε μεγάλο μέρος του 19ου αιώνα. Κύριος στόχος
των συγγραφέων τους ήταν οι κοινωνικές συμβάσεις και οι θεσμικοί πε-
ριορισμοί των «πολιτισμένων» Ευρωπαίων. 'Ωστόσο, ἔμμεσα ἀμφισβητούσαν
τή μανία των Ευρωπαίων για εργασία, ἐπιστημονική ἀνάλυση και διαρ-
κῇ ὑλική καινοτομία, παρουσιάζοντας τὴν ἄνετη, χωρίς βιασύνη και προ-
φανῶς χωρίς σκοτούρες ζωή των «ἀγρίων» λαῶν. Κατὰ τρόπο εἰρωνικό,
ὀρισμένες ἀπὸ τίς κατηγορηματικότερες ἐκφράσεις γιὰ τίς δηλητηριώδεις
ἐπιπτώσεις τῆς ἐκτεταμένης ἐκμηχάνισης στὴν ποιότητα ζωῆς περιλαμ-
βάνονται στίς περιγραφές γιὰ τὴν 'Αφρική πού γράφτηκαν στὰ τέλη τοῦ
19ου αἰῶνα, ὅταν ὁ εὐγενικός ἀγρίος δὲν ἦταν πιά τῆς μόδας καὶ ἡ σχέ-
ση των Ευρωπαίων με τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν τεχνολογία εἶχε ἀποκτήσει
ἐπιβλητικές διαστάσεις. 'Ο σκοτσέζος ἱεραπόστολος Duff Macdonald, γιὰ
παράδειγμα, συνέκρινε τὴν «ἀκίνησία καὶ τὴν ἀνάπαυση» των 'Αφρικα-
νῶν, «ἢ ὅποια βρίσκεται σὲ θαυμαστὴ ἁρμονία με τὸ σκηνικὸ πού τὴν πε-
ριβάλλει», με τὰ «πλήθη των χλωμῶν ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν πού σπεύ-
δουν σχεδόν μηχανικά, ἀνταποκρινόμενα στὴ σειρήνα τοῦ ἐργοστασίου».³

Περιφρονοῦσε τὴν ἀποψη πὼς ἡ ἐφευρετικότητα καὶ ἡ ἀνώτερη ὀργάνω-
ση ἐγγυῶνται τὴν πρόοδο καὶ τὴν εὐτυχία, ἐπισημαίνοντας πὼς οἱ 'Αφρι-
κανοὶ ζοῦσαν μιὰ χαρὰ ὅχι ἐπειδὴ εἶχαν ἄφθονα ὑλικά ἀγαθὰ ἀλλὰ ἐπει-
δὴ εἶχαν λιγότερες ἀνάγκες ἀπὸ τους Ευρωπαίους.

Τὴν ἴδια θέση ἐπαναλάμβανε καὶ ὁ βρετανὸς ἀξιωματοῦχος H. L. Duff,
παρόλο πὺ γενικά στεκόταν μᾶλλον ἐπικριτικά ἀπέναντι στοὺς 'Αφρικα-
νοὺς. 'Ο Duff ἀφηγεῖται ὅτι, καθὼς σερνόταν στὴ στέπα φορτωμένος με
τὰ «ἀπαραίτητα» τῆς πολιτισμένης κοινωνίας, ξαφνιάστηκε ἀπὸ τὴν ἔκταση
τῶν ἀναγκῶν του σὲ σύγκριση με τὰ ἐλάχιστα μέσα με τὰ ὅποια μπο-
ροῦσαν νὰ ἐπιβιώσουν οἱ «ἀγριοὶ» 'Αφρικανοί.⁴ 'Ο περιηγητὴς Walter Kerr
τόνιζε, ὅπως ὁ Macdonald, τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν κατάσταση τῶν
ἀνέμελων παιδιῶν τῆς 'Αφρικῆς, «παχουλῶν καὶ στρογγυλῶν με τίς πρη-
σμένες κοιλίτσες τους»,⁵ με ἐκείνη των παιδιῶν τῆς ἐργατικῆς τάξης στὴν
'Αγγλία, «μαντρωμένων στὰ μικρά τους ἄθλια σπιτάκια», «κατσιασμέ-
νων στὸ σῶμα καὶ στερημένων στὸ νοῦ». Οἱ παρατηρητὲς αὐτοὶ ἀπέδι-
δαν τὴν ἱκανοποίηση των 'Αφρικανῶν στὴν προτίμηση τῆς μοιρασίᾳς ἀντὶ
τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, τὴν ἔλλειψη ὑπέρμετρης φιλοδοξίας καὶ τὴν ἄρνηση νὰ
«ἐργαστοῦν ἐνάντια στὸ χρόνο». 'Ο πολυδιαβασμένος δοκιμογράφος W. R.
Greg συμφωνοῦσε πὼς οἱ Ευρωπαῖοι εἶχαν «τὰ χαρίσματα τῆς αὐστη-
ρότητας καὶ τῆς ἐπιμονῆς», πὺ τους ἔκαναν κατάλληλους γιὰ τίς ἐφευ-
ρέσεις καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, διασφαλίζοντάς τους ἔτσι τὴν ἐπιτυ-
χία στὸν ἀγῶνα γιὰ ἐπιβίωση στὴν «ἀγρία παιδικότητα τοῦ κόσμου». Προέβλεπε ὅμως ὅτι οἱ ἥπιοι καὶ ταπεινοὶ 'Αφρικανοί, οἱ ὅποιοι κατὰ τὴ
γνώμη του ἦταν καλύτεροι χριστιανοὶ ἀπὸ τους Ευρωπαίους, θὰ κληρο-
νομήσουν τὴ γῆ στοὺς αἰῶνες πὺ ἔρχονται.⁶

Οἱ ἀναφορές αὐτές στοὺς εὐγενικοὺς ἀγρίους καὶ τοὺς καλοὺς χριστιανοὺς
ἀποτελοῦσαν κατὰ κύριο λόγο ἐπιστροφή σὲ θέματα περισσότερο ἀγαπη-
τὰ στὴν προβιομηχανικὴ περίοδο. Τίς δεκαετίες πρὶν ἀπὸ τὸν Πρῶτο Πα-
γκόσμιο Πόλεμο ἐκφράστηκαν ἐπίσης ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ἐγκυρότητα των
ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνολογικῶν μέτρων τῆς ἀνθρώπινης ἀξίας, οἱ ὅποιες
συντονίζονταν καλύτερα με τίς εὐρύτερες πνευματικὲς προκαταλήψεις τῆς
ἐποχῆς. 'Αξίζει νὰ ἀναφέρουμε, ὡστόσο, πὼς οἱ ἐπιστημονικὲς ἐπαναξιο-
λογήσεις γνώσεων θεμελιωδῶν ὅπως ἡ οὐράνια μηχανικὴ τοῦ Νεύτωνα καὶ
ἡ «δὴνη τῆς ἀένας καινοτομίας»⁷ στίς τέχνες, τὴ φιλοσοφία καὶ τὴ λο-
γοτεχνία, πὺ ἀπασχολοῦσαν τοὺς εὐρωπαίους διανοητὲς προπολεμικά εἶχαν
ἐντυπωσιακὰ μικρὴ ἐπίδραση στίς ἰδεολογίες τῆς ἱμπεριαλιστικῆς κυριαρ-
χίας μέχρι καὶ μετὰ τὸ τέλος τοῦ Μεγάλου Πολέμου. Αὐτὸ ὀφειλόταν ἐν
μέρει στὸ χάσμα ἀνάμεσα στίς ἐπιστημονικὲς ἀνακαλύψεις ἢ τίς καλλι-
τεχνικὲς καινοτομίες καὶ στὴ συνειδητοποίηση αὐτῶν των ἐξελίξεων ἀπὸ

τό μορφωμένο κοινό. Μιά ζωνή και διογκούμενη μειοψηφία προσπαθούσε να εξερευνήσει τό ασυνείδητο και τό παράλογο, προτιμούσε τό συναίσθημα και τή διαίσθηση από τήν επαγωγική λογική και πειραματιζόταν μέ νέους τρόπους πρόσληψης του χώρου και του χρόνου. Οί περισσότεροι εύρωπαίοι στοχαστές, όμως, περιλαμβανομένης και τής απόλυτης σχεδόν πλειοψηφίας όσων ασχολούνταν μέ τά ζητήματα των αποικιών, ήταν προσκολλημένοι στην πίστη τής προόδου, στην προτεραιότητα του όρθολογισμού και στις άπεριόριστες δυνατότητες τής επιστημονικής έρευνας και τής τεχνολογικής έπινοητικότητας για τή βελτίωση του ανθρώπου, που κυριαρχούσαν σε όλη τή διάρκεια του 19ου αιώνα. Έπιπλέον, ή άμφισβήτηση των αρχών τής εκπολιτιστικής αποστολής και του ιμπεριαλισμού γενικότερα μειώθηκε σημαντικά σε όγκο και σε ζωντάνια τή δεκαετία πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η πλημμυρίδα του πατριωτισμού παρέσυρε τους περισσότερους εύρωπαίους διανοητές μαζί μέ τις μάζες προς τον καταστροφικό πόλεμο, στην έλευση του όποιου συνέβαλαν ιδιαίτερα οί αποικιακές εντάσεις (περιλαμβανομένων των κυκλικών κρίσεων στα Βαλκάνια).⁸ Όπως οί άμφιβολίες και ό κυνισμός που συσκότιζε τήν εκπολιτιστική αποστολή τις δεκαετίες μετά τον Μεγάλο Πόλεμο, έτσι και οί προβληματισμοί σχετικά μέ τους στόχους τής έπιστήμης και τής τεχνολογικής καινοτομίας ήταν μάλλον διστακτικοί τήν προπολεμική περίοδο. Οί ένδείξεις πώς οί Άφρικανοί και οί Άσιάτες ίσως μπορούσαν να διδάξουν κάτι στους Εύρωπαίους αποσιωπόνταν διαρκώς. Κι όμως, κάποιοι προειδοποιούσαν πώς ή κατεύθυνση στην όποία ξεχυνόταν ή εύρωπαϊκή λαίλαπα, παρασύροντας και τήν υπόλοιπη ανθρωπότητα, δεν βρισκόταν προς τή μεριά που προφήτευαν οί μεγάλοι ίερείς του θετικισμού και τής προόδου.

Τήν περίοδο αυτή, πολλές φορές επικρίθηκε ή χρησιμοποίηση τής έπιστήμης και τής τεχνολογίας ως μέτρων τής εύρωπαϊκής άνωτερότητας και ως άποδείξεων τής έγκυρότητας τής αποικιακής αποστολής της. Οί επικρίσεις αυτές συνδέονταν μέ τά γενικότερα αντιβιομηχανικά αισθήματα που είχαν διαδοθεί εύρύτατα στην Άγγλία και στη Γαλλία στα τέλη του 19ου αιώνα.⁹ Οί πολυδιαφημισμένες έπιφυλάξεις του Goldsworthy Lowes Dickinson για τή ζωή στη βιομηχανική Άμερική και τις άπανθρωποποιητικές έπιπτώσεις τής εκμηχάνισης γενικότερα συγκαταλέγονται στις γνωστότερες εκφράσεις τής άποψης αυτής. Άξιολοιώντας τον λογοτεχνικό μηχανισμό που χρησιμοποίησε μέ ιδιαίτερη έπιτυχία ό Montesquieu τον 18ο αιώνα, ό Dickinson δημοσίευσε τό 1901 έναν τόμο μέ έπιστολές που άπέδιδε σε κάποιον κινέζο άξιωματούχο που είχε έπισκεφθεί τή Δύση. Άν και ό Dickinson, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ και δοκιμογράφος που ασχολήθηκε μέ ένα εύρύ φάσμα φιλο-

λογικών και κοινωνικών ζητημάτων, δεν άπέκρυψε ότι ήταν ό πραγματικός συγγραφέας των έπιστολών αυτών, τό κοινό δέχτηκε πώς πράγματι τις είχε γράψει κάποιος Κινέζος, όπως καταδεικνύει ή έμπνευσμένη άντεπίθεση του William Jennings Bryan.¹⁰ Η άπάντηση του Bryan άναφερόταν κυρίως στην άρνητική εικόνα τής Άμερικής που σκιαγραφοΰσαν τά εισαγωγικά σχόλια του βιβλίου. Ό κινέζος έπισκέπτης του Dickinson συνέκρινε τις ΗΠΑ, όπου κυριαρχούσε «γυμνό» και «ξεδιάντροπο» τό «μοντέρνο πνεΰμα» και τό «πνεΰμα τής εκβιομηχάνισης», μέ τήν Εϋρώπη, όπου ή βιομηχανική κοινωνία πάλευε ακόμη μέ τον «άρχαιο πολιτισμό» για τήν πρωτοκαθεδρία. Άναρωτιόταν αν οί νίκες των Άμερικανών επί τής ύλης και του χώρου έπιτεύχθηκαν σε βάρος τής ψυχής τους, αν τά έπιτεύγματα στις «πρακτικές τέχνες» συνοδεΰονταν από ανάλογα έπιτεύγματα στη λογοτεχνία και τις καλές τέχνες.¹¹ Καθώς πίστευε πώς τό μέλλον τής Δύσης θα καθοριζόταν από όσα συντελούνταν στην Άμερική, ό Dickinson άνησυχούσε βαθύτατα για τή μανία μέ τά μιχλιμπίδια και τήν ύλική άφθονία που αισθανόταν πώς είχε συνεπάρεi όλόκληρο τό έθνος. Φοβόταν πώς ή μανία αυτή θα υπέσκαπτε τό «βίο του πνεύματος» και θα υποβάθμιζε τους άμερικανούς πολίτες σε άπλές μηχανές.¹²

Οί έπιφυλάξεις του για τή ζωή στην Άμερική άντικατοπτρίζονταν στο εύρύτερο ενδιαφέρον για τή βιομηχανική Εϋρώπη και τις μή δυτικές κοινωνίες που βρίσκονταν υπό εύρωπαϊκή κυριαρχία. Κοιτάζοντας τήν Εϋρώπη μέ τά μάτια του φανταστικού κινέζου ταξιδιώτη του, τόνισε τους αντίστοιχους τεχνολογικούς θριάμβους και οίκτηρε τήν «άποτυχία σε όλες τις εκκλήσεις για πνευματικότητα» και τό χωρισμό του ανθρώπου από τή φύση που επήλθε από αυτές τις έπιτυχίες. Σχολιάζοντας τά πληκτικά σπίτια των άγγλικών πόλεων και τό «ρεΰμα τής άνοησίας» που κυριαρχούσε στη λογοτεχνία και στον ήμερήσιο Τύπο, συμπέρανε πώς ή δυτική μηχανή [machine] ήταν μία «τεράστια μηχανή» [engine] χωρίς τιμόνι. Διά στόματος του Κινέζου του, πρόσθετε πώς αυτή ή άψυχη και ανεξέλεγκτη μηχανή είχε εξαπολυθεί στον κόσμο και άνοιγε τό δρόμο της μέσα από αρχαίες κοινωνίες, στις όποιες προξενούσε άπίστευτες καταστροφές. Η Κίνα, γεωργική κοινωνία πλούσια και αϋτάρκης στο παρελθόν, εξαθλιώθηκε και άποσταθεροποιήθηκε από τον έπιθετικό ανταγωνισμό τής βιομηχανικής Δύσης. Οί Κινέζοι, που ό Dickinson τους παρουσίαζε περισσότερο ευαίσθητους στις έπιπτώσεις τής εκμηχάνισης από τους Εύρωπαίους και τους Άμερικανούς, άποδείχθηκαν άνίκανοι να υπερασπιστούν τον έαυτό τους. Κατά συνέπεια, και αυτοί διέτρεχαν τον κίνδυνο να χάσουν τήν ψυχή τους από τον ύλισμό και τήν εκκοσμίκευση. Καί ρωτού-

σε ρητορικά: δέν είναι τό τίμημα πού πληρώνουμε γιά τήν ύλική πρόοδο υπερβολικό;¹³

Ἀνάλογα ἐρωτήματα ἔθεσαν καί ἄλλοι συγγραφεῖς στήν καμπή τοῦ αἰώνα. Ὁ γάλλος ποιητής Paul Valéry, πού ἀργότερα θά ἀναδεικνυόταν σέ σημαντικό ἐκπρόσωπο ὧν ἐπέμεναν στήν ἀνάγκη γιά τήν ἠθική καί πνευματική ἀνανέωση τῆς Εὐρώπης μετά τόν πόλεμο, διαβεβαίωνε κατηγορηματικά ὅτι θεωροῦσε τίς κινεζικές ἀξίες ἀπάντηση στίς ἀξίες τῆς ἐπιθετικῆς καί ὑλιστικῆς Δύσης. Σέ ἕναν ἱμπεριονιστικό ρεμβασμό μέ τίτλο «The Yalu», πού γράφτηκε τό 1895 στή διάρκεια τοῦ Κινεζοϊαπωνικοῦ Πολέμου, ὁ Valéry ἀφηγεῖται τό διάλογό του μέ ἕναν κινέζο συνοδοιπόρο σέ ἕναν περίπατο πλάι στή θάλασσα.¹⁴ Τίς δηλητηριώδεις ἐπιπτώσεις τῆς δυτικῆς τεχνολογίας στήν Κίνα ὑποδηλώνει μιά ἀναφορά στήν καταστροφή πού προκάλεσαν τά «μεγάλα λευκά πλοῖα» τῶν τοποτηρητῶν τῆς Εὐρώπης Ἰαπώνων. «Εἶναι πολύ δυνατά», παρατηρεῖ ὁ Valéry. «Μᾶς μοιάζουν». Ἀλλά ὁ Κινέζος ἀποκρίνεται πώς οἱ Εὐρωπαῖοι (καί, κατά συνέπεια, οἱ Ἰάπωνες) εἶναι ἀπλά παιδιά. Δηλώνει πώς οἱ ἐπισκέψεις του στή Δύση τοῦ φανέρωσαν τήν «παρανοϊκή ἀταξία» τῆς. Ἀντιστρέφοντας κάποια ἀπό τά μέτρα μέ τά ὁποῖα ἔκριναν οἱ Εὐρωπαῖοι τοὺς Κινέζους καί τοὺς ὑπόλοιπους μὴ δυτικούς λαούς ἐπὶ δεκαετίες, ὁ κινέζος φίλος τοῦ Valéry δηλώνει: «Δέν ἔχετε οὔτε τήν ὑπομονή πού ὑφαίνει τή μακροβιότητα, οὔτε τήν κλίση γιά τό ἀκανόνιστο, οὔτε τήν τάση νά βρίσκετε τήν πιό κατάλληλη θέση γιά καθετί, οὔτε γνωρίζετε νά κυβερνᾶτε. Ἐξαντλεῖστε ξεκινώντας διαρκῶς ἀπό τήν ἀρχή τό ἔργο τῆς πρώτης ἡμέρας».¹⁵ Οἱ Δυτικοί, συνεχίζει, λατρεύουν τήν εὐφυΐα σάν νά ἦταν ἕνα «παντοδύναμο κτῆνος» καί δέν θέτουν ὅρια σέ ὅσα προσπαθοῦν νά γνωρίσουν. Οἱ Κινέζοι, ἀντίθετα, «δέν θέλουν νά μάθουν τόσα πολλά», διότι ἀντιλαμβάνονται πώς «ἡ γνώση δέν πρέπει νά αὐξάνεται ἀτελείωτα. Ἄν ἐπεκτείνεται διαρκῶς, προκαλεῖ ἀτελείωτα προβλήματα καί ἀπελπίζεται ἀπό τόν ἑαυτό της. Σταματᾷ καί ἀρχίζει ὁ ἐκφυλισμός». Ἀντιστρέφοντας καί πάλι μιά ἀπό τίς σημαντικότερες μορφές τοῦ 19ου αἰώνα γιά τόν κινεζικό πολιτισμό, ἀποδεικνύει πώς, ἂν καί οἱ περισσότερες ἀπό τίς εὐρωπαϊκές ἐφευρέσεις ἐπινοήθηκαν ἀρχικά στήν Κίνα, ὁ λαός του γνώριζε πώς δέν ἔπρεπε νά ἀναπτυχθοῦν τόσο ὥστε νά «καταστρέψουν τό ἀργό μεγαλεῖο τῆς ὑπαρξῆς μας, διαστρέφοντας τήν ἀπλή κανονικότητα τῆς πορείας της». Οἱ Κινέζοι ἐπινόησαν τήν πυρίτιδα, ἀλλά τή χρησιμοποιοῦσαν μόνο γιά πυροτεχνήματα. Παρά τήν ταπείνωσή του στό παρόν καί τά προσωρινά μειονεκτήματα, ὁ λαός του βρίσκεται σέ καλύτερη θέση ἐνόσω ἀγνοεῖ παρά ἂν εἶχε χτυπηθεῖ ἀπό τήν εὐρωπαϊκή «νόσο τῶν ἐφευρέσεων» καί τή «διαφθορά τῶν συγκεχυμένων ἰδεῶν».¹⁶

Στά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα, ἀκόμη περισσότερο καί ἀπό τήν Κίνα προτιμοῦσαν τήν Ἰνδία ὡς ἀντίπαρο τοῦ δυτικοῦ ὑλισμοῦ, ἐν μέρει ἐπειδή τήν περίοδο αὐτή γνώριζαν πολύ καλύτερα τήν ἱστορία καί τόν πολιτισμό της. Ἡ παράδοση τῶν ὀριενταλιστῶν, πού εἶχε δώσει πλούσιους καρπούς στίς ἰνδικές σπουδές στά τέλη τοῦ 18ου αἰώνα, εἶχε παρακμάσει ἀλλά δέν εἶχε σβήσει τόν 19ο καί στά τέλη του ἄρχισε νά ἀναβιώνει. Ὅρισμένα ἀπό τά ἐρεθίσματα γιά τήν ἀναζωογόνησή της προέρχονταν ἀπό μᾶλλον ὑποπτες πηγές, ὅπως κάποιοι πνευματιστές σάν τήν κυρία Blavatsky, πού θεωροῦσαν τήν Ἰνδία γόνιμη πηγή ἀπόκρυφων πεποιθήσεων καί πρακτικῶν.¹⁷ Σημαντικότερο, ὡστόσο, ἦταν τό ἔργο μιᾶς νέας γενιᾶς ἰνδολόγων, καί κυρίως τοῦ γερμανικῆς καταγωγῆς καθηγητῆ στό Πανεπιστήμιο τῆς Ὁξφόρδης Max Müller. Στά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 ὁ Max Müller ἄρχισε νά ἐπιμελεῖται καί νά δημοσιεύει τά Ἱερὰ βιβλία τῆς Ἀνατολῆς, μιά σειρά πού ξεπέρασε τελικά τοὺς πενήντα τόμους. Ἐγραψε ἐπίσης πολλά ἔργα συγκριτικῆς θρησκειολογίας καί φιλολογίας, πού στηρίζονταν ἐν πολλοῖς στήν ἐρευνά του γιά τήν Ἰνδία καί στίς ἐρευνες ὀρισμένων συγχρόνων του ὅπως οἱ Rudolf von Roth, Émile Burnouf καί H. H. Wilson. Στά ἀκαδημαϊκά συγγράμματά του ἀλλά καί στά ἔργα του πού ἀπευθύνονταν σέ ἕνα εὐρύτερο κοινό —ὅπως τό *India: What Can It Teach Us?*— ὁ Max Müller ἰσχυρίζοταν πώς ἡ Ἰνδία εἶχε πολλά νά διδάξει στήν ὑπόλοιπη ἀνθρωπότητα σέ κάθε σφαῖρα σχεδόν ἀνθρώπινου ἐνδιαφέροντος.¹⁸ Τῇ σημασίᾳ τῆς Ἰνδίας ὡς «πνευματικῆς» ἐναλλακτικῆς ἀπάντησης στήν ὑλιστική Δύση τόνισαν καί ὀρισμένοι ἰνδοὶ στοχαστές τῆς ἴδιας περιόδου, κυρίως ὁ Swami Vivekananda, ὁ ὁποῖος ἔγινε διεθνῶς γνωστός χάρις στήν ἐξαιρετική εἰσήγησή του στό Συνέδριο τῶν Θρησκειῶν πού πραγματοποιήθηκε τό 1898 στό Σικάγο.¹⁹

Οἱ ἰνδικές ἀξίες καί ἡ ἰνδική σοφία ἐντυπωσίαζαν ὅλο καί περισσότερους εὐρωπαίους συγγραφεῖς ὡς ἰδανικό ἀντίδοτο στή «νόσο τῶν ἐφευρέσεων» καί τῇ μανίᾳ τῆς ἐπαγωγικῆς λογικῆς πού, κατά τή γνώμη τους, διαστρέβλωναν τήν ἀνάπτυξη τῆς Εὐρώπης καί τῶν ἀποικιακῶν κτήσεων της. Ὁ βρετανός ἀποικιακός ὑπάλληλος καί ὀριενταλιστής Alfred Lyall παραδεχόταν πώς ἡ βρετανική κυριαρχία εἶχε συμβάλει σημαντικά στήν «ὕλική πρόοδο» τῆς Ἰνδίας, ἀλλά ἀμφέβαλλε γιά τίς «ἠθικές» ἐπιπτώσεις τῶν καινοτομιῶν πού εἰσήγαγε ἡ ἀποικιοκρατία. Τό ἐμπόριο, ἡ βιομηχανία καί ἡ καλλιέργησιμη γῆ αὐξήθηκαν σημαντικά ὑπὸ τοὺς Βρετανούς, παραδεχόταν ὁ Lyall, ἀλλά ἡ πρόοδος αὐτή ὑπονόμευε τή θρησκεία καί τήν ἠθική τῶν Ἰνδῶν, κατέστρεφε τίς χειροτεχνικές παραδόσεις τους καί ἄμβλυε τό «πνευματικό τους ἔνστικτο». Ὁ Lyall φοβόταν πώς τά ὕλικά ὀφέλη ἐπιτεύχθηκαν σέ βάρος τῶν ἀρχαίων θεσμῶν καί πεποιθῆ-

σεων τῆς χώρας. Καί ἐνῶ οἱ θεσμοί καί οἱ πεποιθήσεις παρήκμαζαν, οἱ Βρετανοί δέν εἶχαν νά προτείνουν τίποτα στή θέση τους.²⁰

Ὁ Goldsworthy Dickinson ἀνέπτυξε ἀκόμη καλύτερα τήν ἀντίθεση ἀνάμεσα στήν πνευματική «Ἀνατολή» καί τήν ὑλιστική «Δύση» σέ ἕναν τόμο πού περιέγραφε τά ταξίδια του στήν Ἀσία. Ὁ Dickinson δέν ἔκρυβε τήν προτίμησή του γιά τόν κινεζικό πολιτισμό, τόν ὁποῖο θεωροῦσε πώς οἱ Ἀγγλοι δέν μπορούσαν νά κατανοήσουν πλήρως. Παράλληλα, ὅμως, ἐκτιμοῦσε πώς ἡ Εὐρώπη εἶχε πολλά νά μάθει ἀπό τήν Ἰνδία. Τά μαθήματα πού ἀνέφερε τά συναντοῦμε σέ ὅλα τά ἔργα πού ἐμπορεύονταν τόν ἰνδικό μυστικισμό ἐκείνη τήν περίοδο ἀλλά καί μετά τόν πόλεμο: ὑπέρβαση τῆς ἔντασης μέσω τοῦ διαλογισμοῦ, γιά παράδειγμα, καί ἐναρμόνιση μέ τοὺς ρυθμούς τῆς φύσης. Παρουσιάζουν ὅμως ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον καθὼς συχνά συγκρούονται μέ τήν ἠθική τῆς ἐργασίας καί τήν ὑπερηφάνεια γιά τήν ἐφαρμοσμένη τεχνολογία, πού ἐπὶ δεκαετίες κατεῖχε κεντρική θέση στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἐρμήνευαν οἱ Εὐρωπαῖοι τήν παγκόσμια κυριαρχία τους.²¹

Τά ἴδια αὐτά χρόνια, ὁ ἐκλαϊκευτής Benjamin Kidd καί ὁ μυθιστοριογράφος Pierre Mille ἀμφισβήτησαν εὐθέως τά ἐπιστημονικά καί τεχνολογικά πρότυπα, τά ὁποῖα θεωροῦσαν κεντρικά στήν προσπάθεια τῆς ἐποχῆς τους νά διακρίνει τίς «ἀνώτερες» ἀπό τίς «κατώτερες φυλές». Στό ἔργο του *Social Evolution* (1894), ὁ Kidd ἰσχυριζόταν πώς ἐφευρέσεις σάν τό τηλέφωνο καί τό φωνόγραφο φανερώνουν τήν κοινωνική σταθερότητα καί τή δημιουργικότητα τῶν κοινωνιῶν πού τίς δημιούργησαν, δέν ἀποτελοῦν ὅμως ἀπό μόνες τους ἀπόδειξη πνευματικῆς ἀνωτερότητας. Σέ κάθε περίπτωσι, συνέχιζε, ἡ εὐφυΐα δέν πρέπει νά συγχέεται μέ τήν «κοινωνική ἀποτελεσματικότητα», ἡ ὁποία διασφαλίζει περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη ιδιότητα πώς ἡ κοινωνία θά προοδεύσει καί θά διακριθεῖ στόν ἀσταμάτητο ἐξελικτικό ἀνταγωνισμό. Παρά τίς τεχνοκρατικές παρηγήσεις τοῦ ὅρου, ἡ κοινωνική ἀποτελεσματικότητα ἀναφερόταν περισσότερο στίς ἠθικές ἀξίες παρά στήν ικανότητα γιά ἐφευρέσεις. Μολονότι χρησιμοποιοῦσε τόν ὅρο μέ τρόπο ἀόριστο καί μεταβαλλόμενο, πίστευε πώς «ἀνώτερες» ἦταν οἱ «φυλές» πού παρουσίαζαν ἔντονο τό αἶσθημα τῆς συνεργασίας καί τοῦ ἀλτρουισμοῦ, καί τό ἠθικό τους σύστημα τόνιζε τίς ὑποχρεώσεις τοῦ ἀτόμου ἀπέναντι στήν ομάδα ἀντί γιά τό ἀτομικό ὄφελος. Πίστευε πώς οἱ κοινωνίες μπορούσαν νά ἀξιολογηθοῦν καλύτερα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν θρησκευτῶν πού καλλιέργησαν καί, καθὼς ὁ χριστιανισμός ἦταν ἡ θρησκεία πού περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη προσανατολιζόταν στοὺς ἄλλους καί ἐνδιαφερόταν γιά τήν κοινωνία, ὁ εὐρωπαϊκός πολιτισμός —στό πλαίσιο τοῦ ὁποῖου ὠρίμασε— ἀποτελοῦσε τόν κολοφῶνα τῆς ἀνθρώπινης ἀνάπτυξης.²²

Σέ ἕνα δοκίμιό του στή *La Revue de Paris* (1905), ὁ Mille ἔθετε ἐρωτήματα ἀνάλογα μέ ἐκεῖνα πού εἶχε θέσει παλαιότερα ὁ Kidd. Ἀντιμετώπιζε μέ σκεπτικισμό τήν εὐρύτητα διαδεδομένη στήν ἐποχή του πεποίθηση ὅτι, ὅσες φορές καί ἂν ὑποχωρήσουν οἱ Εὐρωπαῖοι ἐνώπιον τῶν ἰαπώνων μαχητῶν καί τῶν ἀσιατῶν ἐργατῶν, μπορούσαν νά παρηγοροῦνται μέ τήν «ὑπόθεση» πώς ἡ λευκή φυλή ἦταν ἡ «εὐφυέστερη». Ἡ πεποίθηση αὐτή ὁδηγοῦσε, σύμφωνα μέ τόν Mille, στό καθησυχαστικό ἀλλά ἀμφίβολο συμπέρασμα ὅτι οἱ Εὐρωπαῖοι θά ἦταν πάντα περισσότερο προηγμένοι καί καλύτερα ὁργανωμένοι καί πώς ἡ ἔμφυτη εὐρηματικότητά τους θά τοὺς διατηροῦσε στή θέση τοῦ «ἀπαραίτητου δημιουργοῦ τῆς γῆς». Ὅμως ἀμφισβητοῦσε πώς ἡ δυνατότητα γιά ἐπιστημονικές ἀνακαλύψεις καί γιά τήν πρακτική ἐφαρμογή τους ἦταν ἀπεριόριστη καί πώς ἡ ἐπιθυμία γιά ὕλική εὐμάρεια μπορούσε νά διατηρηθεῖ ἐπ' ἀόριστον. Ρωτοῦσε μήπως ἦταν ἀναγκαῖο νά χαλιναγωγῇ οἱ Εὐρωπαῖοι τίς ἐπιθυμίες τους, ἂν δέν ἤθελαν νά αὐτοκαταστραφοῦν. Ἀναρωτιόταν ἐπίσης ἂν θά ἦταν δυνατὸ νά βροῦν οἱ Εὐρωπαῖοι ἄλλες διεξόδους, ὅταν θά ὑποχωροῦσε ἡ μανία τους γιά συσσώρευση κοσμικῶν ἀγαθῶν, ἐάν θά ἦταν ικανοί νά γίνουν περισσότερο δίκαιοι, περισσότερο μετριοπαθεῖς καί περισσότερο καλοί. Ὁ Mille θεωροῦσε σημαντικό ἐμπόδιο στή μεταμόρφωση αὐτῇ τῶν Εὐρωπαίων τόν ἔντονο ἀτομικισμό καί τήν προδιάθεσή τους γιά ἐπιθετικότητα, κριτική καί ἀδιάκοπη καταστροφή «αὐτοῦ πού ὑπάρχει, γιά νά δοῦν ἂν θά κατορθώσουν νά βροῦνε κάτι ἄλλο γιά νά βάλουν στή θέση του». Φοβόταν πώς τά ἔντονα πάθη καί ἡ πνευματική σύγχυση πού χαρακτηρίζαν τήν εὐρωπαϊκὴ κοινωνία τῆς ἐποχῆς του θά περιορίζαν σημαντικά τίς προσπάθειες διευθέτησης τοῦ «ἠθικοῦ σύμπαντος».²³

Ὅπως δείχνουν τά παραδείγματα αὐτά, ἡ Ἰνδία καί, σέ μικρότερο βαθμό, ἡ Κίνα βρίσκονταν στό ἐπίκεντρο τῆς προσπάθειας τῶν εὐρωπαίων διανοητῶν νά στρέψουν τό ἐνδιαφέρον στοὺς κινδύνους πού ἀντιμετώπιζε ἡ ἰσχυρὴ ἀλλά, κατὰ τὴ γνώμη τους, ἐξαιρετικά ὑλιστικὴ Δύση. Μολονότι οἱ πρῶτες σοβαρές καί συστηματικές μελέτες τῶν ἀφρικανικῶν κοινωνιῶν ξεκίνησαν στήν καμπὴ τοῦ αἰῶνα, οἱ ἀφρικανικὲς πεποιθήσεις καί οἱ ἀφρικανικοὶ θεσμοὶ σπάνια θεωρήθηκαν σοβαρὴ ἐναλλακτικὴ πρόταση ἀπέναντι στοὺς θεσμούς καί τίς πεποιθήσεις τῆς Δύσης. Ἀπογοητευμένοι νεαροὶ ρομαντικοί, ὅπως ὁ Ernest Psichari, βρῆκαν στήν Ἀφρική καταφύγιο ἀπὸ τά «μεγάλαια στομάχια καί τοὺς μάταιους λόγους τοῦ Παρισιῦ» — ἕναν ἀπειραχτο, ἀρχέγονο κόσμο, ἀπελευθερωμένο ἀπὸ τήν ἔκπτωση καί τὴ διαφθορά τῆς πολιτισμένης Εὐρώπης.²⁴ Ὅμως ἡ εἰκόνα τῆς Ἀφρικῆς ὅπως τήν παρουσιάζουν οἱ δύο ἱστορίες πού ἔγραψε ὁ Joseph Conrad στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1890, ἡ *Καρδιά τοῦ σκότους* καί «Ἡ ἐμπροσθοφυλακή

τῆς προόδου», βρισκόταν πολύ ἐγγύτερα στήν εἰκόνα τῆς «Σκοτεινῆς Ἠπείρου» πού κυριαρχοῦσε προπολεμικά. Στίς ἱστορίες αὐτές ὁ Conrad παρουσιάζει τήν Ἀφρική σάν μιά καταραμένη ἡπειρο, ἓνα λάκκο «πνιγμένο στό χόρτο», γεμάτο λάσπη καί «ὀργιώδη βλάστηση» πού ζέχνει.²⁵ Μολονότι ἀποστρέφεται τά δεινά πού ἔφεραν στούς Ἀφρικανούς οἱ ἀπληστοὶ Εὐρωπαῖοι, οἱ ὁποῖοι σκοτώνουν «ἰθαγενεῖς» γιά ἐξάσκηση καί δέν μιᾶνε γιά τίποτε ἄλλο πέρα ἀπό τό ἐλεφαντόδοντο καί τά κέρδη, ὅμως στίς ἱστορίες αὐτές οἱ Ἀφρικανοί εἶναι ἄγριοι. Εἶναι κανίβαλοι, πρωτόγονοι, προϊστορικά ὄντα, ἄγριοι καί γυμνοὶ ἄνδρες, ἀπλά παιδιά. Ὁ Μάρλοου, ὁ πρωταγωνιστής στήν *Καρδιά τοῦ σκότους*, γοητεύεται μέ διεστραμμένο τρόπο ἀπό τή «μαύρη καί ἀκατάληπτη φρενίτιδα» πού ἀπελευθερώνεται «σ' ἓνα ξέσπασμα κραυγῶν, σ' ἓνα στρόβιλο μαύρων σωμάτων, σέ μιά μάζα χεριῶν πού χειροκροτοῦν, ποδιῶν πού χτυπᾶνε τό χῶμα μέ δύναμη, κορμιῶν πού λικνίζονται, ματιῶν πού γυρίζουν, κάτω ἀπό τίς γερμένες βاریες καί ἀκίνητες φυλλωσιές».²⁶ Ἐπιμένει πώς τά πλάσματα αὐτά εἶναι ἀνθρώπινα καί κάνει ὅ,τι μπορεῖ γιά νά ἀποτρέψει τοὺς «προσκυνητές» τῆς βελγικῆς ἐταιρείας ἀπό τήν ἀνήθικη σφαγή τους. Ποτέ ὅμως δέν σκέφτεται πώς οἱ Ἀφρικανοί ἔχουν χαρίσματα πού ἴσως θά μπορούσαν νά υἱοθετήσουν οἱ Εὐρωπαῖοι. Οἱ Ἀφρικανοί ὅπως ἐμφανίζονται στήν *Καρδιά τοῦ σκότους* καί στήν «Ἐμπροσθοφυλακή τῆς προόδου» δέν ἔχουν οὔτε «νόμους οὔτε κοινωνικούς περιορισμούς»,²⁷ καί ὁ ὕλικός πολιτισμός τους εἶναι πρωτόγονος.

Εἶναι ἐνδιαφέρον πώς οἱ πιό ἀνθρώπινοι Ἀφρικανοί εἶναι ὅσοι σχετίζονται μέ τοὺς λευκοὺς ἐμπόρους: ὁ Χένρυ Πράις ἢ Μακόλα, ἓνας «Νέγρος τῆς Σιέρρα Λεόνε» ἢ ὁ λογιστής τοῦ ἐμπορικοῦ σταθμοῦ στήν «Ἐμπροσθοφυλακή τῆς προόδου» καί ὁ θερμαστής στό ἀτμόπλοιο τοῦ Μάρλοου στήν *Καρδιά τοῦ σκότους*. Ὁ θερμαστής εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικός: ὑπηρετεῖ τοὺς Εὐρωπαῖους, ἀλλά ὁ Μάρλοου τόν θεωρεῖ «ἓνα βελτιωμένο δεῖγμα» διότι μπορεῖ «νά ἀνάψει ἓναν κάθετο θραστήρα». Ὁ σεβασμός καί ἡ συμπάθεια πού δείχνει ὁ Μάρλοου γιά τόν θερμαστή —καί μόνο γιά τόν θερμαστή, ἀνάμεσα στοὺς πολλοὺς Ἀφρικανούς πού συναντᾷ— θυμίζουν τόν ἔπαινο πού ἀπευθύνει ὁ Kipling μόνο στόν ἐπιδέξιο ἐπιστάτη Περού στοὺς «Γεφυροποιούς». Βεβαίως, ὁ σεβασμός τοῦ Μάρλοου γιά τόν θερμαστή (τόν παρομοιάζει μέ «σκύλο πού φοράει παντελόνια καί καπέλο μέ φτερό καί περπατάει μέ τά πίσω πόδια») εἶναι πολύ περισσότερο δικαιολογημένος ἀπό τό σεβασμό τῶν βρετανῶν μηχανικῶν γιά τόν Περού — ἀλλά οἱ τεχνικές δεξιότητες τοῦ ἀφρικανοῦ τεχνικοῦ εἶναι στοιχειώδεις σέ σύγκριση μέ ἐκεῖνες τοῦ ἰνδοῦ ἐπιστάτη. Ὁ θερμαστής εἶναι «χρήσιμος» διότι ἔχει «διδασθεῖ» κάτι τό ὁποῖο θεωρεῖ «παράξενη μα-

γεία, γεμάτη βελτιωτική γνώση»,²⁸ ἐνῶ ὁ Περού θεωρεῖται ἱκανός νά φτιάχνει γέφυρες ἀπό ὀνός του.

Ἡ καταδίκη τῆς ἐκμετάλλευσης τῶν λαῶν τοῦ Κονγκό ἀπό τοὺς Εὐρωπαῖους καί ἡ χλευαστική κριτικὴ πού ἄσκησε ὁ Conrad στήν ἰδεολογία τῆς ἐκπολιτιστικῆς ἀποστολῆς ἔχουν μελετηθεῖ ἀρκετά. Ἡ πρώτη ἔγινε γνωστὴ στοὺς ἀναγνώστες τήν περίοδο αὐτή, ὅταν δημοσιεύθηκαν πλήθος ἀποκαλύψεων γιά τίς ἀγριότητες τῶν Εὐρωπαίων στό Ἐλεύθερο Κράτος τοῦ Κονγκό. Ἡ καταδίκη καί ἡ κριτικὴ ὀφείλονται στίς τρομακτικὲς ἐμπειρίες πού ἀποκόμισε ὁ Conrad ἀπὸ τὴ θητεία του στὴ Βελγικὴ Ἐταιρεία Ἐμπορίου τοῦ Ἄνω Κονγκό.²⁹ Πολύ λιγότερο ἔχουν τολιστεῖ οἱ ἀμφιβολίες τοῦ Conrad γιά τὴν ἀπεριόριστη πίστη τῶν Εὐρωπαίων στήν τεχνολογία τους καί τὴν ὑπόθεση πὺς τοὺς ἔχει ἀνυψώσει πάνω ἀπὸ τὴ φύση καί τὴν ὑπόλοιπη ἀνθρωπότητα, θέμα πού διατρέχει τόσο τίς ἀφρικανικὲς ἱστορίες του ὅσο καί τά διηγήματά του γιά τίς Νότιες Θάλασσες.³⁰ Ἡ ἀντίθεση, ἀπὸ τὴ μιά πλευρά, ἀνάμεσα στόν «ἀσήμεντο καθαρὸ τόπο τοῦ ἐμπορίου»³¹ καί τά μικρά, ξεχαρβαλωμένα ἀτμόπλοια μέ τά ὁποῖα ἄνθρωποι σάν τόν Μάρλοου προχωροῦν στήν κεντρικὴ Ἀφρική καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, τό τεράστιο, σχεδὸν ἀτελείωτο ποτάμι καί τὴν ἀχανῆ ζούγκλα γελοιοποιεῖ τὴν ἔπαρση τοῦ λευκοῦ ὅτι ἔχει κυριαρχήσει στὴ φύση. Οἱ εἰκόνες αὐτές μοιάζουν μέ τὴν κινεζικὴ ζωγραφικὴ πού παρουσιάζει μικροσκοπικὰ ἀνθρωπάκια καί κτίρια ἀνάμεσα σέ τεράστια βουνὰ γεμάτα δέντρα. Ὁ Conrad βάζει τὴν πυκνὴ καί γόνιμη ζούγκλα στὴ θέση τοῦ αἰθέριου μεγαλείου τοῦ κινεζικοῦ τοπίου.

Καθὼς τό πλοῖο πού φέρνει τόν Μάρλοου στήν Ἀφρική παραπλέει τὴν ἀκτὴ, συναντᾷ ἓνα γαλλικὸ πολεμικὸ πλοῖο πού «βομβαρδίζει τοὺς θάμνους»: «Στὴν κενὴ ἀπεραντοσύνη τῆς γῆς, τοῦ οὐρανοῦ καί τοῦ νεροῦ, στεκόταν ἐκεῖ, ἀκατάληπτο, πυροβολώντας μιά ἡπειρο. Πόπ, θά ἔκανε ἓνα πυροβόλο τῶν ἑξι ἰντσῶν· μιά μικρὴ φλόγα θά τινάζοταν καί θά ἐξαφανιζόταν, λίγος λευκὸς καπνὸς πού θά διαλυόταν, ἓνα μικροσκοπικὸ βλήμα θά ἐβγαζε ἓνα ἀδύνατο σφύριγμα — ἀλλὰ δέν ἔγινε τίποτα. Τίποτα δέν μπορούσε νά γίνει. Ὅλα αὐτὰ εἶχαν κάτι παρanoiκό».³² Στὸ ταξίδι του πρὸς τὴν ἐνδοχώρα, ὁ Μάρλοου βρίσκει ἓναν ἀτμολέβητα πού «κυλιέται στό χόρτο» κι «ἓνα μικροσκοπικὸ βαγόνι τραίνου πεσμένο ἀνάποδα μέ τίς ρόδες στόν ἀέρα». Παραπέρα, ἀνακαλύπτει καί ἄλλες «μηχανές πού σκουριάζουν», «σκουριασμένες ράγες», μιά τεράστια τρύπα πού μοιάζει νά τὴν ἔσκαψαν χωρὶς λόγο, σήραγγες ἀποστράγγισης σέ ἓνα χαντάκι καί κάποιον ἄνδρα πού ἀναζητᾷ ἓναν ἀνύπαρκτο δρόμο.³³ Καί στίς δύο ἱστορίες οἱ ἄγγελοι τῆς προόδου καί τοῦ βιομηχανισμοῦ πολιτισμοῦ παρουσιάζονται νικημένοι ἀπὸ τὴν ἀγριότητα τῆς ἡπείρου, τυλιγμένοι ἀπὸ τό ἀδιαπέρα-

στο δάσος. 'Ο Κάιερτς και ο Καρλιέ, οι ανόητοι διευθυντές στην «Εμπροσθοφυλακή της προόδου», υποβαθμίζουν τό σταθμό και την αποθήκη του —πού ονομάζεται φετίχ, «ίσως εξαιτίας του πνεύματος του πολιτισμού που φυλάει»— σέ σφαγείο. Έκνευρισμένοι από τό τροπικό περιβάλλον, όλο και περισσότερο δύσπιστοι ό ένας απέναντι στον άλλο, παλεύουν πάνω σ' ένα πακέτο ζάχαρη. 'Ο Κάιερτς δολοφονεί τόν Καρλιέ και στή συνέχεια αυτοκτονεί. 'Ο Κούρτς, τόν όποιο αναζητά ό Μάρλοου, αρχίζει νά δουλεύει στό Κονγκό όντας σίγουρος πώς οι «Άγριοι» θά πρέπει νά λατρεύουν τούς λευκούς σάν «υπερφυσικά όντα», «λόγω της ανάπτυξης που έχουν επί-τύχει». Σύντομα αρχίζει τίς άγριότητες που ξεπερνούν τή φαντασία ακό-μη και των κανίβαλων άγρίων. Και αυτός πεθαίνει στή ζούγκλα, στραγ-γισμένος σωματικά και τσακισμένος ψυχολογικά από τή συνειδητοποίη-ση της δικής του ήθικης εξαχρείωσης.³⁴

Η εικόνα της άφρικανικής αγριότητας και του κοινωνικού χάους που παρουσιάζει ό Conrad βρίσκεται σέ πλήρη αντίθεση μέ τά εύρήματα της πρώτης γενιάς ανθρωπολόγων, που άρχισαν τό έργο τους μία δεκαετία μετά τή βασανιστική επίσκεψή του στό Κονγκό τό 1890. Διοικητές όπως ό συνταγματάρχης de Tentinian και ό F. J. Clozel, που προσπαθοῦσαν νά κατανοήσουν τούς θεσμούς και τά έθιμα των λαών που τόσο ξαφνικά βρέθηκαν υπό γαλλική κυριαρχία, ζήτησαν από τούς ύφισταμένους τους νά συγκεντρώσουν πληροφορίες από όλόκληρη τή δυτική Άφρική. Οι το-πικοί άξιωματοῦχοι προσέφεραν άπίστευτο αριθμό πληροφοριών και λίγοι ταλαντοῦχοι υπάλληλοι-ανθρωπολόγοι —όπως ό Maurice Delafosse— άρ-χισαν νά δημοσιεύουν μελέτες στηριγμένες στή μακροχρόνια γνώση του πεδίου. Αυτοί αποκάλυψαν γιά πρώτη φορά τόν περίπλοκο χαρακτήρα των θρησκειών και των κοινωνικών συστημάτων της Άφρικής.³⁵ Η έρευνα αυτή προφανώς δέν επηρέασε ιδιαίτερα συγγραφείς σάν τόν Conrad, αλλά οι πληροφορίες γιά τίς πραγματικές πρακτικές και τούς θεσμούς των Άφρι-κανών άρχιζαν νά διαμορφώνουν τίς στάσεις όρισμένων διανοητών λίγα χρό-νια πρίν ξεσπάσει ό πόλεμος.

Ιδιαίτερη σημασία είχαν οι συλλογές μέ άφρικανικές μάσκες και ξόα-να που φιλοξενούσαν τά έθνολογικά μουσεΐα σέ διάφορες εύρωπαϊκές πρω-τεύουσες από τό 1879 και μετέπειτα, όταν άνοιξε τό Τροκαντερό στό Παρίσι. Ένώ άρχικά τά θεωρούσαν απλώς άξιοπερίεργα, «θάρβα φετίχ» των πρωτόγονων λαών, στίς άρχές του 20ού αιώνα τά «ανακάλυψαν» οι καλ-λιτέχνες της γαλλικής πρωτοπορίας όπως ό Derain, ό Braque, ό Matisse και, προπάντων, ό Picasso.³⁶ 'Ο Picasso ίσχυριζόταν πώς δέν είχε έπη-ρεαστεί ιδιαίτερα από τήν άφρικανική τέχνη, πρίν ζωγραφίσει τίς έξοχες Δεσποινίδες της Άβινιόν τό 1907. Όμως τά πρόσωπα των λουομένων στή

δεξιά μεριά του πίνακα που μοιάζουν μέ μάσκες δέν αφήνουν άμφιβολία πώς ή συναισθηματική συνάντησή του μέ τήν άφρικανική γλυπτική στό Τρο-καντερό αναδιαμόρφωσε βαθιά τό καλλιτεχνικό του όραμα όταν ολοκλή-ρωνε τόν πίνακα. Όπως παρατηρούσε κάποτε ένας φίλος, ό Picasso βρήκε τόν πραγματικό του έαυτό και τό προσωπικό του ύφος «στή συντροφιά των άφρικανών προφητών».³⁷

Η συμβολή της Άφρικής στην καλλιτεχνική επανάσταση που ξεκίνη-σε τά χρόνια πρίν από τό ξέσπασμα του πολέμου δέν όδήγησε τούς εύρω-παίους διανοητές στην υπεράσπιση των πεποιθήσεων και των τρόπων κοι-νωνικής όργάνωσης των Άφρικανών ως διορθωτικών ή έναλλακτικών λύ-σεων στίς πεποιθήσεις και τίς μορφές κοινωνικής όργάνωσης της βιομη-χανικής Εύρώπης. Προσέφερε όμως έμπνευση σέ πολλούς καλλιτέχνες και στοχαστές, οι όποιοι άρχισαν νά πειραματίζονται μέ έναλλακτικούς τρόπους αίσθησης του χώρου και προσέγγισης της προοπτικής που κυριαρχούσαν στην εύρωπαϊκή ζωγραφική από τόν καιρό της Αναγέννησης και θεωροῦ-νταν επί μακρόν εκδήλωση της έπιστημονικής και τεχνολογικής άνωτερό-τητας της Εύρώπης.³⁸ Όπως τό ανανεωμένο ενδιαφέρον γιά τίς ίνδικές θρη-σκείες, έτσι και οι νέες αποκαλύψεις γιά τόν πολιτισμό και τήν κοινωνία της Άφρικής ενίσχυσαν τά επιχειρήματα ενός διευρυνόμενου κύκλου στο-χαστών που άναζητούσαν μία σχετικιστική προσέγγιση στή σχέση και στίς μορφές όργάνωσης των διαφόρων λαών, και στην ανθρώπινη δημιουργικό-τητα γενικότερα. Η υιοθέτηση μιās τέτοιας προσέγγισης, ή όποία ενισχύθηκε μετά τόν πόλεμο, θά προκαλούσε φυσικά κλυδωνισμούς στά στενά και έξαρ-τημένα από τόν πολιτισμό μέτρα της ανθρώπινης άξίας, όπως ήταν τά έπι-στημονικά και τεχνολογικά επιτεύγματα. Τέλος, τά παραδείγματα από τήν Άφρική —μολονότι μπορούμε νά υποθέσουμε πώς ακολουθοῦσαν τίς αντι-λήψεις του Conrad και όχι του Delafosse— συνέβαλαν στή δημιουργία ενός διογκούμενου ενδιαφέροντος γιά τό παράλογο, τά συναισθήματα και τό άσυ-νείδητο, που μπορούμε νά έντοπίσουμε στό έργο στοχαστών της περιόδου, από τόν Le Bon και τόν Sorel ως τόν Bergson, τόν Freud και τόν Jung. Η επίδραση των συγκλινόντων αυτών ρευμάτων πειραματισμού, κριτικής και άμφιβολίας γιά τίς ιδεολογίες της δυτικής κυριαρχίας που στηρίζονταν στά τεκμήρια της ύλικής προόδου έγινε αίσθητή σέ όλη της τήν έκταση μόνο μετά τόν Μεγάλο Πόλεμο. Σέ συνδυασμό όμως μέ τήν εμφάνιση μιās μή εύρωπαϊκής βιομηχανικής δύναμης, άρχισε νά υποσκάπτει τά θεμέλια του εύρωπαϊκού ιμπεριαλιστικού οικοδομήματος.

Τό φάσμα της έκβιομηχανιζόμενης 'Ασίας

Η εμφάνιση της 'Ιαπωνίας ως βιομηχανικής δύναμης την περίοδο πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο άμφισβήτησε τις επιστημονικές και τεχνολογικές αποδείξεις της ευρωπαϊκής ανωτερότητας με τρόπο έντελως διαφορετικό από τις αποκαλύψεις των ανθρωπολόγων πεδίου και την ανησυχία για τον άκρατο υλισμό. Η ταχύτητα με την οποία οι 'Ιάπωνες απέκτησαν και στη συνέχεια κατασκεύασαν μόνοι τους και βελτίωσαν τις δυτικές μηχανές έθετε υπό άμφισβήτηση τη διαδεδομένη άποψη πως οι «κατώτερες φυλές» ήταν έγγενως ανίκανες να φτάσουν την εύρηματικότητα και την υλική δεξιοτεχνία των Ευρωπαίων. Ο μετασχηματισμός της 'Ιαπωνίας κλόνισε επίσης την ψευδαισθηση πως η έκβιομηχάνιση ήταν αποκλειστικά δυτική διαδικασία. Οι αύξανόμενοι φόβοι σχετικά με τον οικονομικό ανταγωνισμό των 'Ιαπώνων για αγορές για τις όποιες ανταγωνίζονταν ήδη έντονα οι βιομηχανικές δυνάμεις της Ευρώπης και της Βορείου 'Αμερικής εκφράστηκαν ήδη από τις δεκαετίες του 1880 και 1890, μαζί με την προειδοποίηση πως οι γίγαντες της 'Ασίας —ή 'Ινδία και η Κίνα— άρχιζαν επίσης να περνούν σε μία φάση έκβιομηχάνισης. Εικόνες άπεριόριστων δεξαμενών φτηνών και πεπειραμένων έργατων, χαμένων άποικιακών αγορών και άσιατικών επιχειρήσεων που πλημμυρίζουν τις αγορές της Ευρώπης άρχισαν να στοιχειώνουν τά ήδη ταραγμένα όνειρα των βρετανών και των γάλλων επιχειρηματιών και οικονομικών αναλυτών. Τη δεκαετία του 1890 ο πραγματικός «Κίτρινος Κίνδυνος» θεωρούνταν όλο και περισσότερο κάτι έντελως διαφορετικό από την εισβολή των μογγολικών όρδων στην Ευρώπη που κατέτρυχε τους φωνακλάδες θιασώτες της, όπως ο κόμης de Gobineau και ο Κάιζερ Γουλιέλμος.⁴⁰ Όπως παρατηρούσε ο έπιφανής γάλλος διπλωμάτης βαρόνος d'Estournelles de Constant στα τέλη της δεκαετίας του 1890, η οικονομική άπειλή που έθετε στην Ευρώπη η έκβιομηχανιζόμενη 'Ασία ήταν πολύ πιο ύπουλη από τη μηδαμινή πιθανότητα μιας ιαπωνικής ή κινεζικής εισβολής. 'Ισχυριζόταν πως μία στρατιωτική πρόκληση θά ένωane τους Ευρωπαίους, θά ενίσχυε τό ήθικό τους και θά άφύπνιζε τά αξιόλογα στρατιωτικά τους ένστικτα. Άντίθετα, ο οικονομικός ανταγωνισμός της 'Ασίας θά διαιρούσε τις ευρωπαϊκές δυνάμεις και τις κοινωνικές τάξεις στο έσωτερικό κάθε έθνους. Οι κακοπληρωμένοι και τις κοινωνικές τάξεις στο έσωτερικό κάθε έθνους. Οι κακοπληρωμένοι και τελικά άνεργοι, άποκαρδιωμένοι και έξαθλιωμένοι ευρωπαίοι εργάτες θά επαναστατούσαν, καταστρέφοντας την Ευρώπη εκ των έσω.⁴¹

Άπό την εποχή των πρώτων έπαφών τους, τη δεκαετία του 1540, οι ευρωπαίοι παρατηρητές θεωρούσαν τους 'Ιάπωνες έναν από τους πιο αξιόλογους λαούς που συνάντησαν στα υπερέπντια ταξίδια τους. Μπορεί

άρκετοί έξερευνητές και πλοίαρχοι, άνήσυχοι από την πολεμική προδιάθεση των 'Ιαπώνων, να άμφισβητούσαν την άποψη του Francis Xavier ότι ήταν «ο καλύτερος λαός που έχουμε ανακαλύψει μέχρι τώρα»,⁴² όμως η ιαπωνική κοινωνία είχε να επιδείξει πολλά πράγματα αξία θαυμασμού και φόβου. Οι 'Ιάπωνες έντυπωσίασαν τον Jan Linschoten και άλλους έμπειρους έξερευνητές για την καθαριότητα, την εργατικότητα και την έξυπνάδα τους. Αυτοί έπαίνεσαν ιδιαίτερα την αρχιτεκτονική, τις μεταλλευτικές τεχνικές και τις χειροτεχνικές ικανότητές τους.⁴³ Στο πρόσωπο των άρχόντων σόγκουν, των ακολουθών νταϊμίγιο και στον πειθαρχημένο και σκληρό στρατό των πολεμιστών σαμουράι, οι φιλοπόλεμοι Ευρωπαίοι βρήκαν τό ταίρι τους. Άρκετοί σχολίαζαν τό μεγάλο ενδιαφέρον των 'Ιαπώνων για την ευρωπαϊκή τεχνολογία και, κυρίως, για τον στρατιωτικό έξοπλισμό. Όμως οι 'Ιάπωνες δέν ήταν άπλως περίεργοι. Είχαν τη δυνατότητα να προσαρμόζονται με τρόπο έκπληκτικό. Μία δεκαετία μετά την πρώτη γνωριμία τους με τά ευρωπαϊκά πυροβόλα όπλα, τό 1543, έφτιαχναν δυτικού τύπου μουσκέτα αξιόλογης ποιότητας. Μία γενιά άργότερα, είχαν κάνει σημαντικές βελτιώσεις στα μουσκέτα που άρχικά εισήγαγαν από τη Δύση.⁴⁴

Η άπόφαση των πρώτων άρχόντων Τοκουγκάου να άποκόψουν την 'Ιαπωνία από τη δυτική έπιρροή και η σταδιακή έξαφάνιση των πυροβόλων όπλων από τις έμφύλιες διαμάχες στις άρχές του 17ου αιώνα δέν τερμάτισαν τό ενδιαφέρον τους για τη Δύση και την έντυπωσιακή τεχνολογία της. Άπό τη δεκαετία του 1640, προσπαθούσαν να συμπορεύονται στις έξελίξεις με την Ευρώπη μέσω έπαφών που διατηρούσαν με τους όλλανδούς έμπόρους, στους όποιους επέτρεψαν να διατηρούν έναν έμπορικό σταθμό στο νησί Ντεσίμα στον κόλπο του Ναγκασάκι. 'Ιδιαίτερα μετά τό 1745, όταν έπετράπη στους 'Ιάπωνες λογίους να μαθαίνουν όλλανδικά και δόθηκε η άδεια για την ελεύθερη κυκλοφορία μεταφρασμένων ευρωπαϊκών βιβλίων μεταξύ των μελών της έλίτ, κατέβαλαν μεγάλες προσπάθειες να άποκτήσουν έργα που αναφέρονταν στις τελευταίες επιστημονικές προόδους που συντελούνταν στην Ευρώπη, αλλά και σχέδια, περιγραφές ή δείγματα των νέων μηχανημάτων. Όπως και στο παρελθόν, έτσι και τώρα τό ενδιαφέρον των 'Ιαπώνων για τους ευρωπαϊκούς τρόπους πολέμου και τον ευρωπαϊκό έξοπλισμό παρέμεινε έκδηλο.⁴⁵ Έτσι, μπορεί τό παράθυρο που άνοιξε τό Ντεσίμα στη Δύση να ήταν μικρό, όμως στα τέλη του 18ου αιώνα οι 'Ιάπωνες γνώριζαν τον ευρωπαϊκό πολιτισμό καλύτερα από κάθε άλλον μη δυτικό λαό.⁴⁶

Μολοντί η γνώμη των Ευρωπαίων δέν έπαιξε σημαντικό ρόλο στους ύπολογισμούς που έπεισαν τους Τοκουγκάου σόγκουν να περιορίσουν τις έπαφές τους με τους Δυτικούς, η μακροχρόνια άπομόνωση της 'Ιαπωνίας

δέν περιόρισε τήν ιδιαίτερη εκτίμηση πού έτρεφαν οί πρώτοι εύρωπαϊοί εξερευνητές καί ιεραπόστολοι γιά τούς 'Ιάπωνες. Ός τόν 19ο αιώνα ελάχιστα Εύρωπαϊοί γνώριζαν τούς 'Ιάπωνες από πρώτο χέρι, καί ακόμη λιγότεροι ιαπωνόφιλοι υπήρχαν στίς τάξεις τών εύρωπαϊων ταξιδιωτών, εμπόρων καί ιεραποστόλων. Συγγραφείς όπως ο Hugh Murray συνέκριναν τούς «τραχείς, γενναίους, θαρραλέους, έντιμους» 'Ιάπωνες μέ τούς «ήπιους, συνεσταλμένους, πλεονέκτες, άπατεώνες» Κινέζους,⁴⁷ αλλά οί περισσότεροι δέν είχαν καί πολλά θετικά νά αναφέρουν. Η 'Ιαπωνία θεωρούνταν ύπανάπτυκτη καί αποτελεσματωμένη, όπως καί Κίνα, ενώ οί 'Ιάπωνες ταξινομούνταν ως κλάδος τής στάσιμης «μογγόλικης» φυλής. Στά μέσα τού αιώνα, ο Nott καί ο Gliddon ταξινομούσαν τήν 'Ιαπωνία μαζί μέ τήν Κίνα ως «ήμιπολιτισμό», ενώ ο Samuel Morton θεωρούσε τούς 'Ιάπωνες «πολυάσχολους εργάτες» σάν τούς Κινέζους, αλλά λιγότερο εύρηματικούς καί λιγότερο καλούς ναυτικούς.⁴⁸

Η έντυπωσιακή επίτυχία τής 'Ιαπωνίας στήν υιοθέτηση δυτικών τρόπων καί μηχανών μετά τήν αναγκαστική διάνοιξή της από τά πολεμικά πλοία τού ναυάρχου Perry στά μέσα τής δεκαετίας τού 1850 σύντομα όδήγησε στήν επανεκτίμηση τών απόψεων αύτών. Η επανάσταση εκ τών άνω ή όποία άνέτρεψε τούς σόγκουν καί αποκατέστησε τόν αυτοκράτορα, τουλάχιστον ως τόν συμβολικό τόπο έξουσίας, όδήγησε, από τά τέλη τής δεκαετίας τού 1860 καί μετέπειτα, σέ εύρύτατες καί βαθιές αλλαγές στήν ιαπωνική κοινωνία καί πολιτική.⁴⁹ Τά θεμέλια γιά μιά κεντρική γραφειοκρατία τέθηκαν, κατά τρόπο είρωνικό, στή «φεουδαρχική» περίοδο τών Τοκουγκάουα. Μετά τήν παλινόρθωση τών Μείτζι ή διαδικασία αύτή ολοκληρώθηκε, καί στά τέλη τής δεκαετίας τού 1880 οί 'Ιάπωνες είχαν ήδη υιοθετήσει τουλάχιστον τά έξωτερικά γνωρίσματα τής δυτικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Υπό τήν ήγεςία ομάδων νεαρών καί προοδευτικών σαμουράι, πού συνασπίστηκαν μέ τούς μεταρρυθμιστές γαιοκτήμονες καί μέ μεγάλες έμπορικές οικογένειες, ή 'Ιαπωνία αναδόμησε τό στρατό καί τό ναυτικό της σύμφωνα μέ τά δυτικά πρότυπα, αναμόρφωσε εκ βάθρων τό εκπαιδευτικό σύστημα καί τό σύστημα φορολόγησης τής γής, ενώ, ξεκινώντας από τά ύφασματα, εγκαινίασε κατά τή δεκαετία τού 1880 μιά ολοκληρωμένη προσπάθεια εκβιομηχάνισης.

Τή δεκαετία τού 1890, καί κυρίως μετά τή νίκη στόν Σινοϊαπωνικό Πόλεμο τού 1894-95, ή 'Ιαπωνία απέκτησε μιά εξέχουσα θέση ανάμεσα στίς μή δυτικές κοινωνίες. Όρισμένοι συγγραφείς, μέ χαρακτηριστικότερη περίπτωση τόν Lafcadio Hearn, γεύτηκαν τόν εκλεπτυσμένο καί άρχαίο πολιτισμό της. Οί περισσότεροι, όμως, ξεχώριζαν τούς 'Ιάπωνες διότι πέτυχαν ό,τι δέν κατόρθωσε κανένας άλλος μή δυτικός λαός: νά αναμορ-

φώσουν τήν κοινωνία τους σύμφωνα μέ τήν εικόνα τής βιομηχανικής Εύρώπης. Τά έπιτεύγματα πού τονίζουν οί διάφοροι συγγραφείς κυμαίνονται από τήν άνάδυση τής 'Ιαπωνίας ως σημαντικής στρατιωτικής δύναμης ως τήν εύρύτατη έφαρμογή τής έπιστήμης στήν τεχνολογία.⁵⁰ Τά γενικά συμπεράσματα όμως ήταν σαφή. Η προοδευτική 'Ιαπωνία ήταν μιά κοινωνία πολύ διαφορετική από τή στάσιμη Κίνα. Η 'Ιαπωνία, πού κάποτε τή συμπονούσαν ως τό πολιορκημένο «έρμητικό βασίλειο», μεταμορφώθηκε σέ διάστημα μιάς γενιάς σέ ύπολογίσιμη δύναμη. Η έκπληξη από τή νίκη τής 'Ιαπωνίας επί τής Ρωσίας τό 1904-5 διέλυσε καί τίς τελευταίες άμφιβολίες.⁵¹ Ένας μή λευκός, μή εύρωπαϊκός λαός όχι μόνο κατέκτησε τήν έπιστήμη καί τήν τεχνολογία τής Εύρώπης, αλλά καί αποδείχθηκε ισότιμος μέ μιά παντοδύναμη, άν καί κάπως όπισθοδρομική, εύρωπαϊκή αυτοκρατορία.

Ο θαυμασμός γιά τά έπιτεύγματα τών 'Ιαπώνων μετρίαζόταν στίς περισσότερες εύρωπαϊκές αναφορές από τό προαίσθημα πώς ή νεοαποκτηθείσα δύναμη τής 'Ιαπωνίας ίσως χρησιμοποιόταν γιά νά ανατρέψει τά συμφέροντα καί τά ήμπεριαλιστικά σχέδια τών Εύρωπαίων. Η στρατιωτική διάσταση τής ιαπωνικής άπειλής ήταν έμφανής ήδη από τή δεκαετία τού 1890, όμως άρκετοί συγγραφείς τής περιόδου έδωσαν ίση ή καί μεγαλύτερη ακόμη προσοχή στόν κίνδυνο οικονομικού άνταγωνισμού. Οί τάσεις φαίνονταν νά αναδεικνύουν τίς ζοφερότερες προγνώσεις.⁵² Καθώς οί 'Ιάπωνες κατόρθωσαν νά παραγάγουν τίς δικές τους μηχανές καί τά δικά τους όπλα, μιά επικερδής αγορά άρχισε νά κλείνει σταθερά γιά τούς εύρωπαϊους βιομηχάνους. Αφού υιοθέτησαν τή βιομηχανική τεχνολογία καί τίς οργανωτικές τεχνικές τής Δύσης, οί 'Ιάπωνες εργάτες παρήγαν ένα εύρύ φάσμα έξαγωγίμων προϊόντων. Η άποδοτικότητα τών ιαπωνικών βιομηχανικών έπιχειρήσεων καί τό σημαντικά χαμηλότερο κόστος εργασίας τούς επέτρεψε νά άνταγωνίζονται μέ επίτυχία τούς εύρωπαίους καί άμερικανούς παραγωγούς στίς περισσότερες προσβάσιμες αγορές τής 'Ασίας καί τής Λατινικής 'Αμερικής καί, όλο καί περισσότερο, νά αποκοτύν προσβάσεις στά εύρωπαϊκά καί βορειοαμερικανικά κέντρα βιομηχανικής παραγωγής. Η άπώλεια τών αγορών τής ανατολικής 'Ασίας άπασχολούσε ιδιαίτερα τή Δύση, όπως δείχνει ο φόβος πώς οί 'Ιάπωνες σύντομα θά διακήρυσσαν ένα «Δόγμα Monroe» γιά τήν 'Ανατολή.⁵³ Τά ιαπωνικά ύφασματα, μεταξωτά καί βαμβακερά, ήταν ή πιό άμεση άπειλή γιά τούς εύρωπαίους παραγωγούς. Στά τέλη τής δεκαετίας τού 1890, όσοι ασχολούνταν μέ τήν 'Ιαπωνία, όπως ο E. H. Norman καί ο βαρόνος d'Estournelles de Constant, προειδοποιούσαν πώς οί 'Ιάπωνες άνταγωνίζονταν σέ παγκόσμια κλίμακα μέ προϊόντα κάθε λογής, από τά σπέρτα καί τίς όμπρέλες ως τά ρο-

λόγια και τις σιδερένιες ράβδους. Συχνά συναντάμε αναφορές στην κατώτερη ποιότητα των ιαπωνικών αγαθών, φυσικά, και υπαινιγμούς ή ακόμη και ρητές κατηγορίες πώς κέρδιζαν τις αγορές μόνο και μόνο επειδή ήταν φτηνά. Όμως η ανώτερη ποιότητα δεν είχε καμία σημασία αν οι δυτικές βιομηχανίες δεν έβρισκαν αγορές να διαθέσουν τα προϊόντα τους, και η υπερηφάνεια για τη μαστοριά των Ευρωπαίων ήταν εξίσου αδιάφορη αν έμεναν άνεργοι.

Η άνησυχία για τον ιαπωνικό ανταγωνισμό αυξήθηκε σταθερά τις δεκαετίες πριν από τον πόλεμο και κορυφώθηκε στη διάρκεια του πολέμου και αμέσως μετά. Ήδη από τη δεκαετία του 1890, όταν είχε μόλις δρομολογηθεί η εκβιομηχάνιση της Ιαπωνίας, ο γάλλος θεωρητικός της αποικιοκρατίας Paul Leroy-Beaulieu ζητούσε μία νέα «Διάσκεψη του Βερολίνου» για την παγκόσμια οικονομία. Θεωρούσε ότι κύριος σκοπός μιας τέτοιας συνάντησης, στην οποία θα έπρεπε να προσκληθούν η Κίνα και η Ιαπωνία, θα ήταν η ενσωμάτωση των νέων αυτών δυνάμεων σε μία νέα παγκόσμια οικονομική τάση. Και προειδοποιούσε πώς σε αντίθετη περίπτωση οι Ιάπωνες και οι Κινέζοι, αφού είχαν κατακτήσει τις ευρωπαϊκές τεχνικές και τις ευρωπαϊκές μηχανές, θα έδειχναν στους «μαλακούς» Ευρωπαίους πόσα μπορούν να πετύχουν λαοί που δεν είχαν χάσει το ζήλο για σκληρή δουλειά.⁵⁴

Τό γεγονός ότι στην πρόταση του Leroy-Beaulieu προβλεπόταν και η συμμετοχή της Κίνας στη διάσκεψη δείχνει πώς οι ευρωπαίοι συγγραφείς της περιόδου αυτής διέβλεπαν στη μελλοντική εξάπλωση της εκβιομηχάνισης σε ολόκληρη την Ασία κινδύνους ακόμη μεγαλύτερους από όσους έθετε ήδη η Ιαπωνία. Οι παλαιότερες διαμαρτυρίες για τα χονδροειδή κινεζικά εργαλεία και την ανεπάρκεια των κινεζικών μηχανών απέκτησαν πλέον νέο νόημα. Ποιές πιθανότητες είχαν οι ευρωπαίοι εργάτες να επιβιώσουν στον ανταγωνισμό για τις αγορές, αν περνούσαν τα σύγχρονα εργαλεία στα χέρια των φιλόπονων και επιδέξιων εκατομμυρίων των Κινέζων; Ο μεγάλος πληθυσμός της Κίνας σήμαινε υπερπροσφορά εργασίας και, συνεπώς, ελάχιστο κόστος και χαμηλές τιμές για τα βιομηχανικά προϊόντα.⁵⁵ Τό χαμηλότατο βιοτικό επίπεδο και τα περιορισμένα αιτήματα των εργατών σήμαιναν επίσης λιγότερες απεργίες στην Κίνα και την Ινδία, σε μία περίοδο που οι στάσεις εργασίας αποτελούσαν σημαντικό πρόβλημα στη βιομηχανική Ευρώπη και στις ΗΠΑ. Οι απεργίες των ευρωπαίων εργατών θα έδιναν ευκαιρίες πρόσβασης στις αγορές, που αναμφίβολα θα αξιοποιούσαν οι ασιατές παραγωγοί.⁵⁶ Σύμφωνα με αρκετούς συγγραφείς του τέλους του 19ου αιώνα, η ραγδαία ανάπτυξη μιας σύγχρονης ύφαντουργίας στην Ινδία ήταν κακός οίωνός για μία μελλοντική

οικονομική παρακμή της Ευρώπης. Έντούτοις, η Ινδία αποτελούσε βρετανική αποικία. Όμως τις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα ήταν ταυτόχρονα σημαντικός ανταγωνιστής στις αγορές ύφασμάτων στο εσωτερικό της χώρας, στις υπόλοιπες αποικιακές κτήσεις της Βρετανίας, ακόμη και στην ίδια την Αγγλία.⁵⁷ Όλα αυτά, ασφαλώς, δεν τα επεδίωκε η εκπολιτιστική αποστολή· ούτε και τη συνακόλουθη πιθανότητα να επιχειρήσει η Κίνα, με τους σιδηροδρόμους και τα σύγχρονα όπλα, να επαναβεβαιώσει τη θέση της ως μεγάλης δύναμης.⁵⁸

Υπήρχε αρκετή ειρωνεία στην έμμονή των ευρωπαίων συγγραφέων με τον ανταγωνισμό από τους ασιατές εργάτες. Καθώς επί μακρόν τόνιζαν την ανάγκη να αρχίσει και ο υπόλοιπος κόσμος να δουλεύει, τώρα οι ευρωπαίοι αποικιοκράτες όπισθοχωρούσαν μπροστά στα αποτελέσματα που επέφερε η εκπλήρωση της αποστολής τους. Όπως αποκαλύπτει τό στοχαστικό κείμενο του βαρόνου d'Estournelles de Constant «Le péril prochain», αυτή δεν ήταν η μόνη αντίφαση στην εκπολιτιστική αποστολή που η εκβιομηχάνιση της Ασίας επέστρεφε στους ευρωπαίους στοχαστές. Οι κτητικοί και ένεργητικοί Ιάπωνες μεταμόρφωναν αδιάκοπα τις εφευρέσεις που έπαιξαν πρωταρχικό ρόλο στην άνοδο της Ευρώπης και στην κατάκτηση της παγκόσμιας ηγεμονίας, και οι όποιες από παλιά θεωρούνταν σύμβολα της ευρωπαϊκής ανωτερότητας, σε όπλα του οικονομικού ανταγωνισμού που απειλούσε να εκτοπίσει την Ευρώπη από τη θέση που κατείχε στην παγκόσμια ήγemonία. Διαπίστωνε ότι τά φτηνά, μαζικά παραγόμενα ιαπωνικά ρολόγια πλημμύριζαν τις παγκόσμιες αγορές, περιλαμβανομένης και της ευρωπαϊκής. Οι Ιάπωνες επιχειρηματίες και εργάτες όχι μόνο κατέκτησαν τό νέο αίσθημα του χρόνου, αλλά ήταν πλέον αποτελεσματικότεροι και ακριβέστεροι ακόμη και από τους ίδιους τους Ευρωπαίους. Τώρα απειλούσαν να κυριαρχήσουν στην παραγωγή των απαραίτητων συσκευών για τη διατήρηση του ρυθμού και της πειθαρχίας της βιομηχανικής ζωής. Ακόμη και οι σιδηρόδρομοι, που έπαιξαν τόσο σημαντικό ρόλο στον βιομηχανικό μετασχηματισμό της Ευρώπης και στην υπερπόντια κυριαρχία της, έγιναν δίκοπο μαχαίρι. Προεκτείνοντας μία παρατήρηση του γάλλου δοκιμιογράφου Joseph Renan, ο βαρόνος d'Estournelles έπεσήμαινε πώς οι ίδιες σιδηροδρομικές γραμμές που μετέφεραν τά ευρωπαϊκά προϊόντα και τά ευρωπαϊκά στρατεύματα στην Απω Ανατολή μπορούσαν να φέρουν πίσω στην Ευρώπη ιαπωνικά προϊόντα ή ακόμη και στρατιώτες. Σε μία ενδιαφέρουσα αντιστροφή των σημερινών σχημάτων, ανέφερε πώς οι Άγγλοι και οι Αμερικανοί βιομήχανοι μετέφεραν τά εργοστάσιά τους στην Ιαπωνία, όπου η εργασία ήταν φτηνή και αξιόπιστη αλλά και η κυβερνητική πολιτική ευνοϊκή. Όλες αυτές οι εξελίξεις τόν

έκαναν νά διερωτᾶται μήπως οἱ Εὐρωπαῖοι θά εἶχαν μόνο ιδέες νά ἐξαγάγουν στό ἄμεσο μέλλον, μήπως ἔφτασε ἡ στιγμή πού θά ἔπρεπε νά ἀρκεστοῦν στόν «εὐγενῆ ρόλο» τοῦ ἐφευρέτη μηχανῶν πού χρησιμοποιοῦνταν γιά νά πλουτίζουν ἄλλοι λαοί.⁵⁹

Ὅπως διέβλεπε πολύ καθαρά ὁ Pierre Mille τό 1905, ἡ ἐπιτυχημένη ἐκβιομηχάνιση τῆς Ἰαπωνίας θά ἔθετε τέλος στήν ψευδαίσθηση πώς τά ἐπιστημονικά καί τεχνολογικά ἐπιτεύγματα τῶν Εὐρωπαίων ἀποτελοῦσαν ἐμπειρική καί ἀδιαμφισβήτητη ἀπόδειξη τῆς φυλετικῆς ἀνωτερότητάς τους.⁶⁰ Ἐντυπωσιακός ἦταν ὁ ἀριθμός τῶν συγχρόνων του πού συμφωνοῦσαν. Ὁ Jacques Novicov, πού δέν χρησιμοποιοῦσε ἰδιαίτερα κανενός εἶδους φυλετικές ταξινομήσεις, συμπέρανε πώς τά βιομηχανικά ἐπιτεύγματα τῶν Ἰαπώνων ἀποδείκνυναι τήν ἰσότητά τους μέ τούς Εὐρωπαίους. Στό τέλος τοῦ Μεγάλου Πολέμου, ὅταν ἡ βιομηχανική καί στρατιωτική ἰσχύς τῆς Ἰαπωνίας ἀναδείχθηκε καί πάλι ἐκπληρώνοντας τούς ὅρους τῆς συμμαχίας τοῦ 1902 μέ τή Βρετανία, ὁ Benjamin Kidd ἀνακέρυσε τό ἰαπωνικό ἔθνος ἰσότητο κάθε δυτικῆς δύναμης. Δύο χρόνια ἀργότερα, ὁ H. H. Johnston, πού ὑπερασπιζόταν τήν ἱεράρχηση τῶν ἀνθρώπινων φυλῶν, τοποθετοῦσε τήν Ἰαπωνία, μόνη ἀνάμεσα στίς μή δυτικές κοινωνίες, μαζί μέ τή Μεγάλη Βρετανία, τή Γαλλία καί τίς ΗΠΑ στήν κορυφή μιᾶς κλίμακας ἡ ὁποία μετροῦσε τήν ἐθνική ἀνάπτυξη ἀνάλογα μέ τό βιοτικό ἐπίπεδο, τίς ἐκπαιδευτικές καί ὑγειονομικές πρακτικές, τήν κυβερνητική ἀποτελεσματικότητα καί τό ἐπίπεδο γεωργικῆς καί βιομηχανικῆς παραγωγῆς.⁶¹

Ἡ ὑπαναχώρηση ἑνός τόσο ἔνθερμου ὑποστηρικτῆ τῆς ἀνωτερότητας τῶν λευκῶν ὅπως ὁ Johnston εἶναι ἐνδεικτική τῆς ἔντασης μέ τήν ὁποία τά ἐπιτεύγματα τῶν Ἰαπώνων κλόνισαν τή ρατσιστική ἰδεολογία, στό βαθμό πού στηριζόταν στήν ἐπιστήμη καί τήν τεχνολογία ὡς μέτρο τῶν ἱκανοτήτων. Ὡστόσο, οἱ Ἰάπωνες παρέμεναν στόχος τῶν λαϊκῶν ρατσιστικῶν προκαταλήψεων. Τό σημεῖο αὐτό ἀναδείχθηκε ἀπό τήν ἀποτυχία τους νά πετύχουν τήν ἔγκριση ἑνός ἀντιρατσιστικοῦ ἄρθρου στίς Βερσαλλίες τό 1919, τά ἐμπόδια πού ὑψώθηκαν γιά τή μετανάστευση τῶν Ἰαπώνων στίς ΗΠΑ καί στίς βρετανικές κτήσεις πρὶν καί μετά τόν Μεγάλο Πόλεμο, καί τίς συνεχιζόμενες ρατσιστικές συκοφαντίες σέ βάρος τους πού ἐκφέρονταν τόσο στούς ἐπίσημους κύκλους ὅσο καί στή λαϊκή σκέψη τήν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου καί ὡς τό τέλος τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου.⁶²

Ἐπιπλέον, ἀρκετοί συγγραφεῖς πού, ὅπως ὁ Mille, θεωροῦνταν αὐθεντίες στά ζητήματα τῶν ἀποικιῶν ἀπέρριψαν κατηγορηματικά τήν ἀποψή του πώς ἡ ἐκβιομηχάνιση τῆς Ἰαπωνίας ἀποδείκνυε πώς τά τεχνολογικά καί ἐπιστημονικά πρότυπα δέν ἀποτελοῦσαν ἀξιόπιστο μέτρο τῆς

ἀνθρώπινης ἀξίας. Ἀπέρριπταν τό ἰαπωνικό ἀντιπαράδειγμα ὡς ἐξαίρεση, ἐπισημαίνοντας πώς οἱ Ἰάπωνες ἐντέλει διέφεραν ἐξίσου ἀπό ὅλους τούς ὑπόλοιπους μή δυτικούς λαούς ὅσο καί ἀπό τούς Εὐρωπαίους. Ἐπίσης ἰσχυρίζονταν πώς ὁ δανεισμός μηχανῶν καί ἡ μίμηση τῶν εὐρωπαϊκῶν βιομηχανικῶν τεχνικῶν δέν ἀποτελοῦσαν μέ κανένα τρόπο ἀπόδειξη ὅτι οἱ Ἰάπωνες εἶχαν τήν ἱκανότητα νά σκέφτονται ἐπιστημονικά ἢ νά ἐφευρίσκουν νέες μηχανές καί παραγωγικές μεθόδους. Ὅπως διαβεβαίωσε ὁ Gustave Le Bon καί ἀρκετοί θεωρητικοί τῆς ἀποικιοκρατίας στή συνέχεια, ἀκόμη καί ἂν ἕνας ἰάπωνας φοιτητής μάζεψε ὅλα τά πανεπιστημιακά διπλώματα, πάλι δέν θά μπορούσε νά τεκμηριώσει λογικά τίς σκέψεις του ὅπως ἕνας εὐρωπαῖος φοιτητής, διότι ἡ ἱκανότητα αὐτή μεταβιβάζεται μόνο κληρονομικά. Οἱ Ἰάπωνες μπορεῖ νά κατόρθωσαν νά υἱοθετήσουν τίς ἐξωτερικές μορφές τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλά δέν ἄλλαξαν οὔτε οἱ θεμελιώδεις πεποιθήσεις οὔτε καί ὁ χαρακτήρας τους. Μπορεῖ οἱ Εὐρωπαῖοι νά παρήγαν περισσότερο ἢ νά πωλοῦσαν λιγότερο, ὅμως διατηροῦσαν τή μοναδική ἱκανότητα γιά ἐφευρέσεις καί ἐπιστημονικές ἀνακαλύψεις. Ἐπίσης παρέμεναν ἠθικά ἀνώτεροι ἔναντι τῶν ἀπλῶν μιμητῶν τους ὅπως οἱ Ἰάπωνες — ἔτσι τουλάχιστον ἰσχυρίζονταν ἀκόμη ὁ Le Bon καί ὁ Sausure.⁶³ Οἱ δηλώσεις τους αὐτές ἦταν πολύ λιγότερο πειστικές μετά ἀπό τέσσερα χρόνια σφαγῶν στό Δυτικό Μέτωπο.

Ὁ πόλεμος χαρακωμάτων καί ἡ κρίση τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ

Οἱ γενικευμένες ἀνησυχίες πού ἐξέφραζαν ἐλάχιστοι εὐρωπαῖοι διανοητές στήν καμπή τοῦ αἵωνα γιά τόν ὑπερβολικό ὕλισμό τῶν βιομηχανικῶν κοινωνιῶν καί ὁ περισσότερο ἐστιασμένος καί διαδεδομένος φόβος γιά τόν οἰκονομικό ἀνταγωνισμό ἀπό τίς μή δυτικές κοινωνίες πολύ σύντομα καλύφθηκαν ἀπό τόν τρόπο πού προκάλεσε ὁ καταστροφικός παγκόσμιος πόλεμος. Ἡ ἐπιστήμη καί ἡ βιομηχανική τεχνολογία συνέβαλαν σέ μεγάλο βαθμό ὥστε ὁ πόλεμος αὐτός νά καταστεί δυνατός. Παραδόξως, ἐνῶ τά εἰρηνιστικά κινήματα καί οἱ διασκέψεις γιά τήν εἰρήνη πολλαπλασιάζονταν τίς δεκαετίες πρὶν ἀπό τόν πόλεμο καί ἐνῶ ὁ φόβος τοῦ πολέμου ἀπειλοῦσε περιοδικά τή μακροχρόνια εἰρήνη μεταξύ τῶν μεγάλων δυνάμεων, οἱ τρομακτικές δυνατότητες τῶν νέων ὅπλων πού προέκυψαν ἀπό τήν ἔνωση ἐπιστήμης καί τεχνολογίας στή διαρκῶς μεταβαλλόμενη βιομηχανική τάξη δέν προκάλεσαν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Ὅπως ἔδειξε ὁ I. F. Clarke σέ μιᾶ μελέτη γιά τά βιβλία πού δημοσιεύθηκαν πρὶν ἀπό τό 1914 καί ἀφοροῦσαν τούς πολέμους τοῦ μέλλοντος, «ἐκτός ἀπό σπάνιες ἐξαιρέσεις, ἀποτυγχάνουν πλήρως νά προ-

βλέφουν τή μορφή πού ἐπρόκειτο νά λάβει ὁ σύγχρονος πόλεμος». Οἱ συγγραφεῖς πού ἀσχολοῦνταν μέ «τό μεγάλο ἐγχείρημα τῆς πρόγνωσης ὅσων ἐπρόκειτο νά συμβοῦν» στούς μελλοντικούς πολέμους ὁραματίζονταν σύντομες συγκρούσεις, καθοριστικές μάχες καί ἥρωικά κατορθώματα, πού πάντα συνόδευαν τή δόξα καί τήν ἀνδρεία στούς πολέμους τοῦ παρελθόντος.⁶⁴

Ἡ ἀδυναμία τῶν περισσότερων Εὐρωπαίων νά ἐκτιμήσουν τήν καταστροφική δυνατότητα τῶν νέων ὄπλων ὀφειλόταν ἐν πολλοῖς στήν πεποίθησή τους πώς, ἄσχετα ἀπό τήν ταχύτητα τῆς ἐξέλιξής τους, ὁ δυτικός ἄνθρωπος ἔλεγε τίς μηχανές πού δημιουργοῦσε. Σέ μιά ἐποχή στήν ὁποία κυριαρχοῦσαν τά σχέδια περί ἀποφασιστικῆς ἐπίθεσης καί ἡ ἐπιμονή στήν ἐπίδειξη ἰσχύος ὡς καθοριστικοί παράγοντες τῆς στρατιωτικῆς ἐπιτυχίας, ἐλάχιστοι πολιτικοί ἢ στρατιωτικοί ἠγέτες ἐνδιαφέρθηκαν γιά τά μαθήματα πού ἐλάχιστοι στρατιωτικοί ἀναλυτές ἀποκόμισαν ἀπό τίς αἱματηρές μάχες τοῦ Ἀμερικανικοῦ Ἐμφυλίου Πολέμου καί τῆς ρωσοϊαπωνικῆς σύρραξης. Στήν περίπτωση τῆς Ἀμερικῆς, μπορεῖ ὁ Grant νά χρησιμοποίησε ἔξυπνα τούς σιδηροδρόμους, ἀλλά οἱ τρομακτικές ἀπώλειες στό Σίλο καί στό Ἀντίταμ καί τό ἀδιέξοδο τῶν χαρακωμάτων στό Βίκσμπουργκ καί τήν Ἀγία Πετρούπολη ὀφείλονταν στήν ἔλλειψη ἐκπαίδευσης καί πειθαρχίας τῶν στρατευμάτων πού βρίσκονταν στό μέτωπο καί τῆς ἀποτυχίας τῶν κακοεκπαιδευμένων ἀξιωματικῶν τους. Οἱ ἀναφορές γιά τή ρωσοϊαπωνική σύρραξη παρέβλεψαν τή στρατιωτική σημασία τοῦ πολέμου, ἐνῶ κυριάρχησαν οἱ προειδοποιήσεις γιά τήν αὐξανόμενη δύναμη τῶν Ἰαπώνων καί ἡ διερεύνηση τῆς σημασίας τῆς παρακμῆς τῆς τσαρικής αὐτοκρατορίας.⁶⁵

Πέρα ἀπό ὀρισμένους ὁραματιστές ὅπως ὁ H. G. Wells καί ὁ Albert Robida, οἱ στρατιωτικοί εἰδήμονες τῆς προπολεμικῆς περιόδου προτίμησαν νά δείξουν πώς τά νέα ὄπλα θά συντόμευαν τή διάρκεια τοῦ πολέμου ἀντί νά τόν παρουσιάσουν τρομακτικότερο. Οἱ μελλοντολόγοι καί τό εὐρωπαϊκό κοινό συνολικά ἀνακουφίζονταν ἀπό τίς διαβεβαιώσεις τοῦ Norman Angell πώς οἱ μακροχρόνιοι πόλεμοι ἦταν οἰκονομικά ἀσύμφοροι στόν ἀλληλεξαρτημένο σύγχρονο κόσμο καί τοῦ Joseph Kohler πώς ὁ πόλεμος μεταξύ «πολιτισμένων» ἐθνῶν ἦταν ἄχρηστος λόγω τοῦ θριάμβου τοῦ «σύγχρονου ὀρθολογισμοῦ». Παρέβλεπαν ἢ ἀδιαφοροῦσαν γιά τίς ζοφερές προβλέψεις τοῦ Ivan Bloch ὅτι, ἂν ἐρχόταν ὁ πόλεμος ἀνάμεσα στίς μεγάλες δυνάμεις, θά ἦταν ἓνα παρατεταμένο καί αἱματηρό ἀδιέξοδο.⁶⁶

Ὁ 19ος αἰώνας ἐπέφερε μιά ἐπανάσταση στήν ὀργάνωση καί τήν τεχνολογία τοῦ πολέμου καί ἔσπρωξε τούς εὐρωπαϊκούς στρατούς ἔτη φωτός μπροστά ἀπό τούς ἀφρικανούς καί τούς ἀσιάτες ἐχθρούς τους. Οἱ εἰδικοί ἐπὶ στρατιωτικῶν θεμάτων γινώριζαν τά βιομηχανικά ἐρείσματα αὐτῆς τῆς

ἐπανάστασης. Ὅπως παρατηροῦσε ὁ βαρόνος von der Goltz στή δεκαετία τοῦ 1880, «κάθε πρόοδος πού σημειώνουν ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη καί ἡ τεχνολογία ἐφαρμόζεται αὐτόματα στήν εἰδεχθῆ τέχνη τῆς ἐκμηδένισης τῆς ἀνθρωπότητας».⁶⁷ Ἡ πρόοδος τῆς μεταλλουργίας καί τῆς κατασκευῆς μηχανῶν ἐπέτρεψε ἀκόμη μεγαλύτερη αὐξηση τοῦ ὄγκου, τῆς ἐμβέλειας, τῆς ἀκρίβειας καί τῆς ταχύτητας πυρός τοῦ πυροβολικοῦ καί τῶν φορητῶν ὄπλων. Τά τουφέκια καί τά ὀπισθογεμῆ ὄπλα αὐξήσαν τήν ἀποτελεσματική ἀκτῖνα δράσης τοῦ πεζικοῦ ἀπό μερικές ἐκατοντάδες σέ χιλιάδες μέτρα μέσα σέ μερικές δεκαετίες. Τά βαρέα ὄπλα, χάρη στίς ἴδιες καινοτομίες, ἐξελιχθήκαν σημαντικά. Τά φημισμένα ἐργοστάσια Krupp κατασκεύαζαν τό 1914 ὀγκώδη ὀβιδοβόλα τῶν 42 ἐκατοστῶν (τά «Big Berthas»), πού ἐκτόξευαν ὀβίδες τῶν 1.800 λιβρῶν σέ ἀπόσταση περίπου 9 χιλιομέτρων, διαγράφοντας τροχιά ὕψους τριῶν μιλίων.⁶⁸ Ἡ ἀνάπτυξη μηχανικῶν ὄπλων, πού ξεκίνησε στή δεκαετία τοῦ 1860, προσέφερε στό πεζικό μιά νέα δύναμη πυρός, ἡ ὁποία ὑπῆρξε (μαζί μέ τό πυροβολικό) ὁ μέγας δολοφόνος στόν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ἀμερικανοί ἐφευρέτες ὅπως ὁ Eli Whitney ἀνέπτυξαν ὄπλα πού δέχονταν ἀνταλλακτικά. Σέ συνδυασμό μέ τή βιομηχανική παραγωγή ἐπέτρεπαν τόν ἐξοπλισμό ἐκατομμυρίων στρατιωτῶν μέ τά νέα ὄπλα καί τήν ἐκτόξευση ἐκατοντάδων χιλιάδων βλημάτων ἀπό τά μεγάλα πυροβόλα πού τούς ὑποστήριζαν στό πεδίο τῆς μάχης. Ἐνα μέτρο τῆς καταστρεπτικῆς δυνατότητας τῶν νέων ὄπλων μᾶς προσφέρει ἡ ἐκτίμηση τοῦ Michael Howard πώς γύρω στό 1914 ἓνα καί μόνο σύνταγμα ἐλαφροῦ πυροβολικοῦ μπορούσε νά πυροβολεῖ μία ὥρα περισσότερο ἀπ' ὅσο κατόρθωναν νά πυροβολοῦν καί οἱ δύο ἀντίπαλες παρατάξεις στούς Ναπολεόντειους Πολέμους.⁶⁹

Ὁ σιδηρόδρομος ἐπέτρεψε τή μετακίνηση ἐκατομμυρίων στρατιωτῶν στό πεδίο τῆς μάχης μέσα σέ λίγες ἡμέρες καί —ἐξίσου μείζονος σημασίας, ὅταν πιά ἐδραιώθηκε τό ἀδιέξοδο στά ὀχυρά— τήν ἐνίσχυση τῶν σημείων τοῦ μετώπου πού κινδύνευαν νά διασπαστοῦν ἀπό τίς ἐχθρικές δυνάμεις. Οἱ ἀσύρματες ἐπικοινωνίες ἐπέτρεψαν στά ἐπιτελεῖα καί στούς διοικητές τῶν μεραρχιῶν νά συντονίζουν τίς μετακινήσεις δεκάδων καί ἐκατοντάδων χιλιάδων στρατιωτῶν σέ εὐρύτατες περιοχές, ἐνῶ οἱ ἄκαπνες ἐκρηκτικές ὕλες (λυδίτης, χορδίτης καί μελινίτης), τίς ὁποῖες ἀνακάλυψαν οἱ χημικοί στά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα, βελτίωσαν σημαντικά τήν ὁρατότητα στά πεδία τῶν μαχῶν. Οἱ νέες τεχνικές συντήρησης τῶν τροφίμων καί ἡ ἐπινόηση τῆς κονσέρβας ἐπέτρεψαν τήν τροφοδοσία τῶν τεράστιων ἐθνικῶν στρατευμάτων νεοσύλλεκτων καί ἐπίστρατων γιά μεγάλες χρονικές περιόδους, ἐνῶ ἡ μαζική παραγωγή σήμαινε πώς μπορούσαν νά ἐξοπλίζονται μέ κράνη, στολές, μπότες καί φτυάρια, πού οἱ πολεμιστές καθεμιᾶς ἀπό τίς μεγά-

λες δυνάμεις κουβαλούσαν από τις πρώτες ημέρες του πολέμου. Όταν ο πόλεμος των ελιγμών έφτασε σέ αδιέξοδο, μετά την άποτυχία του μεγαλεπήβολου σχεδίου του Schlieffen για την καταστροφή του γαλλικού στρατού στη Μάρνη, τα άγκυρωτά συρματοπλέγματα (πού επινόησαν οι Αμερικανοί για να περιορίζουν τα κοπάδια τους) συνδυάστηκαν με τσιμέντο και άτσάλι (πού οι Γερμανοί τό χρησιμοποιούσαν πολύ πιό εύρηματικά), για να φτιάξουν τις ατέλειωτες όχυρώσεις οι όποιες σημάδεψαν τόν πόλεμο στό Δυτικό Μέτωπο ως την έναρξη των επιθέσεων του 1918.

Οί μακροχρόνιες έχθροπραξίες μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων επέτειναν τις προσπάθειες εφαρμογής των επιστημονικών γνώσεων και των έφευρέσεων στό έργο της καταστροφής.⁷⁰ Παρατηρώντας τις λαδωμένες στολές μιās ομάδας πυροβολητών, ό Georges Duhamel παρατηρούσε σαρκαστικά: «ό πόλεμος έγινε βιομηχανία, μία μηχανική και μεθοδική επιχείρηση πού σκοτώνει». ⁷¹ Άρκετοί συγγραφείς θρηνοΰσαν για την ευρύτατη εφαρμογή της επιστημονικής έρευνας στην αναζήτηση ακόμη άποτελεσματικότερων όπλων και όχι —όπως πίστευαν έως τότε— για τό καλό της ανθρωπότητας. Όρισμένα από τά λαμπρότερα πνεύματα ενός πολιτισμού στόν όποιο «πρυτάνευε ή γεωμετρία» εργάστηκαν επί γενεές για να εξασφαλίσουν πώς ό θάνατος μπορούσε να επέλθει σέ μαζική κλίμακα «μέ ακρίβεια λογαριθμική, ώρολογιακή, μέ ακρίβεια χιλιοστοΰ, μέ ύπολογίσιμο βεληνικές». Πολλοί από όσους έβλεπαν τούς συμπατριώτες τους να πεθαίνουν δέν καταριόντουσαν τόν έχθρό, πού κι αυτός ήταν θύμα, αλλά τις «έφευρέσεις των άθλιων χημικών» και τά «καταστροφικά παιχνίδια των βρομοφυσικών». ⁷²

Τά τοξικά αέρια πού επινόησαν οι χημικοί των αντίπαλων δυνάμεων ήταν ίσως τά σατανικότερα προϊόντα της κινητοποίησης της επιστήμης — μόνο οι γελοίες μάσκες προστάτευαν από την είσπνοή των θανατηφόρων αναθυμιάσεων. Τά φλογοβόλα, οι βελτιωμένες έκρηκτικές ύλες και οι συσκευές πού επέτρεπαν την επέκταση του πολέμου στόν αέρα και κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας εγκαινίασαν νέους τρόπους σφαγής των νέων της Ευρώπης. Ήταν σάν να είχε γίνει πραγματικότητα τό όνειρο του προέδρου της λέσχης των όπλων του Ίουλίου Βέρν, παρατηρούσε ό C. E. Montague τό 1917, και όλες οι επιστήμες είχαν συρρικνωθεί στη βαλλιστική. ⁷³ Σύμφωνα όμως μέ τόν Georges Duhamel, πού ύπηρετούσε στό μέτωπο ως χειρουργός, ή άκραία διαστροφή της επιστημονικής έρευνας ήταν ή προσπάθεια των γιατρών να ανακυκλώνουν τούς τραυματίες για να συντηρούν τις έχθροπραξίες. Τό 1918 έγραφε πώς τό Αυτοκινούμενο Χειρουργικό Άσθενοφόρο (Ambulance Chirurgicale Automobile — ACA) ήταν:

τό τελειότερο είδος άσθενοφόρου πού επινόηθηκε ποτέ. Είμαι ή τελευταία λέξη της επιστήμης. Άκολουθεί τά στρατεύματα μέ μηχανές, άτμομηχανές, μικροσκοπία, εργαστήρια — όλα τά αποθέματα και τόν έξοπλισμό του σύγχρονου νοσοκομείου. Είμαι τό πρώτο μεγάλο συνεργείο στό όποιο φτάνει ό τραυματίας μόλις φύγει από τό εργαστήριο κονιορτοποίησης και καταστροφής πού λειτουργεί στό μέτωπο. Τά περισσότερο κατεστραμμένα εξαρτήματα της στρατιωτικής μηχανής μεταφέρονται εδώ. Έπιδέξιοι [sic] εργάτες σκύβουν πάνω τους, τούς ανοίγουν μέ μεγάλη ταχύτητα, τούς εξετάζουν μέ προσοχή, σάν να έχουν μπροστά τους μία μηχανή πεπιεσμένου αέρα ή ένα τηλεσκόπιο. Άν τό εξάρτημα έχει ύποστει σημαντική βλάβη, κάνουν ό,τι μπορούν για να τό επιδιορθώσουν. Άν τό ανθρώπινο ύλικό δέν είναι έντελώς άχρηστο, τό μπαλώνουν προσεκτικά, για να τό ξαναστείλουν στην ύπηρεσία του τό ταχύτερο δυνατόν. Αυτό τό ονομάζουν «συντήρηση της αποτελεσματικότητας». [...] τραυματιοφορείς, αδέξιοι σάν μεθυσμένοι, φέρνουν [στό ACA] μερικούς πληγωμένους, πού έχουν άμέσως αναλωθεί και αποβληθεί. Έτσι τό εργοστάσιο συνεχίζει να βογκά σάν τόν Μολώχ πού ή όρεξή του μόλις άνοιξε από τούς πρώτους καπνούς της θυσίας. ⁷⁴

Στή σκηνή αυτή, πού θυμίζει την ταινία *Metropolis* του Fritz Lang (1927), όπου εργάτες μπαίνουν σάν νεκροζώνταντοι σέ στόμια μηχανών πού μοιάζουν μέ στόματα πού τούς καταβροχθίζουν, ό Duhamel παρουσιάζει ένα αποτέλεσμα της σύγκλισης μεταξύ επιστήμης και τεχνολογίας άδιανόητο για όσους παλαιότερα θεωρούσαν τά διάφορα προϊόντα του συνδυασμού αυτού αναντίρρητη απόδειξη της ανωτερότητας της Ευρώπης.

Τίς περιγραφές όσων γνώρισαν την παραφροσύνη των χαρακωμάτων διατρέχει τό θέμα της ανθρωπότητας πού προδίδεται και αναλώνεται από την τεχνολογία, την όποία επί μακρόν οι Ευρωπαίοι θεωρούσαν την ασφαλέστερη απόδειξη της ανωτερότητας του πολιτισμού τους. Ό έχθρός είναι συνήθως κρυμμένος πίσω από τσιμεντένια όχυρώματα, μέ άγκυρωτά συρματοπλέγματα και χώμα. Βλέπουν τό πεδίο της μάχης σάν μία «τεράστια, κοιμισμένη μηχανή μέ άμέτρητα μάτια, αυτιά και χέρια». «Άπρόσωπα θράύσματα» πού έρχονται από μακρινές μηχανές σκορπίζουν τό θάνατο, και μόνο ή τύχη αποφασίζει ποιός θα σωθεί και ποιός θα χαθεί. Οι «μηχανές του πολέμου» τρίζουν άκατάβλητες. Η «μηχανική της σφαγής» δέν έχει όρια, δέν γνωρίζει οίκτο. Οι άνθρωποι γίνονται «σκλάβοι των μηχανών» ή «γρανάζια στη μεγάλη μηχανή του πολέμου». Άκόμη και τό σώμα τους γίνεται μηχανή. Άπαντούν στις έρωτήσεις μηχανικά, «τραγουδούν τόν ύμνο» των μηχανών πού τούς συνθλίβουν. Ό πόλεμος έγινε πιά «βιομηχανία έπαγγελματικής σφαγής», και ή τεχνολογία εξισώνεται πλέον μέ την τυραννία. Ό

δυτικός πολιτισμός ασφυκτιᾷ μέχρι θανάτου εξαιτίας τῆς υπερπαραγωγῆς, καταστρέφεται ἀπὸ τοὺς τροχοὺς τῶν μεγάλων μηχανῶν ἢ χάνεται στὸ λαβύρινθό τους. Τὸ ἴδιο του τὸ μέλλον ἀπειλεῖται ἀπὸ τίς μηχανές πού κατασκεύασε.⁷⁵ Πολλοὶ ἀπὸ ὅσους πολέμησαν στὸ Δυτικὸ Μέτωπο καὶ ἐξῆσαν ἀρκετὰ ὥστε νὰ καταγράψουν τὴν ἐμπειρία τους ἀπὸ τὸν πόλεμο τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς —ὅπως ὁ David Jones— ἄρχισαν ν' ἀμφισβητοῦν τὴν ἀνθρωπιά τῶν ἐφευρέσεών τους κι ἐνιωθάν τρόμο ἀπέναντι στὶς δυνατότητές τους». Ὅποιος ἔφτανε στὸ πεδίο τῆς μάχης ἀναγκαζόταν, γιὰ νὰ ἔχει κάποιες πιθανότητες ἐπιβίωσης, νὰ «κάνει ἀσκήσεις ἀντιμετώπισης ἀερίων, νὰ μαθαίνει διάφορες νέες τεχνικές, νὰ ἀνταποκρίνεται σὲ διαρκῶς ἀκριβέστερες συσκευές —ὀρισμένες ἐντυπωσιακὲς καὶ ἐπιβλητικὲς, ἄλλες τελειῶς ἄχαρες— πού ἀπαιτοῦσαν ἕναν νέο καὶ παράξενο τρόπο σκέψης, μιά νέα εὐαισθησία, πού ὅμως ἐπιτυγχάνονταν μὲ μεγάλο κόστος».⁷⁶

Μπροστὰ στὴν ἀπίστευτη δύναμη καταστροφῆς τῆς βιομηχανικῆς τεχνολογίας, κάθε στρατιώτης ἐνιωθε «πυγμαῖος πού ζαρώνει σὲ τρύπες καὶ σπηλιές».⁷⁷ Ὅπως μαρτυροῦν χιλιάδες ἀπομνημονεύματα τῶν πολεμιστῶν, οἱ στρατιῶτες πού δέχονταν πυρὰ βρίσκονταν τυλιγμένοι σὲ μιά τεχνολογικὴ δίνη. Ὁ Frederic Manning πραγματεύεται ἐπίσης αὐτὴ τὴ δοκιμασία στὸ κείμενο πού ἀκολουθεῖ, καθὼς περιγράφει τὴν κάθοδό του στὴν κόλαση τῶν μηχανῶν:

Ὁ ἀέρας ἦταν γεμάτος ζωὴ ἀπὸ τὴ διάση καὶ τὸν παλμό τῶν φτερῶν. Τὸν ἔσκιζαν ὀβίδες πού οὐρλιαζαν καὶ σφύριζαν λές καὶ τόνοι ἀπὸ λιωμένο μέταλλο βυθίζονταν ξαφνικά στὸ νερό. Ἀκουγόταν ὁ ἦχος καὶ τὸ τράνταγμα ἀπὸ τὴν ἔκρηξή τους. Ἀνθρώποι διαμελίζονταν καὶ χάνονταν ἀπὸ τὴν ξαφνικὴ ἐκτίναξη τῆς γῆς, κομματιάζονταν καὶ διασκορπίζονταν ματωμένα μέλη. Οἱ ὀβίδες, σάν γάτες βγαλμένες ἀπὸ τὴν κόλαση, ζυγιάζονταν καὶ ξεχύνονταν βγάζοντας σιγανούς ἤχους, ἐνοχλητικὰ κοντά, σάν τεντωμένες χορδές πού σπάζουν, καὶ κάτι σοῦ παγίδευε τὰ πόδια, ἔσκιζε τὸ παντελόνι καὶ τίς γκέτες, καὶ ξαφνικά φαινόταν τὸ πρόσωπο, ἕνα ἀπίστευτα παραμορφωμένο πρόσωπο πού παραληροῦσε κι ἔκλαιγε μὲ λυγμούς καθὼς ἔπεφτε στὸν κρατήρα πού ἄνοιξε ἡ ὀβίδα.⁷⁸

Ὁ ἀριθμὸς τῶν ὀβίδων πού χρησιμοποιοῦνταν ἦταν τρομακτικός, ιδιαίτερα στὴ διάρκεια τῶν ἐπιθέσεων. Ὑπολογίζεται, γιὰ παράδειγμα, ὅτι ἀπὸ τὸ Φεβρουάριο ὡς τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1916 ἔπεσαν κατὰ μέσο ὄρο χίλιες ὀβίδες ἀνὰ τετραγωνικὸ μέτρο στὴν ἀμφισβητούμενη περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸ γαλλικὸ φρούριο τοῦ Βερντέν.⁷⁹ Ὅσες ἐξεργάγησαν σκόρπισαν μεταλλικά θραύσματα πού ξέσκισαν ἀνθρώπινες σάρκες. Ἡ νοσοκόμα Vera Brit-

tain, πού βρισκόταν στὴν πρώτη γραμμὴ, γνώρισε ἀπὸ πρῶτο χέρι τὰ ἀποτελέσματα τῆς δουλειᾶς τῶν μηχανικῶν καὶ τῶν χημικῶν. Φρόντισε «ἄνδρες χωρὶς πρόσωπο, χωρὶς μάτια, χωρὶς πόδια, σχεδὸν ξεκοιλιασμένους, ἄνδρες μὲ φρικτὰ ἀκρωτηριασμένο σῶμα». Ὀβίδες πού ἀπελευθέρωναν χλωρίνη, φωσγένιο ἢ ἀέριο μουστάρδας ἄφηναν τὰ θύματά τους «καμένα καὶ γεμάτα φλύκταινες [...] μὲ τὰ μάτια τυφλωμένα [...] γλοιώδη καὶ κολλημένα, πού πάλευαν νὰ ἀναπνεύσουν». Δεκάδες χιλιάδες στρατιῶτες, πού γλίσωσαν ἀπὸ τίς ἐκρήξεις καὶ τὰ ἀέρια, τρελάθηκαν καὶ μόνο ἀπὸ τὸν ἦχο τῶν μεγάλων ὅπλων καὶ τῇ διαρκῇ ἔνταση ἀπὸ τὴν προσμονὴ τῆς ἐπόμενης ὀβίδας στὴν πρώτη γραμμὴ. Ἡ Brittain θυμόταν πῶς ὁ φίλος τῆς ὁ Geoffrey «ἔτρεμε ἀπὸ τὴ θανάσιμη παγωνιά πού ἀκολουθεῖ τὸ σὸκ τῆς ὀβίδας».⁸⁰ Τὸ πρόσωπό του ἦταν γκριζο ἀπὸ μιά παράξενη, ἐξώκοσμη χλωμάδα, καὶ τὰ ἐκπληκτα μάτια του ἔλαμπαν σάν δυὸ μικρὲς γαλάζιες φλογίτσες μέσα στὶς βουλιαγμένες κόγχες τους».⁸¹

Ἡ ἔκταση καὶ ἡ δομὴ τοῦ βιομηχανοποιημένου πεδίου μάχης καθιστοῦσαν τίς πιὸ λογικὲς ἀντιδράσεις σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ τρομακτικὰ φαινόμενα —τὴ λιποταξία, τὴν παράδοση, τὴν ἀνταρσία— πολὺ ἐπικίνδυνες ἐναλλακτικὲς ἀπέναντι στὴν ἀνοχὴ τῶν συνθηκῶν διαβίωσης στὰ χαρακώματα μὲ τὴ βοήθεια τῶν συμπολεμιστῶν, ἐν ἀναμονῇ ἐνισχύσεων, συχνὰ ἐλπίζοντας στὸ «μάτωμα»: ἕναν τραυματισμὸ σχετικὰ ἐπιτόλαιο ἀλλὰ ταυτόχρονα ἀρκετὰ σοβαρὸ ὥστε νὰ ἀπομακρύνει τὸν τραυματία ἀπὸ τὸν πόλεμο.⁸² Καταπονημένοι ἀπὸ τίς βαριές πολεμικὲς μηχανές καὶ ἀπὸ τίς ἐπάλξεις τῶν ἀντιπάλων τους, οἱ πεζικάριοι παρηγοριόντουσαν μὲ τὴν «γκρίνια», μὲ ἀντιπολεμικὰ ποιήματα καὶ μὲ τὸ σατιρισμὸ τῆς δύσκολης θέσης τους στὶς ἐφημερίδες τῶν χαρακωμάτων ὅπως ἡ *Wipers Times*. Ἀπὸ τίς «Ἐπιστολὲς πρὸς τὸν ἐκδότη» πού δημοσιεύονταν σ' αὐτὴν τὴν ἐφημερίδα, ξεχωρίζουν οἱ διαμαρτυρίες ἐνός «ἐραστῆ τοῦ καθαροῦ ἀέρα», πού ἀναφέρονται στὴ διαρροὴ ἀερίων στὴν πόλη Ὑπρ, καὶ τὰ σχόλια γιὰ τὴν ἀποτελεσματικότητά τῶν «φίλων πυρῶν», πού κατέστρεψαν βρετανικά χαρακώματα ἀπαντώντας σὲ γερμανικὸ βομβαρδισμό.⁸³

Ὅπως παρατηροῦν ἀρκετοὶ συγγραφεῖς, μιά ἀπὸ τίς σημαντικότερες ἀπώλειες ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῶν χαρακωμάτων ὑπέστη ἡ παμπάλαια ἀντίληψη περὶ τοῦ πολέμου ὡς ἐγχειρήματος ἐντιμου καὶ ἀνδρείου, μέσω τοῦ ὁποίου οἱ νέοι μυοῦνται στὸν ἀνδρισμὸ καὶ τὰ ἔθνη ἀποδεικνύουν τὸ θάρρος τους στὸν ἀγῶνα γιὰ ἐπιβίωση τοῦ ἰκανότερου. Τέσσερα χρόνια σφαγῆς ἀνδρῶν πού τροφοδοτοῦσαν μηχανές μὲ ὀβίδες καὶ βλήματα, μὲ ἐλάχιστες μάχες σῶμα μὲ σῶμα, γελοιοποίησαν τὸ λεξικὸ τοῦ ἱπποτισμοῦ («ἀντίπαλος», «διακινδύνευση», «ἀνδρεία», «ἀκλόνητο θάρρος», «πολεμίστης», «ἀφανισμός») πού, ὅπως ἔδειξε ὁ Paul Fussell, κυριαρχοῦσε στὰ

κείμενα για τον πόλεμο πριν από το 1914 και διατηρήθηκε καθ' όλη τη διάρκεια των συγκρούσεων.⁸⁴ Δεν ήταν ούτε ένδοξο ούτε ευγενικό να λουφάζει κανείς σε τρύπες στη μέση της έρημης γής, τριγυρισμένος από τὰ πρησμένα πτώματα νεκρῶν ἀνδρῶν καὶ ζῶων, πού ἡ βρόμα τους ἔφτανε ὡς τὰ μετόπισθεν. «Ἐδῶ ἀποχαιρετήσαμε ὀριστικά τὸν ἱπποτισμό», δήλωσε ὁ Ernst Jünger. «Κάθε εὐγενικό καὶ προσωπικό συναίσθημα ὑποχωρεῖ ὅταν οἱ μηχανές παίρνουν τὸ πάνω χέρι».⁸⁵ Πολλοὶ ἀπ' ὅσους ἔζησαν σ' αὐτόν τὸν ἐφιαλτικό κόσμο εἶδαν καθαρά τὴν εὐθύνη πού ὀφείλαν νὰ συναισθάνονται οἱ τιμημένοι ἐπιστήμονες καὶ τεχνικοὶ οἱ ὁποῖοι ἐπινόησαν καὶ τελειοποίησαν τόσα ὄργανα θανάτου. Σ' ἓνα μικρὸ ἀλλὰ συχνὰ μνημονευόμενο ποίημα πού παρουσιάζει τὴ θανάσιμη ἀγωνία ἐνός μόνο θύματος μῆς ἐπίθεσης μέ ἀέρια, ὁ Wilfred Owen πρόβαλε καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλον τὴν ἀντίληψη αὐτὴ καὶ τίς ἐπιπτώσεις της στὴν ψευδαίσθηση τῆς δόξας τοῦ πολέμου:

Ἄν σέ κάποια πνιγρὰ ὄνειρα μποροῦσες νὰ βαδίσεις
Πίσω ἀπὸ τὴν ἄμαξα ὅπου τὸν πετάξαμε,
Καὶ νὰ κοιτᾷς τὰ γουρλωμένα ἄσπρα μάτια του,
Καὶ τὸ γερμένο κεφάλι του, σάν τοῦ διαβόλου πού τὸν λύγισε ἡ ἁμαρτία.
Ἄν μποροῦσες ν' ἀκούσεις, σέ κάθε τράνταγμα, τὸ αἶμα
Ν' ἀνεβαίνει γαργαρίζοντας ἀπὸ τ' ἀφρισμένα πνευμόνια του,
Ἀδιάντροπο σάν καρκίνος, πικρὸ σάν τὴ χολή
Τῶν πονηρῶν, ἀθεράπευτα ἔλκη σέ γλῶσσες ἀθῶες,
Φίλε μου, μέ τόσο ζῆλο δὲν θὰ 'λεγες
Στά παιδιὰ πού φλέγονται γιὰ τὴν ἀπελπισμένη δόξα,
Τὸ ἀρχαῖο Ψέμα: Dulce et decorum est
Pro patria mori.⁸⁶

Ὅμως, ἡ εὐγένεια τοῦ πολέμου δὲν ἦταν ἡ μόνη ἀπώλεια. Ἡ μηχανοποιημένη σφαγὴ στό Δυτικὸ Μέτωπο διέφθειρε ἢ ὑπονόμευσε τὴν ἀξιοπιστία τῶν περισσότερων ἰδανικῶν καὶ πεποϊθήσεων πού πάνω τους στήριζαν οἱ Εὐρωπαῖοι τὸ αἶσθημα τῆς ἀνωτερότητάς τους ἐναντι ὅλων τῶν ἄλλων λαῶν, μεταμορφώνοντας τὴν ἰδεολογικὴ αὐτὴ διαθήκη σέ μιὰ ὕβρη ἀνευ προηγούμενου: τὴν ἐκπολιτιστικὴ ἀποστολή. Χρόνια ὁλόκληρα αὐτοκτονικῆς ἐρήμωσης ἀνάγκασαν τοὺς εὐρωπαίους διανοητές νὰ ἀμφισβητήσουν τὰ ἴδια τὰ θεμέλια πάνω στὰ ὁποῖα οἰκοδομήθηκαν ἡ σκέψη καὶ τὸ σύστημα τῶν ἀξιῶν τους: τὴν πεποϊθήση πὼς ἦταν τὰ πλέον ὀρθολογικά ὄντα, πού ἔλεγχαν τὸν ἑαυτό τους, τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους καὶ ὁλόκληρη τὴ δημιουργία. Τὴν ἀκλόνητη πίστη τους στὸν ὀρθὸ λόγο ἔκρινε καὶ

καταδίκασε ἡ κεντρικὴ ἀντίφαση τῆς σύγκρουσης: ἐνῶ ἡ νέα τεχνολογία ἀπαιτοῦσε ἀπὸ τοὺς ὀρθολογιστές νὰ διεξαγάγουν (ἂν δὲν μποροῦσαν νὰ κάνουν ἄλλιως) ἓναν πόλεμο ἀμυντικό, οἱ στρατηγοὶ πού ὑπαγόρευαν τοὺς ὅρους τῆς μάχης ἦταν προσηλωμένοι σέ ἓναν ἀπαρχαιωμένο πόλεμο ἐπιθέσεων καὶ ἐλιγμῶν, ὅπου τὸ θάρρος, ἡ δύναμη καὶ οἱ ἀτομικὲς ἥρωικὲς πράξεις θὰ μποροῦσαν νὰ ἀποβοῦν καθοριστικά. Δεν ἦταν μόνο ὁ ἀριθμὸς τῶν νεκρῶν πού προκαλοῦσε φρίκη (ὁ Theodore Ropp ἔχει διατυπώσει τὴν ἐκτίμηση πὼς γιὰ κάθε τετραγωνικὸ μίλι πού κέρδισαν οἱ Βρετανοὶ στὴ Φλάνδρα τὸ 1917, στὴ διάρκεια τῆς πεντάμηνης ἐπίθεσης πού ἔμεινε γνωστὴ ὡς ἡ μάχη τῆς Ἰπρ, ἔχασαν 8.222 ἄνδρες),⁸⁷ ἀλλὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τόσοι ἀνθρώποι σκοτώθηκαν καὶ ἀκρωτηριάστηκαν ἀνώφελα. Στίς ἐπιθέσεις πού σχεδίασαν ὁ Douglas Haig καὶ οἱ ἐπιτελεῖς του τὸ 1917, γιὰ νὰ δώσουμε ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἥπια παραδείγματα, οἱ Βρετανοὶ καὶ οἱ Γάλλοι εἶχαν πάνω ἀπὸ 500.000 νεκρούς, ἐνῶ τὸ μέγιστο τῆς εἰσχώρησής τους μέσα στίς γερμανικὲς γραμμὲς ἦταν περίπου δέκα χιλιόμετρα «ἀχρηστές» καὶ «λασπωμένης γῆς» — πού τὸ μεγαλύτερο μέρος της χάθηκε λίγο ἀργότερα ἀπὸ τὴν ἀντεπίθεση τῶν γερμανικῶν δυνάμεων. Ἡ μάταιη προσπάθεια τῶν Γερμανῶν, ἓναν ὁλόκληρο χρόνο, νὰ καταλάβουν τὴν ὀχυρὴ πόλη Βερντέν τὸ 1916 εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα οἱ ἀπώλειες καὶ τῶν δύο πλευρῶν νὰ φτάσουν τοὺς 420.000 νεκρούς καὶ 800.000 τραυματίες ἢ δηλητηριασμένους ἀπὸ ἀέρια. Τὸ 1917, οἱ θάνατοι «ρουτίνας» κατὰ τίς «ἡμέρες» περιόδους στὰ χαρακώματα (γιὰ τοὺς ὁποίους τὸ βρετανικὸ ἐπιτελεῖο ἐπινόησε τὸν ὄρο «διαρροές», ἀπαριθμώντας τους ψυχρὰ ὅπως τίς «ἀναλογίες θανάτων» στὸν πόλεμο τοῦ Βιετνάμ) ἦταν κατὰ μέσο ὄρο 7.000 τὴν ἑβδομάδα, μόνο γιὰ τὰ βρετανικά στρατεύματα.⁸⁸

Μπροστὰ στὴν ἐντυπωσιακὴ αὐτὴ δυσαναλογία μεταξύ τῶν ἀπωλειῶν σέ ἀνθρώπινες ζωὲς καὶ τῶν στρατιωτικῶν καὶ πολιτικῶν κερδῶν, ὁ πόλεμος —ὅπως παρατηρεῖ ὁ Basil Liddell Hart, πολεμιστὴς καὶ ταυτόχρονα ἓνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους χρονικογράφους τοῦ πολέμου— ἀπώλεσε κάθε «λογικὴ καὶ μέθοδο».⁸⁹ Ὅμως δὲν ἀντιμετώπιζαν πλέον μόνο τὸν πόλεμο ὡς παράλογο. Ὁ πολιτισμὸς πού τὸν προκάλεσε φαινόταν κλονισμένος. Ὁ κομπάζων ὀρθολογισμὸς τῶν Εὐρωπαίων δὲν κατόρθωσε νὰ ἀποτρέψει τὴν παραφροσύνη τῶν χαρακωμάτων. Ἀντίθετα, ἡ πρόοδος τῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν ἐφευρέσεων, πού συγκαταλεγόταν μεταξύ τῶν σημαντικότερων ἐπιτευγμάτων τῆς λογικῆς τους δυνάμεις, φαινόταν πὼς ἐτοιμάζε ἐπὶ γενεὲς ὁλόκληρες τὴν καταστροφή. Ὅπως προειδοποιοῦσαν ὁ Malraux, ὁ Valéry καὶ πολλοὶ ἄλλοι διανοητές, οἱ Εὐρωπαῖοι δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ εἶναι πιά βέβαιοι πὼς ὁ ὀρθὸς λόγος κυριαρχοῦσε, πὼς τὰ προϊόντα τῆς ὀρθολογικῆς σκέψης ὀδηγοῦσαν κατ' ἀνάγκην στὴ βελτίωση τῆς ἀνθρω-

πότητας. 'Ο Bertrand Russell τόνιζε τό 1924 ότι ή πεποίθηση πώς ό έλεγχος επί τής φύσεως πού πέτυχε ή έπιστήμη θά έφερνε «εὐτυχία καί εὐημερία στούς ανθρώπους» βασιζόταν στήν προϋπόθεση ότι οι άνθρωποι είναι όρθολογικοί, ενώ στήν πραγματικότητα —όπως χαρακτηριστικά έδειξε ό πρόσφατος πόλεμος— είναι «σακιά γεμάτα πάθη καί ένστικτα».⁹⁰

Γιά όποιον πάλεψε νά επιβιώσει στά χαρακώματα, ή δύναμη τών συναισθημάτων καί τών ένστικτωδών ένορμήσεων, πού από καιρό συνδέονταν κυρίως μέ τούς άγριους λαούς, ήταν απόλυτα έμφανής. 'Όπως παρατηρεί ό Μπέρν, ό πρωταγωνιστής του Frederic Manning, αφού προηγουμένως παρακολουθεϊ πόσο στωικά αποδέχονται τόν πόλεμο οι γάλλοι άγρότες πού τά χωράφια τους βρίσκονται κοντά στήν πρώτη γραμμή: «'Ο πόλεμος δέν έχει τίποτα ξένο στήν ανθρώπινη φύση. Κι όμως, ή βία καί τά πάθη τών ανθρώπων γίνονται, συνολικά, μία δύναμη άπρόσωπη καί άνυπολόγιστη, μία τυφλή καί παράλογη κίνηση τής συλλογικής βούλησης πού είναι άδύνατο νά τήν έλέγξουμε ή νά τήν κατανοήσουμε. Τό μόνο πού μπορούμε είναι νά τήν υπομένουμε σάν τούς άγρότες αυτούς, πού πικραμένοι καί παθητικοί τήν υπέμεναν».⁹¹ 'Η κυριαρχία του ένστικτου καί του παρалоγου στό χώρο τών μαχών έκανε τίς γνώσεις τών βιβλίων νά φαίνονται άπόμακρες καί αδιάφορες στούς στρατιώτες του μετώπου, πού βρέθηκαν μεμιάς από τίς σχολικές αίθουσες στά χαρακώματα. Τίς κατηγορίες τής άβανγκάρντ, τών προπολεμικών διανοητών όπως ό Andre Massis καί ό Alfred de Tarde (πού υπέγραφε —κατά τρόπο ειρωνικό— μέ τό ψευδώνυμο «'Αγάθων», τό όνομα δηλαδή του μαθητή του Σωκράτη πού ήταν «καλός κάγαθος [γενναϊός στον πόλεμο]»), πώς τό ευρωπαϊκό εκπαιδευτικό σύστημα είχε ξεπέσει σέ «κενή έπιστήμη» καί «σχολαστικό ύλισμός», τίς επαναλαμβάνει ό Erich Maria Remarque στον πρόχειρο επίτάφιο γιά τόν συμπατριώτη του όνόματι Λήρ, στό Οὐδέν νεώτερο από τό Δυτικό Μέτωπο: «Τί τόν ώφελεϊ πιά πού στό σχολεϊό ήταν τόσο καλός μαθηματικός».⁹²

'Ο Sigmund Freud διερεύνησε συστηματικά πώς ό πόλεμος κλόνισε τήν πίστη τών Ευρωπαίων στήν πρωτοκαθεδρία του όρθου λόγου.⁹³ Στά δύο δοκίμια πού έγραψε κατά τή διάρκεια του πολέμου καί στό βιβλίο του 'Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας, τό όποιο δημοσιεύθηκε μία δεκαετία άργότερα, ισχυρίζοταν πώς τά πάθη καί οι καταστροφικές δυνάμεις πού εκλύθηκαν από τόν πόλεμο επιβεβαίωσαν τήν άποφή του γιά τήν ανθρώπινη φύση, όπως τήν είχε παρουσιάσει σέ ένα σχετικά περιορισμένο, καί συχνά επικριτικό, κοινό προπολεμικά. Μετά τά χρόνια τής σφαγής, άκριδώς στό επίκεντρο του πολιτισμού πού οι Ευρωπαίοι χαρακτήριζαν μέ βεβαιότητα ως τόν ύψηλότερο τής ανθρωπότητας, οι θεωρίες του Freud

γιά τά άρχέγονα πάθη πού διατηροῦνται στούς ανθρώπους παρά τήν καταπίεσή τους από τήν οικογένεια, τό κράτος καί τήν άτομική συνείδηση βρήκαν ένα ευρύ καί συχνά εύήκοο κοινό. 'Ο Freud ισχυρίζοταν πώς ό πόλεμος απέδειξε ψευδή τήν πεποίθηση τών κυρίαρχων «λευκών εθνών» πώς ή κυριότητά τους επί τής φύσεως καί τής υπόλοιπης ανθρωπότητας διασφάλιζε τή δυνατότητά τους νά βρίσκουν άλλα μέσα πέραν του πολέμου γιά νά επιλύσουν τίς διενέξεις τους. Θεωρούσε τήν έκλυση τών καταπιεσμένων έντάσεων καί συναισθημάτων πού πολλοί άνθρωποι άνέφεραν πώς ένιωσαν τίς πρώτες έβδομάδες του πολέμου⁹⁴ προβλέψιμη άνταπόκριση τών ατόμων πού μέχρι τότε ή πολιτισμένη κοινωνία περιόριζε τίς σύμφυτες ένορμήσεις καί τίς ένστικτώδεις όρμές τους, οι όποιες ήταν έσωτερικευμένες στό υπερεγώ τους. «'Ο τρόμος του πρόσφατου Παγκοσμίου Πολέμου», ισχυρίζοταν, απέδειξε πόσο οι εθνικές αντιπαλότητες καί έχθρότητες στηρίζονταν σέ πανίσχυρες ένστικτώδεις δυνάμεις καί πόσο ή ανθρώπινη ευφυΐα έξαρτάται από τό συναίσθημα. 'Ο πόλεμος άνάγκασε τούς Ευρωπαίους νά αντιμετωπίσουν τό γεγονός πώς επιθετικές καί καταστροφικές ένορμήσεις —τίς όποιες κάποτε απέδιδαν στά παιδιά, τούς παράφρονες καί τούς πρωτόγονους λαούς— φύλιαζαν καί στή δική τους ψυχή· πώς καί ή δική τους καρδιά ήταν, όπως έγραφε μερικές δεκαετίες νωρίτερα ό Conrad, «σκοτεινή καρδιά». 'Ο Freud απέδειξε πώς ό πόλεμος άνάγκασε τά κράτη τής Ευρώπης νά παραβιάσουν όλους τούς ήθικούς φραγμούς πού είχαν ως τότε επιβάλλει στούς πολίτες τους· διέφθειραν τίς έπιστήμες, πού θεωροῦνταν τό αποκορύφωμα του δυτικού όρθολογισμού, γεγονός πού μέ τή σειρά του οδήγησε στή μαζική παλινδρόμηση σέ σκέψεις καί συμπεριφορές πρωτόγονες. Καί κατέληγε πώς ή άγριότητα πού άπελευθέρωσε ό πόλεμος στό έσωτερικό τής Ευρώπης υπενθύμισε στούς Ευρωπαίους πώς οι «συμπολίτες» τους του κόσμου δέν είχαν «βουλιάξει όσο φοβόμασταν, έπειδή [οι Ευρωπαίοι] δέν είχαν ύψωθεί τόσο όσο πιστεύαμε».

Τό θέμα τής παλινδρόμησης του ευρωπαίου «άνθρώπου» σέ μία πρωτόγονη ή άγρια κατάσταση ως άποτέλεσμα του άδιεξόδου τών χαρακωμάτων κυριαρχεί στίς περιγραφές τής εποχής. Οι πολεμιστές περιγράφονται ως «άγριοι», «άγρια θηρία», «βάρβαροι», «πρωτόγονοι», «βουσιμάνοι», «άγροϊκοι».⁹⁵ 'Όσοι βρίσκονταν στήν πρώτη γραμμή συνέκριναν τήν κατάστασή τους μέ εκείνη τών προϊστορικών ανθρώπων πού ζούσαν σέ σπηλιές ή σέ τρύπες μέσα στό χῶμα. Γιά παράδειγμα, όταν ό Τυλάκ, ένα από τά πρόσωπα στό μυθιστόρημα του Henri Barbusse, *Le feu*, άνακαλύπτει έναν προϊστορικό πυρόλιθο καί ένα κοκάλινο τσεκούρι σκάβοντας στό χαρακώμα, ένας συμπατριώτης του παρατηρεί πώς ό ίδιος ό Τυλάκ μοιάζει μέ «πιθηκάνθρωπο, ζωμένο κουρέλια καί χωμένο στήν κρυψώνα του

στά ἔγκατα τῆς γῆς».⁹⁶ Στά χαρακώματα ἢ στά μετόπισθεν, ὑποχωροῦσε ἡ εὐπρέπεια τοῦ πολιτισμοῦ. Συνέδεαν τὴν κοσμιότητα μέ τό θάνατο. Ἡ μετριοπάθεια ἦταν ἀδιάφορη στοὺς στρατιῶτες πού χρησιμοποιοῦσαν πρόχειρες τουαλέτες σάν τόπο συνάντησης, κουβέντας καί βλαστήμιας γιά τοὺς ἀρχηγούς τους.⁹⁷ Τά ἀρχέγονα ἔνστικτα —«ἡ ὑπουλή πανουργία τῆς νυφίτσας»— ἦταν ἀναγκαῖα γιά τὴν ἐπιβίωση στή μάχη. Ὅπως ἔλεγε ὁ Frederic Manning, οἱ Εὐρωπαῖοι πολεμοῦσαν σάν τοὺς λαούς πού βρίσκονται «σ' ἓνα πῖο πρωτόγονο στάδιο ἀνάπτυξης, καί [...] [ἔγιναν] νυχτόβια ἀρπακτικά θηρία, πού κυνηγιοῦνται κατά ἀγέλες».⁹⁸ Ὁ διαρκὲς βομβαρδισμὸς ἀνάγκασε τοὺς πεζικάριους τοῦ μετώπου νά ἀφουγκράζονται γιά ἐπερχόμενες ὀδίδες, τίς ὁποῖες ἔτσι κι ἀλλιῶς ἀντιλαμβάνονταν ὅταν ἦταν πιά ἀργά. Ἔτσι, ἡ ὀξεία ἀκοή, τὴν ὁποία εἶχαν συνδέσει μέ τοὺς πρωτόγονους λαούς τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 18ο αἰῶνα, ἔγινε σημαντικότερη ἀπὸ τὴν ὄραση, πού θεωροῦνταν ἡ πῖο ἀνεπτυγμένη αἰσθήση τῶν πολιτισμένων.⁹⁹

Ἡ παλινδρόμηση πού συντελοῦνταν σέ μαζικὴ κλίμακα στὴν καρδιά τῆς Εὐρώπης συμβάλλει ἐπίσης στὴν ἐρμηνεία τοῦ «φοβεροῦ αἰσθήματος ἀποξένωσης» πού ἐνιωθάν οἱ στρατιῶτες ἐπιστρέφοντας στὴν πατρίδα καί τῆς ἀδυναμίας τους νά ἐξηγήσουν στοὺς φίλους τους, στοὺς γονεῖς καί στίς ἀρραβωνιαστικίες τους τί σήμαινε νά πολεμᾷς στά χαρακώματα.¹⁰⁰ Βέβαια, πάντα δυσκολεύονταν οἱ στρατιῶτες νά ἐξηγήσουν τά βιώματά τους ἀπὸ τὴ μάχη στοὺς πολίτες, ὅμως ὅσοι ἔπαιρναν ἄδεια ἢ ἐπέστρεφαν ἀπὸ τὸν Μεγάλο Πόλεμο βρέθηκαν νά προσπαθοῦν νά περιγράψουν ἓναν ἀλλότριον, ἀπίστευτο κόσμον ὅπου ὅλα ὅσα ἐξυμνοῦσε ὁ εὐρωπαϊκὸς πολιτισμὸς ἐπὶ ἑκατοντάδες χρόνια εἶχαν καταρρεύσει καί βεβηλωθεῖ. Οἱ πατριωτικὲς κορόνες καί τὰ ἥρωικά παραμῦθια, πού τόσο συχνά γεφύρωναν στό παρελθόν τό κενὸ ἀνάμεσα στὸν στρατιώτη καί τὸν πολίτη, δὲν ἔμοιαζαν καθόλου μέ τὴν πραγματικότητα τῶν χαρακωμάτων. Ἡ γλώσσα τοῦ εὐπρεποῦς διαλόγου τῆς πολιτικῆς κοινωνίας δὲν ἔφτανε νά περιγράψει τὴν αἰσχρὴ, τραγλοδυτικὴ κατάσταση πού ἀναγκάστηκαν νά ὑπομείνουν οἱ πολεμιστές.

Οἱ συνθήκες ὑπὸ τίς ὁποῖες ἐπιβίωσαν οἱ στρατιῶτες καί ἡ ἔρημη γῆ πού ἄφησε ἡ μάχη τους στή βόρεια Γαλλία χλευάζαν τὴν ἔπαρση τῶν Εὐρωπαίων πῶς ἡ ἀνευ προηγούμενου κυριαρχία τους ἐπὶ τῆς φύσεως ἀποτελοῦσε ἀπόδειξη τῆς ἀνωτερότητάς τους ἐναντὶ ὅλων τῶν λαῶν τῆς ἐποχῆς τους καί ἐναντὶ ὅλων τῶν πολιτισμῶν τοῦ παρελθόντος. Τά ψευδαισθημένα σώματα τῆς εὐρωπαϊκῆς νεολαίας, πού ἔμεναν ἐπὶ ἐβδομάδες ἐκτεθειμένα στό κρύο καί τὴν ὑγρασία τοῦ χειμῶνα στή Φλάνδρα ἢ στὴν κοιλάδα τοῦ Σόμ, πολεμώντας μέ τεράστιους ἀρouraίους γιά τὴ μίξερη μερίδα τους ἢ ἀκόμη καί γιά τὰ πόδια καί τὰ χέρια τους, ἦταν αὐτὰ πού ἔθεταν σέ δοκιμασία τὴν πεποίθηση πῶς ἡ ἐπιστήμη χάρισε στὸν δυτικὸ ἄνδρα¹⁰¹ τὴν

κυριαρχία ἐπὶ τῆς φύσεως. Τά σύννεφα οἱ μύγες καί τὰ «ἐργατικά μαῦρα σκαθάρια» πού ἔπεφταν στά κουφάρια ἀνθρώπων καί ζώων,¹⁰² οἱ βαριές ἀσθένειες καί οἱ ἐλαφρότερες παθήσεις ὅπως τὰ κρουπαγήματα ἀποκάλυψαν πῶς ἀκόμη καί οἱ Εὐρωπαῖοι ἦταν ἔρμαιο τῶν «τυφλῶν δυνάμεων τῆς φύσης» πού ὁ Frederic Manning συνέκρινε μέ τὸν ἴδιο τὸν πόλεμο, συμπεραίνοντας πῶς δὲν μπορούμε οὔτε ἐκεῖνες οὔτε αὐτὸν νά ἐλέγξουμε ἢ νά κατανοήσουμε.¹⁰³ Ἀκόμη καί στίς πῖο ἀκίνδυνες ἐκδηλώσεις τῆς, ἡ φύση μπορεῖ νά ἀποτελέσει πηγὴ ἀνησυχίας. Στὸ *Voyage au bout de la nuit* τοῦ Céline, ὁ Φερδινάνδος ὁμολογεῖ πῶς «φοβόταν καί τὰ δέντρα, ἀφοῦ γνῶριζε πῶς κρύβουν τὸν ἐχθρό. Κάθε δέντρο σήμαινε κι ἓναν πεθαμένο».¹⁰⁴ «Ξεριζωμένα, τσακισμένα» δέντρα, «σκαμμένα, μέ γυμνά κλαδιά, κομμένα πάνω πού ἄρχιζαν νά ψηλώνουν», ἦταν ἄλλες συνηθισμένες εἰκόνες τῶν περιγραφῶν τῆς ἐρημίας τοῦ μετώπου. Πολλοὶ θεωροῦσαν ὅτι οἱ κίνδυνοι πού ἔκρυβε ἡ ἀποφασιστικὴ τῶν Εὐρωπαίων νά κυριέψουν τὴ φύση βρῆκαν τὴν πῖο μετρημένη ἔκφρασή τους στά σεληνιακά αὐτὰ τοπία, ὅπου πληγωμένα ἄλογα (ἓνας ἀπὸ τοὺς πιστότερους ὑπηρετές τοῦ «ἀνθρώπου») πέθαιναν «ἀγριεμένα ἀπὸ τὴν ἀγωνία, κατατρομαγμένα, μουγκρίζοντας», ὅπου «δὲν ἔβλεπες οὔτε θάμνο οὔτε τό παραμικρὸ χόρτα», ὅπου «ξεριζωμένα, λιωμένα χόρτα, ἔσμιγαν μέ τό γεμάτο χημικὲς οὐσίες χῶμα» καί «ὁ χυμὸς τῶν λαχανικῶν λέρωνε τό ἀκηλίδωτο κλεῖστρο τοῦ πυροβόλου ἀρ. 3», ὅπου ἀκόμη καί τό χῶμα εἶχε χάσει «τὴ συνηθισμένη καθαρὴ μυρωδιά τῆς γῆς» καί βρομοῦσε σάν νά εἶχε «κορεστεῖ ἀπὸ τὰ πτώματα — πτώματα νεκρῶν ἀπὸ πολὺ καιρὸ».¹⁰⁵ Ὅπως παρατηροῦσε ὁ Georges Duhamel τὸ 1919, ἡ μανία τῆς Δύσης γιά τὴν ἐφεύρεση νέων ἐργαλείων καί τὴν ἀνακάλυψη νέων τρόπων ἐξαναγκασμοῦ τῆς φύσεως νά ὑποστηρίξει τὴν ὑλικὴ πρόοδο πρὸς τό συμφέρον τῆς ὁδήγησε ἀναπόφευκτα στὴν κατεστραμμένη γῆ τῶν χαρακωμάτων, ὅπου «ὁ ἄνθρωπος πέτυχε τό θλιβερό θαῦμα νά καταστρέψει τὴ φυσικὴ φύση, νά τὴν κάνει χυδαία κι ἐγκληματική».¹⁰⁶

Τὸ ἀδιέξοδο τῶν χαρακωμάτων στέρησε ἀκόμη τὸν προμηθεϊκὸ εὐρωπαϊὸ ἄνδρα ἀπὸ τὴ δυνατότητα δραστηριότητος, ἐπιθετικότητος καί εὐθύνης, πού ἀπὸ παλιά θεωροῦνταν οἱ κύριες πηγές τῆς ἀνωτερότητος τῆς Δύσης ἐναντὶ τῶν ὀκνηρῶν, παθητικῶν καί δουλοπρεπῶν λαῶν τῆς Ἀφρικῆς καί τῆς Ἀσίας. Στὴ ζώνη τῶν μαχῶν οἱ πολεμιστὲς μετατρέπονταν σέ «μηχανὲς ἐν ἀναμονῇ», σέ «ὑποζύγια πού προχωροῦσαν σπρωγμένα ἀπὸ τό μαστίγιο τοῦ γελαδάρη».¹⁰⁷ Ἀναρίθμητοι πολεμιστὲς περιέγραψαν τὴν πλήξη καί τὴ μονοτονία τῆς ἐπιβίωσης μέρα μέ τὴν ἡμέρα, τό αἶσθημα τῆς ἐγκατάλειψης ἐνώπιον δυνάμεων πρὸ ἐργάζονταν γιά τὴν καταστροφή τους. Ὁ Ernst Jünger παρουσιάζει στό ἔργο του *In Stahlgewittern* τὰ

αίσθημα άκίνησίας και άδυναμίας πού ένιωσαν όσοι γνώρισαν τούς περιοδικούς καταγισμούς πυρών πυροβολικού στό μέτωπο: «Καλύπτεσαι ζαρωμένος και μόνος σέ μία τρύπα και νιώθεις πώς είσαι θύμα μιάς άνελέητης δίψας γιά καταστροφή. Μέ τρόπο νιώθεις πώς όλη σου ή διάνοια, όλες οι ικανότητές σου, σωματικές και πνευματικές, είναι πιά έντελώς άχρηστες και παράλογες. Και όσο τά συλλογίζεσαι όλα αυτά, τά μεταλλικά θραύσματα πού μπορεί νά σέ διαλύσουν μεταμορφώνοντάς σε σέ ένα άμορφο τίποτα μπορεί νά έχουν ξεκινήσει τήν πορεία τους [...]. Ξέρεις πώς δέν θά λαλήσει ό πετεινός διαφορετικά όταν χτυπηθείς».¹⁰⁸

Όπως έδειξε ό Eric Leed, ψυχολογικές έρευνες πού διεξήχθησαν κατά τή διάρκεια και μετά τόν πόλεμο έδειξαν πώς όλα αυτά έσπρωχναν σέ μία παθητική στάση απέναντι στόν έντονο κίνδυνο, ή όποία αποτέλεσε τήν κύρια αίτία τών νευρώσεων πού έκδηλώθηκαν κατά τή διάρκεια του πολέμου. Ανακάλυψαν πώς ή συχνότητα τών ψυχικών διαταραχών οι όποιες όφείλονταν στόν πόλεμο ήταν ιδιαίτερα αύξημένη μεταξύ τών πολεμιστών τών χαρακωμάτων και όσων βρίσκονταν σέ άναγνωριστικά αερόστατα, πού άποτελοΰσαν σχετικά άκίνητο στόχο γιά τόν έχθρό και δέν είχαν τήν εύκαιρία νά έκτονώσουν τό άγχος μέ επιθετικότητα ή μέ «χειραγωγικές δραστηριότητες», πού θά μπορούσαν νά μειώσουν τό εύάλωτο τής θέσης τους. Αντίθετα, οι πιλότοι τών μαχητικών αεροσκαφών, πού είχαν μεγάλη εύχέρεια κινήσεων και έλεγχαν τά αεροπλάνα μέσα από τά όποια πολεμοΰσαν γιά τή ζωή τους, παρουσίαζαν αναλογικά πολύ λιγότερες περιπτώσεις νευρικής κατάρρευσης. Η άπώλεια τής ικανότητας χειρισμού και ή έκδηλη άχρηστία τών δεξιοτήτων επίλυσης τών προβλημάτων γιά τούς στρατιώτες τών χαρακωμάτων εύθύνονταν επίσης γιά τή χαμηλή αυτοεκτίμηση πού ήταν έντονη στους πεζικάριους, καθώς και γιά τή διάδοση προλήψεων στό μέτωπο, φημών γιά θαύματα και τήν υπαναχώρηση σέ μύθους.¹⁰⁹ Τρόποι σκέψης τούς όποιους οι εύρωπαίοι συγγραφείς συνέδεαν μέ τούς πρωτόγονους ή τούς άγριους λαούς σαγήνευσαν σέ μεγάλο βαθμό τούς κλεισμένους στά χαρακώματα νέους τής πολιτισμένης Ευρώπης. Οι πολεμικές έμπειρίες τους τούς όδήγησαν στό αποκαρδιωτικό συμπέρασμα πώς ή λογική δέν μπορούσε νά τούς βγάλει από τή δύσκολη θέση στην όποία βρίσκονταν, ούτε και οι όρθολογικοί ύπολογισμοί μπορούσαν νά βελτιώσουν τίς πιθανότητες επιβίωσής τους.

Στό μέτωπο χάθηκε και ό πιό στοιχειώδης στοχασμός. Διαστρεβλώθηκε ή αίσθηση του χώρου και του χρόνου, μέ τρόπο πού συχνά προσέγγιζε τήν αίσθηση πού απέδιδαν οι ύποστηρικτές τής έκπολιτιστικής άποστολής στους άγριους ή στους άμόρφους χωρικούς. Βασισμένος στις άφηγίες τών πολεμιστών, ό Stephen Kern έδειξε μέ ποιούς τρόπους άπο-

διαρθρώθηκε ό χώρος στό μέτωπο. Η παραδοσιακή γραμμή μάχης κατέστη άσαφής έξαιτίας του γεμάτου θραύσματα τοπίου και «τών άκανόνιστων γεωμετρικών μορφών» πού άποτελοΰσαν τήν όχύρωση τών χαρακωμάτων. Τό καμουφλάζ συσκοτίζε τά «συμβατικά όρατά σύνορα», και ή άνάγκη γιά άμυνα σέ βάθος κατέρριψε τήν «προοπτική του έξαφανιζόμενου σημείου» πού κυριαρχούσε στή δυτική αντίληψη από τήν εποχή τής Αναγέννησης. Ό λαδύρινθος τών χαρακωμάτων άποπροσανατόλιζε όσους έμπαιναν σέ αυτόν, αναγκάζοντάς τους νά αντιμετωπίσουν «τίς άσάφειες και τήν άκανόνιστη διαμόρφωση τής πραγματικότητας».¹¹⁰

Επίσης, τό «κατασκευασμένο» αίσθημα του χρόνου πού συνδέθηκε μέ τήν άνοδο του καπιταλισμού και μετρίοταν μέ όρισμένες από τίς πιό εύφυείς έφευρέσεις τών Ευρωπαίων θεωρήθηκε πλαστό.¹¹¹ Οι πολεμιστές άνέφεραν τήν άδιαφορία τους γιά τό πέραςμα του ώρολογιακού χρόνου και τήν «άχρονη σύγχυση τής μάχης». Όρισμένοι άνέφεραν τό αίσθημα πώς ό χρόνος είχε διαλυθεί, ενώ άλλοι θυμόνταν πώς «παρατεινόταν επ' άόριστον, και τό αίσθημα αυτό ήταν πολύ δυσάρεστο». Οι άνδρες πού βρέθηκαν στά χαρακώματα έγιναν περισσότερο δεκτικοί στή φυσική κίνηση του χρόνου, σάν τούς «πρωτόγονους» ή τούς άγρότες, αίσθημα πού όπως έδειξε ό Paul Fussell εκφράζεται στις πολυάριθμες ποιητικές και άφηγηματικές περιγραφές άνατολών και δύσεων.¹¹² Οι στρατιώτες του μετώπου κατακλύστηκαν από τό άποκλειστικό μέλημα τής επιβίωσης στό παρόν, όπως οι λεγόμενοι άγριοι τής Αφρικής ή τής Μελανησίας. Αρπάζονταν από τίς άναμνήσεις ενός ειρηνικού παρελθόντος, αλλά τό παρελθόν, όπως και ό πολιτικός βίος, έμοιαζε νά ύποχωρεί και νά γίνεται όλο και περισσότερο έξωπραγματικό. Ακόμη περισσότερο, ό χρόνος δέν είχε πιά μία διάσταση κατεύθυνσης ή σκοπού γιά όσους βρίσκονταν στά χαρακώματα. Τό μέλλον ήταν άόριστο, άπόμακρο.¹¹³

Όπως έπεσήμαναν αρκετοί διανοητές μετά τόν πόλεμο, ή εύρωπαϊκή συσχέτιση του μέλλοντος μέ τήν πρόοδο και τή βελτίωση κλονίστηκε επίσης σημαντικά από τή μηχανοποίηση τής σφαγής στά χαρακώματα. Τήν έκφραση του αίσθήματος προδοσίας πού ένιωσαν οι Ευρωπαίοι τούς πρώτους μήνες του πολέμου, όταν αντίληφθηκαν πώς ή τεχνολογική πρόοδος ίσως όδηγούσε σέ μαζικές σφαγές μέ τήν ίδια εύκολία πού όδηγούσε και σέ κοινωνικές βελτιώσεις, όπως τήν παρουσίασε ό Henry James, τήν άνέπτυξαν μεταπολεμικά στοχαστές όπως ό William Inge, ό όποιος διακήρυξε πώς ή σύγκρουση κατέδειξε ότι ό «νόμος τής αναπόφευκτης προόδου» ήταν άπλή προκατάληψη. Ό Inge δήλωνε πώς ό πόλεμος έσπασε τό βικτοριανό καλούπι, και «πολλοί θεωρούν ότι τά κέρδη εκείνης τής εποχής τά έξαγοράσαμε πολύ ακριβά, ή ακόμη ότι έχουν άμφίβολη άξία». Η επι-

στήμη ίσως δημιούργησε τον πιο άσχημο πολιτισμό. Τά τεχνολογικά θαύματα εϋθύνονταν για μία άφάνταστη καταστροφή. Ποτέ πιά, κατέληγε, δεν θα μάς δοθεῖ «ή εϋκαιρία νά χαμογελάσουμε για αὐτοῦ τοῦ εἵδους τήν πρόοδο». Ἡ πίστη στήν πρόοδο, ἡ «πίστη ἐργασίας» τῆς Δύσης ἐπὶ ἑκατὸν πενήντα χρόνια, στιγματίστηκε διὰ παντός.¹¹⁴

Ἡ ἀμφισβήτηση τῆς ἐκπολιτιστικῆς ἀποστολῆς καὶ ἡ ἀναζήτηση ἐναλλακτικῶν μέτρων τῆς ἀνθρώπινης ἀξίας

Πολύ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκεχειρία τὸ Νοέμβριο τοῦ 1918, ἦταν σαφές σέ ὅλους σχεδὸν τοὺς δυτικούς στοχαστές πὺς ὁ εὐρωπαϊκὸς πολιτισμὸς εἶχε περάσει σέ μία περίοδο βαθιᾶς κρίσης. Δέν συμφωνοῦσαν ὅμως γιὰ τὴν ἀπάντηση στὰ ἐρωτήματα πού ἔθεσε ἡ παρατεινόμενη βία καὶ καταστροφή τοῦ πολέμου ἢ γιὰ τὴν ἀπόκριση στήν ἀμφισβήτηση τῆς παγκόσμιας ἡγεμονίας τῆς Εὐρώπης πού ἐξαπλώθηκε ξαφνικά σάν πλημμύρα. Ἐνα μεγάλο μέρος τῆς συζήτησης γιὰ τὰ ζητήματα αὐτά ἐστιᾶστηκε στό ρόλο τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνολογίας, τίς ὁποῖες πολλοὶ ἀπὸ ὅσους ἐνεπλάκησαν στίς μεταπολεμικές ἀντιπαραθέσεις θεωροῦσαν ὑπεύθυνες τόσο γιὰ τὰ καταστροφικά ἀποτελέσματα τοῦ πολέμου ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἀπώλεια τῆς κυριαρχίας τῆς Εὐρώπης πρὸς ὄφελος ἐχθρῶν ὅπως οἱ ΗΠΑ καὶ ἡ Ἰαπωνία. Μία μειοψηφία, ἡ ὁποία ὅμως ἀκουγόταν ἰδιαίτερα, ἰσχυριζόταν πὺς ἡ κρίση τῆς Εὐρώπης προήλθε ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση τοῦ ἐπιστημονικοῦ καὶ βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ ἰδέες τῶν συγγραφέων αὐτῶν εἶναι ἰδιαίτερα βαρύνουσες γιὰ τὴν παρούσα μελέτη, ἀλλὰ εἶναι σημαντικό νά τονίσουμε πὺς οἱ ἐπικρίσεις τους δέν ἦταν κατὰ κανέναν τρόπο οὔτε ἡ μόνη οὔτε καν ἡ κυρίαρχη ἀπάντηση στὰ ἐρωτήματα γιὰ τὸ δῆλημα τῆς Εὐρώπης ἐναντι τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνολογίας. Οἱ περισσότεροι ἡγέτες καὶ κοινωνικοὶ σχολιαστές πού ἀσχολήθηκαν μέ τὸ θέμα μετὰ τὸν πόλεμο συμπέραναν πὺς ἡ καταστροφή ἐπῆλθε λόγω τῆς κατάχρησης τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνολογίας. Ἀνίκανοι πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ ἡγέτες ἀπέτυχαν νά κατανοήσουν τὸ δυναμικὸ καὶ τὴν ὀρθή ἐφαρμογὴ τῶν μηχανῶν καὶ τῶν ὅπλων, πού ἦταν πλέον ἀποφασιστικῆς σημασίας στὸν σύγχρονο πόλεμο. Μπῆκαν ἀπερίσκεπτα στὸν πόλεμο καὶ στὴ συνέχεια ἔχασαν τὸν ἐλεγχὸ τῶν ἐργαλείων μέ τὰ ὁποῖα ἐπρόκειτο νά τὸν διεξαγάγουν. Ἀποτέλεσμα ἦταν ἡ μηχανοποιημένη, ἀμφίροπη σφαγὴ στὰ χαρακώματα.

Ἡ ὑπόθεση πὺς ἡ προβληματικὴ ἡγεσία ἢ οἱ πλημμελεῖς μέθοδοι ὀργάνωσης εϋθύνονταν γιὰ τὴν κρίση τῆς Εὐρώπης, καὶ ὅχι ὁ ἴδιος ὁ βιομηχανικὸς πολιτισμὸς, συχνά συνδέθηκε μέ μία δεύτερη ὑπόθεση: μόνο μία

ἀνανεωμένη ἀφοσίωση στήν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ στήν τεχνολογικὴ καινοτομία θά μπορούσε νά ἀναστρέψει τὴν παρακμὴ τῆς Εὐρώπης καὶ νά ἀποτελέσει τὴ βάση κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἀνασυγκρότησης στό ἐσωτερικὸ κάθε ἔθνους. Οἱ ἡγέτες καὶ οἱ πολιτικοὶ ἐπιστήμονες, τόσο τῆς δεξιᾶς ὅσο καὶ τῆς ἀριστερᾶς, πού ὑποστήριζαν αὐτές τίς ἀπόψεις —καθὼς ἐπίσης καὶ οἱ μηχανικοὶ, οἱ ἐπιχειρηματίες, οἱ διευθυντές καὶ οἱ συνδικαλιστές πού ἐμπλέκονταν ἐνεργητικὰ στήν προσπάθεια ἀνοικοδόμησης— ἔτειναν (τουλάχιστον στὴ δεκαετία τοῦ 1920) νά ἀντιμετωπίζουν τὴν Ἀμερικὴ ὡς τὴν ἐπιτομὴ τῆς μαζικά παράγουσας καὶ μαζικά καταναλώνουσας τεχνοκρατίας τοῦ μέλλοντος. Τὸ ἰδιαίτερα ἔντονο εὐρωπαϊκὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τίς ἐπιστημονικὲς διαδικασίες διοίκησης, μέσα ἀπὸ τίς ὁποῖες ὁ Frederick Taylor καὶ οἱ μαθητές του πρότειναν τὴν αὔξηση τῆς παραγωγικότητας τῶν ἐργοστασίων, καὶ γιὰ τίς τεχνικὲς μαζικῆς παραγωγῆς πού εἰσήγαγε ὁ Henry Ford ἀποδεικνύει τὴν ἐντεινόμενη πεποίθηση πὺς ἡ σωτηρία τῆς Εὐρώπης μπορούσε νά ἐπιτευχθεῖ καλύτερα μέσω τῆς μίμησης τῶν τεχνολογικῶν ἐπιτυχιῶν τῆς Ἀμερικῆς.¹¹⁵ Φιλοαμερικανοὶ συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Philip Gibbs, διακήρυξαν πὺς ἡ μοῖρα τῆς βιομηχανικῆς Εὐρώπης ἐξαρτόταν ἀπὸ τίς ἀποφάσεις τῶν πλούσιων καὶ ἰσχυρῶν ἐπιχειρηματιῶν καὶ πολιτικῶν τῶν ΗΠΑ.¹¹⁶ Ἀκόμη καὶ οἱ σημαντικότεροι ἐπικριτές τῆς Ἀμερικῆς ἀναγκάστηκαν νά παραδεχθοῦν τὴ γοητεία τῆς στήν ταρασσόμενη ἀπὸ τὴν κρίση Εὐρώπῃ. Ὁ Georges Duhamel, γιὰ παράδειγμα, πού μετὰ ἀπὸ μία ἐπίσκεψη τριῶν ἐβδομάδων τὸ 1929 ἔγραψε μία καυστικὴ καταγγελία τοῦ ἀμερικανικοῦ πολιτισμοῦ μέ τίτλο *Scènes de la vie future*, παραδεχόταν πὺς οἱ περισσότεροι Εὐρωπαῖοι θεωροῦσαν τὸ παρόν τῆς Ἀμερικῆς ὡς τὸ δικό τους μέλλον, ἐνῶ ἐλάχιστοι ἦταν ὅσοι ἀνησυχοῦσαν ἀπὸ μιά τέτοια προοπτικὴ.¹¹⁷ Ἡ ἰδιαίτερη ἐκτίμηση πολλῶν Εὐρωπαίων γιὰ τοὺς ἀμερικανικοὺς τρόπους καὶ κυρίως γιὰ τὴ δύναμη καὶ τὴν τεχνολογία τῆς Ἀμερικῆς ἀναδείχτηκαν δραματικά δύο χρόνια νωρίτερα, μέ τὴν φιλοφροσύνη πού ἐπιδαφιλεύθηκε στὸν Charles Lindbergh μετὰ τὴν πτήση του ἀπὸ τὴ Νέα Ὑόρκη στό Παρίσι. Τὸ κατόρθωμα τοῦ Lindbergh χρησιμοποιήθηκε, ὅπως τὰ ἀνδραγαθήματα τῶν ἡρωικῶν πιλότων τοῦ Μεγάλου Πολέμου, γιὰ νά ἐνισχύσει τὴν ἐμπιστοσύνη στίς δυνατότητες πού ἐνοικοῦν στὴ συνύπαρξη τοῦ ἀνθρώπου μέ τίς πρὸ προηγμένες μηχανές — ὅταν ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐπιδέξιός καὶ διατηρεῖ τὸν ἀπόλυτο ἐλεγχό.

Μία πολὺ διαφορετικὴ συνύπαρξη ἀνθρώπου καὶ μηχανῆς ὁραματιζόταν ὁ γερμανὸς συγγραφέας Ernst Jünger, πού ἔζησε περίπου τρία χρόνια στὰ χαρακώματα. Ὅπως εἶδαμε, οἱ πρῶτες ἀναμνήσεις τῆς ἐμπειρίας του ἦταν σαφῶς ἀντιφατικές. Στὸ καθαρά αὐτοβιογραφικὸ ἔργο του *In Stahlgewittern* ἐξυμνοῦσε τὸν ἥρωισμό καὶ ταυτόχρονα κατέγραφε τοὺς ἀκρωτηρια-

σμούς και την κατάπτωση των στρατιωτών. Τό βιβλίο φανερώνει επίσης τον ένθουσιασμό για τή δύναμη των όπλων πού σχεδιάστηκαν για νά αφανίσουν τούς ανθρώπους σέ μαζική κλίμακα, παράλληλα μέ ένα αίσθημα φρίκης για τήν ικανότητά τους νά έκφυλίζουν τούς ανθρώπινους στόχους τους, διανοητικά και σωματικά. Στά δοκίμια όμως και στά βιβλία πού έγραφε τίς δεκαετίες του 1920 και του 1930 σχετικά μέ τήν έμπειρία των χαρακωμάτων και τό μέλλον τής Γερμανίας, τό ενδιαφέρον του μετατοπίστηκε στον ήρωισμό και τή συντροφικότητα των γερμανών ανδρών στή μάχη και στή δύναμη των όργάνων διεξαγωγής του σύγχρονου πολέμου. Παρά τον πολιτικό συντηρητισμό του, ο Jünger αντιστάθηκε σθεναρά στα αντιβιομηχανικά αισθήματα πού από καιρό εξέφραζε ή πολιτική δεξιά στή Γερμανία. Ίσχυριζόταν πώς ή έμπειρία του μετώπου δημιούργησε μία νέα γενιά ανθρώπων πού, αν και τά άρχέγονα πάθη τους αναζωπυρώθηκαν στή φωτιά τής μάχης, επιβίωσαν μέ τό νά γίνουν πιο σκληροί, ακριβέστεροι και περισσότερο μηχανοποιημένοι — υπηρέτες ή άκόμη και εξαρτήματα τής τεχνολογίας, πού ο Jünger θεωρούσε κλειδί για τήν αναζωογόνηση τής Γερμανίας. Ή έμμονή του στήν ύποταγή των ανθρώπων στις μηχανές μπορεί νά ήταν άκραία, όμως αρκετοί άλλοι συγγραφείς —κυρίως όσοι ανήκαν στήν άκροδεξιά— αντιμετώπιζαν τό συνδυασμό τής ώμής δύναμης μέ τήν πιο προηγμένη τεχνολογία ως τόν μόνο τρόπο αναζωογόνησης των έθνών τους και άποκατάστασης τής Εύρώπης στήν πάλαι ποτέ παγκόσμια ήγεμονία της.¹¹⁸

Ο Gustave Le Bon παραδεχόταν πώς ή σωτηρία τής Εύρώπης εξαρτόταν από τή μαζική τεχνολογική και έπιστημονική καινοτομία, άμφεβαλλε όμως αν οι άνθρωποι είχαν προοδεύσει αρκετά γρήγορα πνευματικά και κοινωνικά ώστε νά άποδειχθούν πραγματικοί κύριοι των μηχανών πού έπινοούσαν. Ή έμπιστοσύνη του στήν τεχνολογία ως φορέα τής σωτηρίας για τήν Εύρώπη διέφερε αρκετά από του Jünger και όσων ήλπιζαν νά άνοικοδομήσουν τήν Εύρώπη σύμφωνα μέ τό άμερικανικό πρότυπο. Ήπαναλαμβάνοντας μία άποψη εύρύτατα άποδεκτή πριν από τόν πόλεμο, ο Le Bon ίσχυριζόταν πώς ή μοναδική έλπίδα για τήν Εύρώπη θά ήταν νά κατασκευάσει όπλα τόσο καταστροφικά πού ή χρήση τους θά ήταν άδιανόητη.¹¹⁹ Ή προσέγγιση αυτή σχετικά μέ μία «ίσορροπία τρόμου» δέν ήταν πρωτότυπη, αλλά ο Μεγάλος Πόλεμος τή μεταμόρφωσε από έπιστημονική φαντασίωση σέ μία από τίς κεντρικές πραγματικότητες ενός αιώνα βίας χωρίς προηγούμενο.

Οι περισσότεροι από τούς ήγέτες και τούς διανοητές πού πίστευαν πώς ή ανάνηψη τής Εύρώπης από τόν πόλεμο εξαρτόταν από τίς νέες έπιστημονικές ανακαλύψεις και τήν αύξημένη μηχανοποίηση ήταν πεπεισμένοι

πώς ή άναγεννημένη Εύρώπη θά συνέχιζε νά κυριαρχεί στους λαούς τής Αφρικής και τής Ασίας. Αντίθετα, μία μειοψηφία διανοητών και άνεξάρτητων πολιτικών, πού θεωρούσαν ότι όσα ύπέστησαν οι Εύρωπαοι όφείλονταν σέ έγγενή προβλήματα του διακατεχόμενου από τήν έμμονή τής έπιστήμης και τής τεχνολογίας δυτικού πολιτισμού, προέβαιναν σέ άπαισιόδοξες προγνώσεις για τή δυνατότητα των άποικιοκρατικών δυνάμεων νά διατηρήσουν τήν παγκόσμια κυριαρχία τους. Τό κύριο μέλημα άρκετών από τούς ύποστηρικτές τής θέσης αυτής δέν ήταν παρά ή άναβίωση των προπολεμικών φόβων για τόν ανταγωνισμό από τίς έκβιομηχανιζόμενες μή δυτικές κοινωνίες. Ο William Inge, για παράδειγμα, δέν άναφερόταν ιδιαίτερα στή σημασία πού είχε ο θάνατος τής ιδέας τής προόδου και ή κρίση τής εύρωπαϊκής βιομηχανικής κοινωνίας, τήν όποία τόσο ήχηρά διαλαλούσε, για τήν άποστολή τής Εύρώπης στους άποικιοκρατούμενους λαούς τής Αφρικής και τής Ασίας. Στο δοκίμιό του, όμως, μέ τίτλο «Ο λευκός άνθρωπος και οι αντίπαλοί του», τό όποιο δημοσιεύτηκε άμέσως μετά τόν πόλεμο, προέβλεπε πώς ή «αυτοκτονική σύγκρουση» θά επιτάχυνε σημαντικά τήν ανάπτυξη τής Ιαπωνίας και τής Κίνας ως οικονομικών και στρατιωτικών αντιπάλων. Παραθέτοντας άρκετές άuthεντίες σέ άσιατικά ζητήματα, ο Inge διακήρυξε πώς δέν ύπήρχαν σωματικά ή πνευματικά έμπόδια για τίς «κίτρινες φυλές», και έπομένως οι ιδιαίτερα εξασθενημένοι Εύρωπαοι δέν μπορούσαν νά τούς έμποδίσουν, και επανέλαβε τίς γνωστές άπειλές για μία πλημμυρίδα κινέζων και ιαπώνων μεταναστών έργατών στις χώρες των λευκών και στις κορεσμένες άγορές όλόκληρης τής Δύσης.¹²⁰

Επίσης ο γάλλος ποιητής και δοκιμογράφος Paul Valéry φοβόταν τήν πιθανότητα νά εξαφανιστεί ή Εύρώπη από τούς οικονομικούς αντιπάλους της. Ή κριτική του όμως στις τεχνολογικές και έπιστημονικές πλευρές τής έκπολιτιστικής άποστολής κατέληγε στο συμπέρασμα ότι οι Εύρωπαοι έπρεπε νά τά βάλουν μόνο μέ τόν ίδιο τους τόν έαυτό. Ο ανταγωνισμός άνάμεσα στις εύρωπαϊκές δυνάμεις τίς όδήγησε στήν έξαγωγή μηχανών και όπλων και στή διδασκαλία των τεχνικών πού έκαναν τή Δύση «κυρίαρχο του κόσμου» στους λαούς εκείνους τούς όποιους ήλπιζαν νά έξουσιάσουν. Ή μεταβίβαση αυτή δέν προσέφερε στους λαούς των άποικιών μόνο τά μέσα για νά άμφισβητήσουν τήν οικονομική κυριαρχία και τήν πολιτική ήγεμονία τής Εύρώπης· προκάλεσε επίσης κοινωνικές και πνευματικές αλλαγές στις μή δυτικές κοινωνίες, πού κατέλυσαν τήν άκινήσια και τήν ύπνωση οι όποιες τίς καθιστούσαν περισσότερο δεκτικές στήν κυριαρχία τής Δύσης. Καθώς έχασε τήν έπιστημονική και τεχνολογική πρωτοπορία, κατέληγε ο Valéry, και ήταν εξασθενημένη από τόν πόλεμο, ή

Ευρώπη φαινόταν καταδικασμένη να συρρικνωθεί και πάλι σε μία θέση δεύτερης τάξης, για την οποία την προόριζαν τό μικρό της μέγεθος και οι περιορισμένοι πόροι της. Η ιστορία την είχε καταδικάσει να υποστεί την κυριαρχία των αρχαίων πολιτισμών της Ασίας και των νεόπλουτων Αμερικανών, ενός «λαού χωρίς ιστορία».¹²¹

Ο Georges Duhamel και ο Maurice Muret συμφωνούσαν με τον Valéry πώς ο αυτοκτονικός σπαραγμός της Ευρώπης και η παράδοση των μυθικών της ύλικής πρωτοκαθεδρίας της συνέβαλαν σημαντικά στην παρακμή της και στην ενδυνάμωση των αντιπάλων της. Και οι δύο, όμως, τόνισαν πώς η αυτοκαταστροφή των Ευρωπαίων πού διέδωσαν την επιστήμη και την τεχνολογία τους ήταν ταυτόχρονα ύλική και ψυχολογική. Από τη στιγμή που οι λαοί της Αφρικής και της Ασίας απέκτησαν την τεχνολογία της Δύσης, τόσο η τεχνολογία όσο και οι ευρωπαίοι δημιουργοί της απομυθοποιήθηκαν. Όταν ανακάλυψαν πώς μπορούσαν και μόνοι τους να χειριστούν, ακόμη και να παραγάγουν τίς μηχανές και να αποκραυματογραφήσουν τους μαθηματικούς τύπους της Δύσης, οι πάλαι ποτέ υποταγμένοι λαοί έπαψαν να φοβούνται την ιδιοφυΐα ή τη μαγεία των Ευρωπαίων και αντιλήφθηκαν τη δική τους εξυπνάδα και τίς διανοητικές ικανότητές τους. Αντιστρέφοντας άθελά του την είρωνεία του Inge για τό αίσθημα ανωτερότητας των βικτωριανών πού όφειλόταν στην κυριαρχία τους επί των μηχανών, ο Muret παρατηρούσε πώς, όταν οι λαοί των αποικιών αντιλήφθηκαν πώς μπορούσαν και οι ίδιοι να χειρίζονται τον τηλεγράφο και να οδηγούν αυτοκίνητο μέ όγδόντα χιλιόμετρα την ώρα, έχασαν τό αίσθημα κατωτερότητας έναντι των «λευκών ανθρώπων». Ο πόλεμος επέσπευσε την παρακμή του μύθου της δύναμης και του άήττητου των Δυτικών, έλεγε ο Muret, καθώς υπονόμεισε τόσο την ήθική όσο και την ύλική αυθεντία των Ευρωπαίων.¹²²

Και ο Duhamel αντιλαμβάνόταν ότι ο πόλεμος συνέβαλε αποφασιστικά στην υπονόμηση της εικόνας των Ευρωπαίων ως «ανεξιχνίαστων κυρίων», «έκθαμβωτικών και τρομερών ήμιθέων». Υποστηρίζοντας τους αποικιοκράτες αφέντες τους στον πόλεμο, οι Αφρικανοί και οι Ασιάτες ανακάλυψαν πώς ο ισχυρισμός των Ευρωπαίων ότι διέθεταν γνωρίσματα πού τους έδιναν τό δικαίωμα να κυριαρχούν στην υπόλοιπη ανθρωπότητα ήταν ψευδής. Οι «έγχρωμοι» ανακάλυψαν πώς οι Ευρωπαίοι κατοικούσαν σε μία μικρή και διαιρεμένη ήπειρο, πώς οι επικυρίαρχοί τους δεν ήταν θεοί αλλά «άθλια ζώα πού αίμορραγοῦσαν [...] χωρίς έλπίδα και χωρίς υπερηφάνεια». Οι λαοί των αποικιών έμαθαν πώς μπορεί οι Ευρωπαίοι να καυχιόντουσαν ότι είχαν κυριαρχήσει στις δυνάμεις της φύσης, όμως υπέφεραν κι αυτοί από τη ζέστη και τό κρύο, από επιδημίες και «άκατονό-

μαστους κινδύνους». Δεν είναι λοιπόν έντυπωσιακό, κατέληγε ο Duhamel, πού οι λαοί των αποικιών δεν αισθάνονταν ιδιαίτερη συμπόνια για τους πάλαι ποτέ υπερήφανους αφέντες τους. Η περιφρόνησή τους για την Ευρώπη και τά πολυδιαφημισμένα επιτεύγματά της ήταν φανερό στις σχέσεις τους μέ τους Ευρωπαίους πού έφταναν στις αποικίες.¹²³ Και οι δύο συγγραφείς ανακουφίζονταν στή σκέψη πώς μπορεί οι Αφρικανοί και οι Ασιάτες να δανείστηκαν τίς έφευρέσεις και τίς έπιστημονικές γνώσεις της Δύσης, δεν τίς κατανόησαν όμως πραγματικά. Αντίστοιχη πρὸς τη θέση του André Siegfried ότι, παρά τον ανταγωνισμό εκ μέρους της Ασίας, η Ευρώπη διατηρούσε τό «δημιουργικό προβάδισμα» ήταν η ιδέα πώς οι δανειζόμενοι δεν μπορούσαν ακόμη να προχωρήσουν σε έφευρέσεις και ανακαλύψεις, η οποία προσέφερε κάποια έλπίδα, έστω και μικρή, ότι ήταν ακόμη δυνατόν να αναστραφεί η παρακμή της Ευρώπης.¹²⁴

Ο φόβος πώς οι άλληλοκτόνες συγκρούσεις μεταξύ των Ευρωπαίων κατέστρεψαν ανεπανόρθωτα τη μαγγανεία της κυριαρχίας πού επί αιώνες ασκούσαν επί των μή δυτικών λαών διαδόθηκε εύρύτατα τη δεκαετία μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο Inge και ο Muret διαπίστωναν τό μεγάλο ένδιαφέρον, ακόμη και την ικανοποίηση, των λαών των αποικιών για την αυτοκαταστροφή της Ευρώπης. Ακόμη και ο πατριώτης σχολιαστής Henri Massis παραδεχόταν πώς τό κύρος του ευρωπαϊκού πολιτισμού ξέπεσε άπότομα στους λαούς της Ασίας. Άρκετοί συγγραφείς παραδέχονταν επίσης πώς οι Ευρωπαίοι δεν είχαν πλέον έμπιστοσύνη στον έαυτό τους ούτε πίστευαν πώς αυτοί και μόνο γνώριζαν τί σημαίνει να είναι κανείς πολιτισμένος.¹²⁵ Πολλοί όμως από όσους ένδιαφέρονταν για τά ζητήματα των αποικιών προχωρούσαν ακόμη περισσότερο: ισχυρίζονταν πώς η πίστη των Ευρωπαίων στην έγγενή ανωτερότητά τους άποδείχθηκε άταπάτη. Τό επακόλουθό της, η πεποίθηση πώς οι Ευρωπαίοι είχαν την άποστολή να ανυψώσουν την υπόλοιπη ανθρωπότητα στο δικό τους πολιτιστικό επίπεδο, άποδείχτηκε άβάσιμη έπαρση. Οι περισσότεροι συγγραφείς εξέφραζαν τίς άμφιβολίες τους μέ γενικούς όρους,¹²⁶ όρισμένοι όμως τόνιζαν πώς η προδοσία από την έπιστήμη και την τεχνολογία υπονόμεισε την πεποίθηση των Ευρωπαίων ότι είχαν καθήκον να διαμορφώσουν την πορεία ανάπτυξης της υπόλοιπης ανθρωπότητας. Άνάμεσά τους, ο Georges Duhamel και ο George Orwell ξεχώρισαν για τη μακροχρόνια και επίδεξια επίθεση στην εκπολιτιστική άποστολή και τίς έπιστημονικές και τεχνολογικές εκφάνσεις της.

Ο Duhamel κατατρυχόταν από ένα μικρό και φαινομενικά άδιάφορο συμβάν, τό όποιο όμως θεωρούσε στιγμή άποκάλυψης. Σε μία και μόνη στιγμή φανερώθηκε άτράνταχτα πόσο ψεύτικος ήταν ο ισχυρισμός των Ευρωπαίων

πώς διέθεταν τόν μεγαλύτερο πολιτισμό απ' όλους τούς άλλους, και ό Duhamel συνειδητοποίησε πώς τήν ανακάλυψή του τή συμμερίζονταν οί αφρικανοί μάρτυρες τής πανωλεθρίας τής Εύρώπης. Στο *Civilisation*, 1914-1917, τό καλύτερο από τά έν πολλοίς αυτόβιογραφικά μυθιστορήματά του στά όποια άφηγεΐται τίς έμπειρίες του ως άξιωματικού στο γαλλικό ύγειο-νομικό, περιγράφει τήν άφιξη στο χειρουργείο τής μονάδας του άρκετών «νεαρών μαδαγασκαριανών» τραυματιοφορέων πού μετέφεραν βαριά πληγωμένους Γάλλους από τά τεθωρακισμένα. Ή άρχική έντύπωσή του γιά τούς Άφρικανούς δέν διαφέρει από εκείνη πού κυριαρχούσε τήν περίοδο τής εύρωπαϊκής κυριαρχίας. Μέ «τά λουριά νά ζώνουν τό λεπτό μαύρο σβέρκο τους» και τά «μακριά τους δάχτυλα», τού θύμιζαν «ίερές μαιμouδες, πού είχαν μάθει νά μεταφέρουν είδωλα». Όταν όμως οί τραυματιοφορείς άκούμπησαν τούς πληγωμένους από τά τεθωρακισμένα στά χειρουργικά τραπέζια, ό Duhamel αναφέρει:

Ή εκείνη τή στιγμή τό βλέμμα μου συνάντησε τό βλέμμα ενός από τούς μαύρους και ένιωσα τήν άρώστια. Ήταν ένα βλέμμα ήρεμο, βαθύ, σάν τό βλέμμα ενός παιδιού ή ενός κουταβιού. Ο άγριος κουνούσε άργά τό κεφάλι άριστερά δεξιά και κοίταζε τά θαυμαστά όντα και άντικείμενα τριγύρω του. Οί μαύρες κόρες τών ματιών του στάθηκαν άνάλαφρα πάνω σέ όλες τίς θαυμαστές λεπτομέρειες τού έργαστηρίου πού επιδιόρθωνε τίς ανθρώπινες μηχανές. Και αυτά τά μάτια, πού δέν φανέρωναν κάποια σκέψη, δέν ήταν διόλου άνησυχητικά. Για μία στιγμή ήμουν τόσο άνόητος πού σκέφτηκα: «Πόσο ξαφνιασμένος πρέπει νά είναι!» Άλλά αυτή ή άνόητη σκέψη έσβησε, και δέν αισθανόμουν πιά παρά μόνο άτελείωτη ντροπή.¹²⁷

Μπορεί ό Duhamel νά προστρέχει ένστικτωδώς στις εικόνες πού χρησιμοποιούσαν οί άποικιοκράτες —παιδί, σκύλος, άγριος—, ώστόσο, ή ιδεολογία τής εύρωπαϊκής κυριαρχίας γι' αυτόν φαντάζει σχεδόν παράλογη. Ο άπόμακρος κανονιοβολισμός και τό «μουρμουρητό τής εργατικότητας» γύρω του στο χειρουργείο φέρνουν στο νοΰ του τήν «τεράστια βλάβη πού προκάλεσε ή έποχή τών μηχανών». Όταν θυμάται τό «άνεξήγητο βλέμμα τού άγρίου», αισθάνεται «οΐκτο, θυμό και απέχθεια».¹²⁸

Στά έργα πού δημοσίευσε μετά τόν πόλεμο, ό Duhamel έπαναλάμβανε και διάνθιζε ακούραστα τίς σκέψεις πού πήγασαν από τήν τυχαία αυτή συνάντηση μέ τόν τραυματιοφορέα από τή Μαδαγασκάρη.¹²⁹ Συμπέρανε πώς ό πόλεμος ήταν τό άναπόφευκτο αποτέλεσμα τής επί αιώνες μονομανίας τών Εύρωπαίων μέ τήν έπιστημονική και βιομηχανική πρόοδο. Τόσο

πολύ τούς είχε αίχμαλωτίσει ή πρόοδος τών μηχανών και ή αύξηση τών ύλικών αγαθών, ώστε άπέρριψαν ή λησμόνησαν τελείως τίς άνάγκες τής ψυχής και τού πνεύματος. Άφησαν τόν «ήθικό πολιτισμό» νά σβήσει, ένω ύποτάσσονταν όλο και περισσότερο στις μηχανές πού δημιούργησαν οί ίδιοι γιά νά τούς ύπηρετούν. Μπέρδεψαν τήν άνάπτυξη τής βιομηχανίας και τής έπιστήμης μέ τόν πολιτισμό και πίστεψαν πώς τό «καλό» ισούται μέ τήν ικανότητα νά ταξιδεύει κανείς μέ διακόσια χιλιόμετρα τήν ώρα. Τά λάθη αυτά και οί παρανοήσεις όδήγησαν άναπότρεπτα τήν Εύρώπη στην έρείπωση και τόν πόλεμο, ό όποιος έρήμωσε τίς κάποτε εύημερούσες περιοχές, σκόρπισε κοινωνικές ταραχές και γέννησε στους λαούς τών άποικιών τή διάθεση γιά άντίσταση. Και πρέπει νά άντισταθούν, επέμενε ό Duhamel — όχι μόνο στην άποικιακή κυριαρχία τών Εύρωπαίων αλλά και στην έξάπλωση τού «βάνουσου» και «έπικίνδунου» πολιτισμού πού προσπαθούσαν οί Εύρωπαίοι (και, μετά τόν πόλεμο, οί άμερικανοί έπίγονοί τους) νά επιβάλουν σέ όλόκληρη τήν άνθρωπότητα. Ο πόλεμος άποκάλυψε τήν πρωτοφανή βαρβαρότητα τού λεγόμενου πολιτισμού και τούς κινδύνους καταστροφής και βαρβαρότητας πού άπειλούσαν όσους προσπαθούσαν νά μιμηθούν τά στενά ύλιστικά του έπιτεύγματα.¹³⁰

Και ό George Orwell χρησιμοποίησε, στο «Shooting an Elephant», ένα μοναδικό έπεισόδιο άναδεικνύοντάς τό σέ άλληγορικό μύθο, γιά νά ύποστηρίξει τήν έλευση τού τέλους τής κυριαρχίας τού λευκού άνθρώπου και τή χρεοκοπία τής ιδεολογίας τής έκπολιτιστικής άποστολής. Άναφερόμενος στην έμπειρία του ως άστυνομικού στή Βιρμανία στά μέσα τής δεκαετίας τού 1920, ό Orwell περιγράφει τό φόνο ενός έλέφαντα πού έξαγριώθηκε, ποδοπάτησε έναν ινδό «χαμάλη» και έπαθε άμόκ. Στή σύντομη και φαινομενικά προσκολλημένη στά γεγονότα περιγραφή μερικών ώρών από τή ζωή ενός κατώτερου άξιωματικού σέ ένα έλος τής Βιρμανίας, ό Orwell κατορθώνει νά περιγράψει τήν αυξανόμενη δυσaréσκεια τών λαών τών άποικιών γιά τούς εύρωπαίους έπικυριάρχους τους —«τά περιπαικτικά κίτρινα πρόσωπα τών νεαρών άνδρών»· «άκουσα νά μέ προσβάλουν μόλις γύρισα τήν πλάτη»— και διαφωτίζει μέ έξαιρετική δύναμη τή «βρομοδουλειά τής Αυτοκρατορίας εκ τού συστάδην», πού τόν έπεισε ότι «ό ήμπεριαλισμός είναι σατανικός». Όμως, τό κεντρικό μήνυμα τής ιστορίας είναι πώς παρά τό κυριαρχικό ύφος και τήν άνώτερη τεχνολογία τους, οί Εύρωπαίοι δέν έλέγχουν πιά τίς αυτοκρατορίες τους. Καθώς άρκετοί θεατές μαζεύονται και παρακολουθούν τήν εκτέλεση τού έλέφαντα, ό άξιωματικός τής άστυνομίας αναγκάζεται νά σκοτώσει ένα μεγάλoπρεπο και πολύτιμο ζώο κι άς ξέρει πώς δέν είναι πιά επικίνδυνο. Και καθώς τό σκοτώνει, άντιλαμβάνεται πώς άν και είναι ό άξιωματικός ύπηρεσίας και κρατά τό τουφέκι

(«ένα πανέμορφο γερμανικό πράγμα με σταυρωτό σκόπευτρο»), ωστόσο τό πλήθος τῶν Βιρμανῶν ἐλέγχει τήν κατάσταση. Πρέπει νά σκοτώσει τόν ἐλέφαντα γιά νά ἐκπληρώσει τό ρόλο τοῦ «σαχίμπ», κι αὐτή ἡ πράξη φανερώνει

τήν κενότητα καί τή ματαιότητα τῆς κυριαρχίας τῶν λευκῶν στήν Ἀνατολή. Ἰδοῦ ἐγώ, ὁ λευκός μέ τό ὄπλο μου, ὀρθιος μπροστά στό ἄοπλο πλήθος τῶν ἰθαγενῶν — πρωταγωνιστής τάχα τῆς σκηνῆς· κι ὅμως, στήν πραγματικότητα, μιά ἡλίθια μαριονέτα πού ἄγεται καί φέρεται ἀπό τή βούληση τῶν κιτρινομούρηδων πίσω μου. Ἐκείνη τή στιγμή ἀντιλήφθηκα πώς, ὅταν ὁ λευκός γίνεται τύραννος, τή δική του ἐλευθερία ὑπονομεύει. Γίνεται μιά κούφια, ψεύτικη κούκλα, τό συμβατικό πρόσωπο τοῦ σαχίμπ. Γιατί ἡ προϋπόθεση τῆς κυριαρχίας του εἶναι νά χαραμίζει τή ζωή του προσπαθώντας νά ἐντυπωσιάσει τοὺς «ἰθαγενεῖς», κι ἔτσι σέ κάθε κρίση ἀναγκάζεται νά κάνει ὅ,τι περιμένουν ἀπ' αὐτόν οἱ «ἰθαγενεῖς». Φοῶ μιά μάσκα, καί τό πρόσωπό του προσαρμόζεται σ' αὐτήν ἀναλόγως. Ἐπρεπε νά σκοτώσω τόν ἐλέφαντα. Κατά κάποιον τρόπο ἤμουν ἀναγκασμένος νά τό κάνω, ἀφοῦ ἔστειλα νά φέρουν τό τουφέκι μου.¹³¹

Ὁ ἐξοργιστικά ἀργός θάνατος τοῦ ἐλέφαντα, πού χρειάστηκε νά τόν πυροβολήσει πολλές φορές ὥσπου νά πεθάνει, μετατρέπεται σέ μεταφορά τῆς ματαιότητας τοῦ ἐκπολιτιστικοῦ «καθήκοντος», πού ὁ Orwell καί οἱ ἄλλοι ἀποικοὶ πίστευαν κάποτε πώς ἔδινε νόημα στήν ἀποικιοκρατία. Ἀσχετα ἀπό τίς προθέσεις τους, καί ὁ Orwell δέν ἦταν καθόλου πεπεισμένος πώς οἱ προθέσεις αὐτές ἦταν καλοπροαίρετες, οἱ ἀποικοὶ δέν εἶχαν τή δυνατότητα νά καθορίσουν τό ἀποτέλεσμα τῆς πολιτικῆς καί τῶν πράξεών τους. Ἐξακολουθοῦσαν νά ἐξουσιάζουν χάρις στήν ἀνώτερη τεχνολογία τους. Δέν μπορούσαν ὅμως νά διασφαλίσουν πώς τά ὄπλα καί οἱ μηχανές τους ἤ ἀκόμη καί τά ἀρδευτικά προγράμματα δέν θά μετέτρεπαν τοὺς ἀθῶους σέ θύματα μέ τόν ἴδιο τρόπο πού ὁ ἀπρόθυμος ἀστυνομικός μετέβαλε τόν ἥσυχο πιά ἐλέφαντα — πού «χτυπᾷ τά γόνατά του σ' ἓνα δεμάτι χόρτα, μέ τήν ἀφηρημάδα γιαγιάς πού ἔχουν οἱ ἐλέφαντες» — σ' ἓνα πλάσμα «ξαφνικά χτυπημένο, συρρικνωμένο, ἀπίστευτα γέριχο».

Στό παλαιότερο μυθιστόρημά του *Burmese Days*, πού ἀποτελεῖ μία οξυτατη καί ἐκτενῆ κριτική τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀποικιοκρατικῆς κοινωνίας, τῶν σαχίμπ καί τῶν κυράδων τους, ὁ Orwell προσπάθησε νά ἐκθέσει τήν ψευτιά καί τήν ὑποκρισία τῶν περισσότερων ἱερῶν δογμάτων τῆς ἱμπεριαλιστικῆς ιδεολογίας. Ὁ ἰνδός γιατρός Βερασούαμι ἀπαριθμεῖ μέ ζέση τά ὀφέλη πού ἔφερε ἡ βρετανική κυριαρχία στή Βιρμανία, καί ὁ Φλόρυ — πρωταγω-

νιστής καί persona τοῦ Orwell — ἀπορρίπτει ἓνα πρὸς ἓνα τά ἐπιτεύγματα τῆς αὐτοκρατορίας. Μάλιστα, τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀπάντησής του ἀφιερώνεται στήν κατάρριψη τοῦ ἐπιχειρήματος πώς οἱ λαοὶ τῶν ἀποικιῶν, Ἰνδοὶ καί Βιρμανοί, ὠφελήθηκαν σημαντικά ἀπὸ τήν τεχνολογία καί τῆς τεχνικῆς πού τοὺς προσέφερε ἡ σχέση τους μέ τήν αὐτοκρατορία. Ὁ Φλόρυ ἀφιερώνει λίγο χρόνο στήν ἀπομυθοποίηση τῶν κοινοτοπιῶν σχετικὰ μέ τήν καλὴ διακυβέρνηση καί τή δικαιοσύνη, ἱκανοποιούμενος μέ λογοπαίγνια ὅπως «*Pox Britannica*»¹³² καί μέ ὑπαινικτικές ἀναφορές στίς βρόμικες φυλακές ὅπου παρευρίσκονταν, μαζί μέ τόν γιατρό, σέ μαστιγώσεις καί ἀπαγχονισμούς. Ἀντίθετα, ἀναφέρεται περισσότερο στήν κακὴ ποιότητα τῶν σχολείων, πού χαρακτηρίζει «ἐργοστάσια παραγωγῆς φτηνῶν κλητῆρων», καί στή φρικτὴ ἔλλειψη τεχνικῆς προόδου ὑπὸ τήν ἀποικιοκρατία. Ὁ Φλόρυ διαβεβαιώνει πώς ποτέ οἱ Εὐρωπαῖοι δέν δίδαξαν «κανένα χρήσιμο χειρωνακτικὸ ἐπάγγελμα» στοὺς λαοὺς τῶν ἀποικιῶν, ἀλλὰ ἀντίθετα κατέστρεψαν τίς ντόπιες χειροτεχνικὲς βιοτεχνίες γιά νά ἐξαφανίσουν τόν ἀνταγωνισμό πού συναντοῦσαν τά δικά τους φτηνάρικα, μηχανοποίητα προϊόντα. Καταγγέλλει πώς, ἀντὶ νά βελτιώσει τήν τεχνολογία καί τήν τεχνικὴ ἱκανότητα τῶν Ἰνδῶν, ἡ ἀποικιοκρατία τοὺς στέρησε ἀπὸ τίς ἀρχαῖες δεξιότητές τους στή ναυπηγική, τήν ὀπλοργία καί τήν ὑφαντουργία. Σέ μιά τελευταία σατιρική κορόνα, ἐκφράζει τίς ἐπιφυλάξεις του γιά τίς περιβαλλοντικὲς ἐπιπτώσεις τῶν μέτρων πού υἱοθέτησαν οἱ Βρετανοὶ προκειμένου νά ἐκπολιτίσουν τοὺς καθυστερημένους «ἰθαγενεῖς». Αὐτὴ εἶναι καί ἡ πιὸ νεωτεριστικὴ κριτικὴ τοῦ Orwell, δέν ἀποκλείεται ὅμως νά ἀντανακλᾷ τήν ἐξοικείωσή του μέ τό αὐξανόμενο μεταπολεμικὸ ἐνδιαφέρον ἀρκετῶν ἀξιωματάρχων τῶν ἀποικιῶν, τό ὅποιο συνόψισε ὁ Albert Howard, σχετικὰ μέ τίς μακροπρόθεσμες οἰκολογικὲς ἐπιπτώσεις τῶν ἀρδευτικῶν προγραμμάτων, τῶν νέων τρόπων καλλιέργειας καί τῆς ἀποψίλωσης τῶν δασῶν.¹³³ Ὁ Φλόρυ ἰσχυρίζεται πώς ἡ βρετανικὴ ἐξουσία «ρήμαξε ὁλόκληρο τόν ἐθνικὸ πολιτισμὸ τῆς Βιρμανίας» καί ὅτι «ἡ μοντέρνα πρόοδος» δέν θά ὀδηγήσει παρά «στὰ ἀγαπημένα μας παλιά χοιροστάσια, μέ γραμμόφωνα καί ἡμίψηλα. Μερικὲς φορές σκέφτομαι πώς σέ διακόσια χρόνια ὅλα τοῦτα [...] θά ἔχουν χαθεῖ — δάση, χωριά, μοναστήρια, παγόδες θά ἔχουν ἐξαφανιστεῖ. Καί στή θέση τους θά βρίσκονται ρόζι βίλες, εἴκοσι μέτρα ἢ μιά ἀπὸ τήν ἄλλη, παντοῦ τριγύρω, πάνω στοὺς λόφους καί ὅσο πιάνει τό μάτι, βίλα πλάι στή βίλα, μέ τά γραμμόφωνα τους νά παίζουν ὅλα τόν ἴδιο σκοπὸ. Καί ὅλα τά δάση κομμένα σύρριζα — χαρτοπολτός γιά τά Νέα τοῦ κόσμου καί κουτιά γιά γραμμόφωνα».¹³⁴

Μπορεῖ ὁ Orwell καί ὁ Duhamel νά ἐπιχείρησαν νά ἀπορρίψουν τήν ἐκπολιτιστικὴ ἀποστολή, τονίζοντας τή ζημιὰ πού προκάλεσαν οἱ Εὐρωπαῖοι

στούς λαούς στους οποίους κυριαρχούσαν και προειδοποιώντας για τους κινδύνους στους οποίους εξέθετε τους λαούς αυτούς ο υλισμός των Ευρωπαίων, κανείς τους όμως δεν ισχυρίστηκε πώς μπορεί οι λύσεις για την κρίση της Ευρώπης να βρίσκονται στους απειλούμενους πολιτισμούς της Αφρικής και της Ασίας. Ωστόσο, αρκετοί Ευρωπαίοι το θεωρούσαν πιθανό. Στοχαστές όπως ο Hermann Hesse και ο Bronislaw Malinowski ισχυρίζονταν πώς οι «όπισθοδρομικοί» από επιστημονική και τεχνολογική άποψη πολιτισμοί του μή δυτικού κόσμου ίσως προσέφεραν εναλλακτικές λύσεις στον αποπροσανατολισμένο και μαστιζόμενο από την κρίση δυτικό πολιτισμό. Χάρη στη δύναμη που αποκτούσε η σχετικιστική προσέγγιση των ανθρωπινων πολιτισμών λόγω της απογοήτευσης που γεννήθηκε στη Δύση από τον πόλεμο, εντάθηκε η αναζήτηση έλλογων αντιλήψεων και τρόπων ζωής. Τά δεινά που όφειλονταν στην κακή αξιοποίηση της πιο προηγμένης επιστήμης και τεχνολογίας ενίσχυσαν τις αμφιβολίες που εξέφραζαν επιστήμονες και φιλόσοφοι πριν από τον πόλεμο — όπως ο Henri Poincaré και ο Pierre Duhem — για την απόλυτη αντικειμενικότητα και τη δυνατότητα «καθαρής παρατήρησης» που πρότεινε η επαγωγική προσέγγιση. Η ισχυρή άποψη τόσο γνωστών θεωρητικών πώς οι αρχές της επιστημονικής έρευνας που αναπτύχθηκαν στη Δύση δεν ήταν παρά, όπως κάθε μορφή ανθρωπίνης γνώσης, πολιτισμικά κατασκευασμένες, άφηναν ανοιχτή την πιθανότητα να μην κατέκτησαν εντέλει οι Ευρωπαίοι μία ανώτερη κατανόηση των λανθανουσών μορφών πραγματικότητας, οι οποίες κατά τη γνώμη τους αποτελούσαν ένα και μόνο σύστημα. Οι ταυτόχρονοι επιθέσεις στη νευτώνεια αντίληψη για το σύμπαν από φυσικούς όπως ο Max Planck και ο Albert Einstein ενίσχυσαν περισσότερο τη θέση όσων υπερασπίζονταν το σχετικισμό και τον πολιτισμικό πλουραλισμό. Η ρευστότητα και η αβεβαιότητα στο έσωτερικό των επιστημών ενθάρρυναν επίσης όσους αναζητούσαν περισσότερο διαισθητικές προσεγγίσεις στο νόημα της ανθρωπίνης ύπαρξης.¹³⁵

Η αναζήτηση εναλλακτικών ή βελτιώσεων για τους δυτικούς τρόπους στους πολιτισμούς της Αφρικής δεν ξεπέρασε τις προσπάθειες αναβίωσης του μύθου του ευγενούς αγρίου, ο οποίος υπήρξε γαργαλιστικός στόχος για τις σατιρικές πένες των δικτοριανών συγγραφέων. Το είδος αυτό ήταν ιδιαίτερα δημοφιλές στα ζοφερά μεταπολεμικά χρόνια, όπως δείχνουν με τον καλύτερο τρόπο οι ιστορίες του D. H. Lawrence και κυρίως τα μυθιστορήματά του *The Plumed Serpent* (1926) και *Kangaroo* (1923). Ο Lawrence προσπάθησε να βρει καταφύγιο στους αρχαίους θρύλους και στον υποτιθέμενο έρωτισμό των νικημένων πολιτισμών των Ινδιάνων και ανάμεσα σε όσους θεωρούσε τραχείς και απερίσκεπτους λευκούς αποίκους της

Αυστραλίας, από την περίκλειστη, υπερκαλλιεργημένη επαρχία της Αγγλίας και από τις καταθλιπτικές πόλεις με τα όρυχεία και τα εργοστάσια που παρουσίασε στα παλαιότερα κείμενά του, για να επιστρέψει σε έργα όπως το «St. Mawr» και *Ο έραστής της λαίδης Τσάττερλυ* (1928). Μάλιστα, ο Μέλλορς, ένα από τα πρόσωπα στο δεύτερο αυτό έργο μέσω του οποίου εκθέτει τις απόψεις του ο Lawrence, είναι σε μεγάλο βαθμό ένα είδος εγγύριου ευγενούς αγρίου — αισθησιακός και επιδέξιος έρωτικά, αντιτιθέμενος στα όρυχεία θείου που συμβολίζουν τη βιομηχανική τάξη, και αρκετά κοντά στη φύση, αφού δουλειά του είναι να φροντίζει τα ζώα. Σε όλο το μυθιστόρημα οι ιδιότητες αυτές του Μέλλορς αντιπαρατίθενται στην επιφυλακτικότητα και την προσκόλληση του λόρδου Κλίφφορντ Τσάττερλυ στις κοινωνικές συμβάσεις. Ο λόρδος γύρισε από τον πόλεμο «σχεδόν κομματιασμένος» και παράλυτος διά βίου από τη μέση και κάτω.¹³⁶

Ο πρωταγωνιστής του Georges Duhamel στο *Civilisation, 1914-1917*, ένας λοχίας του γαλλικού υγειονομικού, φαντάζεται πώς γλιτώνει από τη φρίκη των χαρακωμάτων καταφεύγοντας στα βουνά όπου μένει με τους «αγρίους» μαύρους, που ζούν, όπως υπαινίσσεται, σε φυσική κατάσταση, ελεύθεροι από την ύβρη των μηχανών. Όμως ο λοχίας αναρωτιέται αν έχουν μείνει πιά «πραγματικοί μαύροι». Τους είχε δει να οδηγούν ποδήλατα στο Σουασσόν και να διαγκωνίζονται, σαν τους Ευρωπαίους, για παράσημα, κι έτσι απογοητεύεται πώς δεν είναι δυνατόν να βρει κάποιους που να μην έχουν μολυνθεί από τον ευρωπαϊκό «πολιτισμό».¹³⁷ Στο *Batouala*, που κέρδισε το γαλλικό λογοτεχνικό βραβείο Γκονκούρ το 1922, ο René Maran διαβεβαίωνε τους ευρωπαίους αναγνώστες του πώς υπήρχαν ακόμη μερικοί ευγενείς αγριοί στην Αφρική, αλλά θρηνούσε επειδή η εξάπλωση της ευρωπαϊκής αυτοκρατορίας θα έβαζε τέλος στον τρόπο ζωής τους. Παρότι ο Maran ήταν μαύρος και είχε γεννηθεί στη Μαρτινίκα, από μικρός πήγε σε γαλλικό σχολείο και είχε αφομοιώσει πλήρως τον γαλλικό πολιτισμό. Η μόρφωσή του του άνοιξε το δρόμο για τη γαλλική αποικιακή διοίκηση, όπου και εργάστηκε αρκετές δεκαετίες προτού επιλέξει την καριέρα του μυθιστοριογράφου. Στο *Batouala*, ανέδειξε αρκετά από τα θέματα που προέβαλλαν αργότερα οι συγγραφείς του κινήματος των Νέγρων. Ο λαός του Ουμπάνγκου-Σάρι, όπου λαμβάνει χώρα το μυθιστόρημα, παρουσιάζεται ευπρεπής και σωματικά δυνατός, ευαίσθητος στην ομορφιά και στους ρυθμούς της οργισμένης ζούγκλας που είναι ο κόσμος του, παραδομένος χωρίς ένδοιασμούς στης ήδονής της σάρκας. Αν και ο πρωταγωνιστής Μπατουάλα παραδέχεται πώς «τρομάζει από θαύμασμό» απέναντι στην τεχνολογία των λευκών — στην οποία συγκαταλέγονται τα

ποδήλατα και οι μασέλες— δέν τούς βλέπει σάν «ήμιθέους». Είρωνεύεται τό χλωμό και εύαίσθητο δέρμα τους, τά φτωχά έρωτικά τους προσόντα, τό μυρωδάτο σῶμα τους και, κυρίως, τά πόδια τους, πού είναι γιά κάποιον ανεξήγητο λόγο κλεισμένα σέ «δέρμα μαῦρο, λευκό, ἢ κίτρινο τῆς μπανάνας». Ἀπό τή σκοπιά τοῦ Ἀφρικανοῦ, ἡ ἔλευση τῶν Εὐρωπαίων σήμαινε μόνο σκληρή εργασία και κακομεταχείριση. Ἡ παραδείσια ζωή τους διαλύεται μπροστά στίς απαιτήσεις τῶν ξένων ἐπικυριάρχων. Σέ μία ὀργισμένη ὁμιλία του, ὁ Μπατουάλα ἀπορρίπτει τίς ὑποσχέσεις τῶν ἀποικιοκρατῶν ὅτι θά χρησιμοποιήσουν τήν εργασία και τά κέρδη πού ἀντλοῦν ἀπό τό λαό του γιά νά χτίσουν «χωριά, δρόμους, γέφυρες και μηχανές πού κινοῦνται μέ τή φωτιά πάνω σέ σιδερένιες ράγες». Ἀπ' ὅλα αὐτά, λέει, οἱ Ἀφρικανοί δέν ἔχουν δεῖ «τίποτα, τίποτα» ἐκτός ἀπό ἄχρηστες γέφυρες πάνω ἀπό ποτάμια πού εύκολα τά περνᾶ κανεῖς και μέ τά πόδια. Οἱ λευκοί εἶναι ψεῦτες: δέν ἤρθαν σάν φίλοι στό Οὐμπάνγκουι-Σάρι οὔτε σάν ἐκπολιτιστές, ἀλλά «μόνο γιά νά καταπιέσουν» και νά ἐκμεταλλευτοῦν τούς Ἀφρικανούς, τούς ὁποίους ἀντιπαθοῦν και τούς μεταχειρίζονται σάν σκλάβους ἢ σάν ὑποζύγια.¹³⁸

Ἐπίσης οἱ θεωρητικοί συγγραφεῖς προσπάθησαν νά ἀναστηλώσουν μία ρουσσική εἰκόνα τῶν «πρωτόγονων» λαῶν, ὡς ἐλεύθερων ἀπό τούς περιορισμούς τῶν πολιτισμένων πού ἐπιβάλλει ἡ ἀπάνθρωπη βιομηχανική τάξη. Σέ ἓνα δοκίμιο τοῦ 1930 γιά τήν ἀνθρωπολογία και τήν ἀποικιοκρατία (ἀπαντώντας σέ ἓνα παλαιότερο ἄρθρο κάποιου βρετανοῦ ἀξιωματοῦχοῦ τῶν ἀποικιῶν), ὁ Bronislaw Malinowski ἰσχυρίστηκε πώς τόσο ὁ ἴδιος ὅσο και ἄρκετοί ἀνθρωπολόγοι συνάδελφοί του θεωροῦσαν τίς πρωτόγονες κοινωνίες ὅλο και περισσότερο καταφύγιο ἀπό τή «μηχανική φυλακή» τῆς Εὐρώπης και τῆς Βορείου Ἀμερικῆς. Ἰσχυριζόμενος πώς «ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἡ χειρότερη ὄχληση και ἡ μεγαλύτερη συμφορά τῆς ἐποχῆς μας», ἐξαπέλυσε μία ρωμαλέα ἐπίθεση ἐναντία στούς ἀνθρώπους πού μετατρέπονται σέ ρομπότ, ἐναντία στό ρυθμό τῆς ζωῆς στίς δυτικές κοινωνίες και στήν «ἄσκοπη ἐπιθυμία τῆς ἐποχῆς γιά ἐκμηχάνιση». Καί διατείνεται ὁ Malinowski πώς οἱ πολιτισμοί τῆς Ἀφρικῆς ἢ τοῦ Νότιου Εἰρηνικοῦ προσφέρουν στόν ἀνθρωπολόγο μία «ρομαντική διέξοδο» ἀπό τόν παθητικό, ὁμοιόμορφο και φτηνιάρικο μαζικό πολιτισμό πού ἐπέβαλαν στήν Εὐρώπη ἡ ἐπιστήμη και ἡ βιομηχανία.¹³⁹

Μπορεῖ ὁ R. Austin Freeman νά μήν ἀναζήτησε καταφύγιο σέ «ἐξωτικές» χῶρες, συμφωνοῦσε ὅμως μέ τήν ἐκτίμηση τοῦ Malinowski γιά τίς ἀπανθρωποποιητικές ἐπιπτώσεις τῆς ἐκμηχάνισης. Ἡ μελέτη του *Social Decay and Regeneration* (1921) ἀπό πολλές ἀπόψεις ἐπαναδιατύπωνε τήν κριτική στή βιομηχανική κοινωνία πού μέ μεγαλύτερη δεινότητα εἶχαν ἤδη

ἐκφράσει ὁ Ruskin, ὁ Morris και ἄλλοι συγγραφεῖς τοῦ 19ου αἰώνα. Ἐνα μεγάλο μέρος τοῦ κειμένου ἀφιερώνεται σέ γνωστές συζητήσεις γιά τίς ἀπανθρωποποιητικές ἐπιπτώσεις τῶν ἐργοστασίων, τήν κακή ποιότητα τῶν μηχανοποιημένων ἀγαθῶν, τή βρομιά και τήν ἀσχήμια τῶν βιομηχανικῶν πόλεων. Σάν τόν Lewis Mumford ὅμως, τόν νεαρό ἀμερικανό συγγραφέα πού ἐξέφραζε ἀνάλογες ἀνησυχίες, ὁ Freeman τόνιζε τίς ἀρνητικές ἐπιπτώσεις τῆς ἐκβιομηχάνισης στό περιβάλλον, τόσο ὅσον ἀφοροῦσε τή μόλυνση ὅσο και τήν ἐξάντληση τῶν φυσικῶν πόρων. Ἐχοντας κατά νοῦ τόν «κατακλυσμό τοῦ πολέμου», προειδοποιοῦσε ἐπίσης σχετικά μέ τήν ἱκανότητα τῶν μηχανῶν γιά μία «ὀλοκληρωτική φυσική καταστροφή τοῦ ἀνθρώπου και τῶν ἔργων του και γιά τήν ἐξάλειψη τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ». Μπορεῖ νά μήν τό ἀναφέρει κατηγορηματικά, ὅμως ὑποδηλώνει σαφῶς πώς χωρίς τήν ἐκμηχάνιση ὅλα αὐτά τά δεινά δέν θά ἦταν δυνατά.

Ἰσχυρίζεται ἐπίσης, και μάλιστα κατηγορηματικά, πώς στήν καθημερινή ζωή τους οἱ προβιομηχανικοί Ἀφρικανοί εἶναι πολύ καλύτερα ἀπό τούς χλωμούς βρετανούς ἐργάτες πού ἔχουν χάσει κάθε δεξιότητα και αὐτοεκτίμηση ἐξαιτίας τῶν μηχανῶν πού ὑπηρετοῦν. Ὁ ἐξιδανικευμένος «ἀφρικανός Νέγρος», τόν ὁποῖο συγκρίνει μέ τόν «βρετανό ὑπάνθρωπο», ἀποτελεῖ ἐπιτομή τοῦ μυθικοῦ εὐγενοῦς ἀγρίου. Εἶναι «συνήθως ζωηρός και εὐδιάθετος. Εἶναι γενικά γνώστης τῆς χλωρίδας και τῆς πανίδας τῆς περιοχῆς του και σχεδόν πάντα γνωρίζει τούς σημαντικότερους ἀστερισμούς. Διαθέτει παραδοσιακή γνώση τῆς θρησκείας, τῶν μύθων και τοῦ λαϊκοῦ του πολιτισμοῦ και μία κάποια ἐξοικείωση μέ τή μουσική. Εἶναι πολυτεχνίτης και αὐτάρκης. Συνήθως μπορεῖ νά χτίσει ἓνα σπίτι, νά φτιάξει μία καλαμοσκεπή, νά ἐξασφαλίσει τροφή και νά τή μαγειρέψει, ν' ἀνάψει φωτιά χωρίς σπέρτα, νά φτιάξει νῆμα ἀπό μαλλί και συχνά μπορεῖ ἀκόμη νά ὑφάνει βαμβακερά ὑφάσματα και νά φτιάξει ἢ νά ἐπιδιορθώσει ἀπλά ἐργαλεῖα. Ἀπό φυσική ἀποψη εἶναι γεροδεμένος, ἐνεργητικός, θαρραλέος και δραστήριος».¹⁴⁰ Παραδόξως, μολονότι ξαναβρίσκουμε ἐδῶ τήν εἰκόνα τοῦ «χαρούμενου μιγᾶ» και ὁ Freeman δέν ἀμφισβητεῖ τή φυλετική ἀνωτερότητα τοῦ μέσου Ἀγγλου, ὁ εὐγενής ἀγριός του εἶναι ὀλοκληρωμένο ἄτομο μέ γνώση τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος και ἄρκετές τεχνικές δεξιότητες — τίς ἴδιες μέ ἐκεῖνες τῶν προβιομηχανικῶν τεχνιτῶν πού ἐγκωμιάζαν ὁ Morris και ὁ Ruskin. Ὅπως λέει ὁ Freeman, ἡ ἀφρικανική ἐνσάρκωση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ παρελθόντος ὑποδηλώνει μία ἐπιστροφή ὅχι στήν κτηνωδία τῆς Λίθινης Ἐποχῆς ἀλλά στήν εἰδυλλιακή περίοδο τῆς «ἀγριότητας» πού προτιμοῦσε ὁ Rousseau ἀπό τήν πνιγρὴ ψευτιά τῆς «πολιτισμένης» Εὐρώπης.¹⁴¹

Στή μεγάλη πλειοψηφία τους οἱ διανοητές πού ἀναζητοῦσαν ἐναλλακτικές λύσεις γιά τόν «πληγωμένο» πολιτισμό τῆς Εὐρώπης μετά τόν

Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο¹⁴² ελκύνονταν από την 'Ασία και ιδιαίτερα από την 'Ινδία. Τό ενδιαφέρον πού εκδηλώθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα για τον ινδουισμό και τό βουδισμό έγινε μανία για τούς απογοητευμένους νέους της δυτικής Εύρώπης. Τά έργα του Hermann Keyserling και του Hermann Hesse κατείχαν περίοπτη θέση στα περίπτερα των σιδηροδρομικών σταθμών της Γερμανίας. Μεγάλο και ένθουσιώδες ήταν τό κοινό σέ όλόκληρη την Εύρώπη πού κουνούσε επιδοκιμαστικά τό κεφάλι ακούγοντας τόν Rabindranath Tagore νά λέει πώς ό υλικός πολιτισμός της Δύσης παρέπαιε και ή μόνη πιθανότητα σωτηρίας ήταν ή στροφή στην πνευματικότητα «της 'Ανατολής». ¹⁴³ 'Ο Henri Massis θεώρησε ότι ό κίνδυνος πού όνόμασε «ασιατισμό» ήταν τόσο μεγάλος, ώστε συνέγραψε μία έκτενη πολεμική ενάντια στις διδασκαλίες του γερμανού φιλοσόφου και του έλβετου μυθιστοριογράφου και ενάντια στους γάλλους συμμάχους τους όπως ό Romain Rolland. Στο έργο του *Défense de l'Occident*, ό Massis προειδοποιούσε πώς ή απειλή δέν ήταν πιά αποκλειστικά θέμα των διανοητών, αλλά είχε μετατραπεί σέ θέμα πού έπρεπε νά απασχολήσει σοβαρά τούς πολιτικούς, διότι ή νίκη του θα είχε μακροπρόθεσμες συνέπειες για τις ευρωπαϊκές κοινωνίες. 'Αναγνώριζε πώς εξαιτίας του πολέμου «ό μηχανισμός ήταν σέ πλήρη ένεργοποίηση» και ή Δύση απειλούνταν νά καταστραφεί από τά ίδια εκείνα μέσα πού κάποτε υπόσχονταν ευημερία και ευμάρεια. Παραδεχόταν ακόμη πώς οι έπιστήμες βρίσκονταν σέ σύγχυση. Προειδοποιούσε όμως όσους υπεραμύνονταν των ταξιδιών στην 'Ανατολή, σέ αναζήτηση τρόπων αναζωογόνησης του ευρωπαϊκού πολιτισμού, πώς θα επέφεραν μόνο την τέλεια καταστροφή του και θα συνέβαλλαν στην εξάπλωση του μπολσεβικισμού. 'Η μόνη πνευματική αναγέννηση πού μπορούσε νά σώσει τή Δύση, τόνιζε, έπρεπε νά προέλθει από τις καθολικές παραδόσεις της και από τούς μεσαιωνικούς προδρόμους της.¹⁴⁴

Τό πραγματικό αποτέλεσμα όρισμένων από τά πιο γνωστά ταξίδια στην 'Ανατολή εκείνης της περιόδου ήταν ίσως πώς ή άνησυχία του Massis αποδείχτηκε άκαιρη. 'Ο Ρενώ, πρωταγωνιστής στο μυθιστόρημα του Paul Morand, *Bouddha Vivant* (1927), φεύγει από την Εύρώπη αναζητώντας τό νόημα στις διδασκαλίες των σοφών της 'Ασίας. 'Αντί όμως για σοφία, οι περισσότεροι 'Ασιάτες πού συναντά παρουσιάζουν τά μειονεκτήματα πού επέκριναν επί δεκαετίες όλόκληρες οι αποικιοκράτες: έχουν άγνοια και φοβούνται τις μηχανές, άδιαφορούν για την άκρίβεια, είναι νωθροί.¹⁴⁵ 'Ο Ρενώ καταλήγει νά απεχθάνεται την Κίνα, βρίσκει πώς ουσιαστικά ή 'Ινδία έχει καταστραφεί από τόν εκδυτικισμό και, στο τέλος, επιστρέφει στην Εύρώπη χωρίς νά ικανοποιηθεί ή αναζήτησή του. 'Ο Τζαλί, ένας πρίγκιπας από την 'Ασία πού συνοδεύει τόν Ρενώ στις περιπλανήσεις του, εγκαταλείπει τε-

λικά τό προσκύνημά του και επιστρέφει στην πατρίδα του για νά αναλάβει τό θρόνο του νεκρού πατέρα του. 'Ο Τζαλί απογοητεύεται και πικραίνεται απ' όσα συνάντησε στον κόσμο — τόσο στη Δύση όσο και στην 'Ανατολή.

Και ό André Malraux ταξίδεψε στην Κίνα αναζητώντας εναλλακτικές λύσεις στην «καθιερωμένη βαρβαρότητα» και στον ριζικά παράλογο τρόπο ζωής της βιομηχανικής Δύσης. 'Ηλπιζε πώς ή άσαφής κινεζική «σοφία» και ό κινεζικός στοχασμός θα μπορούσαν νά καλύψουν τό κενό πού δημιουργήσε ή άποτυχία των Ευρωπαίων νά ανακαλύψουν τή σημασία της ύπαρξης μέσα από τις έπιστήμες, άποτυχία ή οποία άποστέρησε τόν δυτικό πολιτισμό από κάθε πνευματικό σκοπό.¹⁴⁶ Και αυτός συνάντησε στην Κίνα μία κρίση έξίσου έντονη μέ της Εύρώπης, τή χώρα νά καταρρέει υπό τό βάρος της επίδρασης πού άσκησε ή σχέση μέ τή Δύση, κατεστραμμένα από τή φτώχεια, τό λιμό και τις έμφύλιες συγκρούσεις. Θεώρησε πώς δέν θα μπορούσε νά βρει λύση για τά διλήμματα της Εύρώπης στην αρχαία σοφία και στις άξίες του ταοισμού και του κομφουκιανισμού, πού δέν κατόρθωσαν νά σώσουν τόν κινεζικό πολιτισμό.¹⁴⁷

'Αντίθετα από τόν Malraux και τόν Morand, ό Hermann Keyserling ήταν πεπεισμένος πώς τό φάρμακο για την κρίση της Δύσης βρισκόταν στη φιλοσοφία της Κίνας και, κυρίως, της 'Ινδίας. Τή θέση αυτή υποστήριζε πριν ακόμη από την έναρξη του πολέμου. 'Ωστόσο, οι μεταπολεμικές όμιλίες του επί παντός έπιστητού, από τόν «πολιτισμό του μέλλοντος» ως τό «πραγματικό» πρόβλημα της προόδου, δέν προσέφεραν ουσιαστικές εναλλακτικές προτάσεις παρά μόνο στους πιστούς πού συγκεντρώνονταν γύρω του στην έπαυλή του στο Ντάρμστατ.¹⁴⁸

'Ο άνθεκτικότερος από τούς στοχαστές πού πρότειναν ασιατικές εναλλακτικές λύσεις στον δυτικό έμπειρισμό και τόν υλισμό προτιμούσε νά αφήνει τούς 'Ασιάτες νά μιλούν οι ίδιοι. 'Ο Romain Rolland, πού υπήρξε συχνά στόχος των επιθέσεων του Massis, εργάστηκε για τή διοργάνωση περιοδειών στην Εύρώπη φωτισμένων ανθρώπων όπως ό Tagore, συνέγραψε εισαγωγές σέ έργα τά όποια παρουσίαζαν την ινδική κοσμοθεωρία, όπως οι μελέτες του Ananda Coomaraswamy για την ινδική τέχνη και τή φιλοσοφία, και δίδαξε μέσα από παραδείγματα μέ τις βιογραφίες πού έγραψε για τόν Γκάντι, τόν Vivekananda και τόν Ramakrishna, τούς όποιους παρουσίασε ως ένσάρκωση της «άνατολικής» σοφίας και των «άνατολικών» άξιών.¹⁴⁹

'Επίσης ό Marc Elmer —μολονότι λιγότερο παραγωγικός και διάσημος από τόν Rolland— προσπάθησε νά αναδείξει τό έργο συγγραφέων από την 'Ασία, και κυρίως τό άλληγορικό μονόπρακτο του Tagore πού αναφέρεται στις άπανθρωποποιητικές έπιπτώσεις της έκμηχάνισης, τό *La Machine*. Σέ μία έκτενη εισαγωγή στο έργο, ό Elmer άποκήρυσσε τις μηχανές ως

καταστροφείς της φύσης και των ανθρώπων. Ένωσε αποσπάσματα από ένα έντυπωσιακά εύρύ φάσμα συγγραφέων διαφόρων εθνικοτήτων που κατηγορούσαν την εκβιομηχάνιση για αναρίθμητα κακά, από τις άσχημες και μολυσμένες πόλεις και την καταρράκωση της οικογένειας ως τον ιμπεριαλισμό και τον Μεγάλο Πόλεμο. Ο Elmer κατήγγελλε πώς ο πόλεμος κλόνισε το «μυστήριο της προόδου», που εσφαλμένα είχε συνδεθεί με τη μεγαλύτερη παραγωγικότητα και την αύξηση των υλικών αγαθών. Ο πόλεμος αποκάλυψε πώς δεν είχαν πιά τον έλεγχο οι άνθρωποι αλλά οι μηχανές· αποκάλυψε ακόμη πώς οι μηχανές και οι επιστήμες που τις βελτιώναν προόδευσαν τυφλά και άκαμπτα, χωρίς να δίνουν σημασία στις πραγματικές ανάγκες των ανθρώπων που υποτίθεται πώς υπηρετούσαν. Ο Elmer παρότρυνε τους δυτικούς αναγνώστες του έργου του Tagore να στραφούν στις ιδέες και τις αξίες της «Ανατολής» (χωρίς όμως να επιχειρεί να τις κατονομάσει), οι οποίες θα τους επέτρεπαν να χαλιναγωγήσουν τις αντίθετες μηχανές τους και να εξισορροπήσουν τις υλικές επιδιώξεις τους με αναζητήσεις που επιμηκύνουν και εμπλουτίζουν τον πνευματικό βίο.¹⁵⁰

Ο Hermann Hesse και ο E. M. Forster προσπάθησαν να δείξουν μέσα από τους μύθους και τα μυθιστορήματά τους πώς υπάρχει μία άλλη, ανώτερη πραγματικότητα πέρα από εκείνη την οποία εμπιστεύονταν οι δικτοριανοί· χάρη στις επιστήμες που τους επέτρεψαν να την ανακαλύψουν. Ο Hesse συνέκρινε την αδιάφορη κοινωνική και πνευματική έρημο της «ρημαγμένης από τον πόλεμο» Ευρώπης με την παλλόμενη και ενεργητική αλλά (τουλάχιστον σύμφωνα με την εικόνα που δίνει ο Hesse) μάλλον συγκεχυμένη αναζήτηση αυτοπραγμάτωσης την οποία παρουσίασε ως την κεντρική ένασχόληση των «ανατολικών» λαών και των προσκυνηματικών ταξιδιών από τη Δύση.¹⁵¹

Μπορεί η συγκεχυμένη μορφή των ανώτερων αληθειών που αντιπαραθέτει ο E. M. Forster στη μίζερια της καθημερινής ζωής των αποίκων στο *A Passage to India* (1924) να προσπόρισε εισαγωγές σε πάμπολλες διατριβές, όμως η φύση των εναλλακτικών προτάσεων που αντιπαραθέτει στην ευρωπαϊκή σκέψη δεν είναι λιγότερο σκοτεινή από τις εναλλακτικές που διερευνά ο Hesse στις ιστορίες του. Τό νόημα όμως του αντίλαλου που ακούει η κυρία Μούρ στη σπηλιά του Μαραμπάρ είναι λιγότερο σημαντικό από τη λανθάνουσα και την εποχή εκείνη ανησυχητική αποψη πώς οι κοινοτοπίες των αποικιοκρατών για το καθήκον εκπολιτισμού των «ιθαγενών» είναι άνοητες, καθώς φαίνεται πώς οι ιθαγενείς αυτοί έφταναν έδω και χιλιάδες χρόνια σε ψυχικά και πνευματικά βάθη που οι περισσότεροι Ευρωπαίοι ούτε καν φαντάζονταν. Μέ την απερίσκεπτη αυταρέσκεια, την αυτεπιβεβαίωση και την αδιακρισία του, ο γιός της κυρίας

Μούρ Ρόννυ Χίσλοπ, δικαστής στην Πολιτική Υπηρεσία των Ινδιών, εκπροσωπεί τον Ευρωπαίο που επί αιώνες κυριαρχούσε τόσο στις κοινωνίες της Δύσης όσο και στην υπερπόντια αυτοκρατορία. Τα γεγονότα που συμβαίνουν στο μυθιστόρημα διαψεύδουν την πεποίθησή του ότι μόνο ο δικός του τύπος Βρετανού μπορεί να διοικεί και να αποδίδει δικαιοσύνη στους «νωθρούς», άνοργάνωτους και ανέντιμους Ινδούς. Αποκαλύπτουν πώς οι αποικιοκράτες είναι νάνοι και η εκπολιτιστική αποστολή τους θα ματαιωθεί τελικά από βαθύτερες και ισχυρότερες δυνάμεις: «Η θριαμβεύουσα μηχανή του πολιτισμού μπορεί ξαφνικά να σταματήσει και να ακινητοποιηθεί, να πετρώσει. Και κάτι τέτοιες στιγμές φαίνεται πώς το πεπρωμένο της Αγγλίας δεν διαφέρει από των προκατόχων της, που επίσης εισέβαλαν στη χώρα για να την αναμορφώσουν, αλλά τελικά ακολούθησαν τους δικούς της τρόπους και τούς σκέπασε η σκόννη».¹⁵²

Λόγω, ίσως, της ιδιότητάς του ως φιλοσόφου και όχι ποιητή ή μυθιστοριογράφου, ο René Guénon διερεύνησε τις εναλλακτικές προτάσεις της Ινδίας στον επιστημονικό και βιομηχανικό πολιτισμό της Δύσης πιο συστηματικά και πειστικά από κάθε άλλον μεταπολεμικό συγγραφέα. Οι πρώτες έρευνες του Guénon στα μαθηματικά προσέδωσαν στην πνευματώδη κριτική του δυτικού εμπειρισμού και της επαγωγικής λογικής την αυθεντία που δεν διέθεταν οι εύρύτατες και σφοδρές επικρίσεις του Malraux και του Elmer.¹⁵³ Η εκτενέστατη και σοβαρή μελέτη της ινδουιστικής φιλοσοφίας¹⁵⁴ του επέτρεψε να εξηγήσει στους δυτικούς αναγνώστες του τις ινδικές διδασκαλίες και τις τεχνικές διαλογισμού που πίστευε πως θα μπορούσαν να βοηθήσουν τους Ευρωπαίους να βγούν από την Kali Yuga (Εποχή του Σκότους) στην οποία ήταν παγιδευμένοι έδω και αιώνες. Η φλογερή απόρριψη όσων θεωρούσε ψευδοϊνδουισμό των θεοσοφιστών και η διαμάχη του με τους ελευθεροτέκτονες προσέδωσαν στην έκθεσή της διδασκαλίας των ινδών σοφών μία αύρα αυθεντικότητας.

Ο Guénon αμφισβήτησε ρητά την εγκυρότητα της επιστημονικής και τεχνολογικής προόδου ως του υπέρτατου μέτρου της ανθρώπινης αξίας ή των επιτευγμάτων του πολιτισμού. Επέμενε πως «υπάρχουν και άλλοι τρόποι απόδειξης της ευφυΐας πέρα από τη δημιουργία μηχανών».¹⁵⁵ Ο Guénon βάσισε την αμφισβήτησή του στην προϋπόθεση πως υφίσταται μία τριπλή ιεραρχία της ανθρώπινης γνώσης: στο ανώτερο επίπεδο βρίσκεται η μεταφυσική, και όχι η επιστημονική έρευνα όπως κυριάρχησε στη Δύση επί αιώνες. Διακήρυξε πως μόνο η μεταφυσική βασίζεται στην αυθεντική πνευματικότητα και επιτρέπει στον άνθρωπο να διερευνήσει τις ανώτερες αλήθειες, την έσχατη πραγματικότητα. Θεωρούσε την επιστήμη κατώτερη μορφή σκέψης ή οποία, επειδή τά αντικείμενά της είναι υλικά

καί οι μέθοδοί της έμπειρικές, σχετίζεται με την κατώτερη μορφή ανθρώπινης γνώσης, πού βασίζεται κατά κύριο λόγο στις αίσθητηριακές αντιλήψεις. Πίστευε πώς η έπιστημονική σκέψη, όπως αναπτύχθηκε στη Δύση από την Αναγέννηση και έξης, ήταν περισσότερο περιορισμένη και εφαρμοσμένη από εκείνη πού ακολουθούσαν στοχαστές σαν τον Άριστοτέλη και τούς σοφούς της Άσίας. Η έπιστήμη μετατράπηκε σε θεραπευτική της τεχνολογίας, και οι δύο τους τάχθηκαν στην υπηρεσία των ευρωπαίων έφευρετών και μηχανικών, πού καταπιάνονταν με την καθυπόταξη του φυσικού κόσμου. Οι γνώσεις πού επιτυγχάνονται μέσα από τό πείραμα είναι αναπόφευκτα περιορισμένες και προσωρινές, όπως αποδεικνύει, σύμφωνα με τον Guénon, τό πλήθος των συγκρούμενων και μεταβατικών θεωριών. Υποστήριξε πώς αυτός ο τρόπος σκέψης δεν έθετε σημαντικά προβλήματα στους ένδους φιλοσόφους, πού τον θεωρούσαν κατώτερη μορφή πνευματικής ένασχόλησης και προτιμούσαν να ασχολούνται με τις «αμετάβλητες αλήθειες», πού δεν μπορεί να τις μελετήσει κανείς παρά μόνο στο άνωτατο μεταφυσικό επίπεδο. Στη Δύση όμως, οι έπιστήμες κατόρθωσαν να δεσπόσουν στη σκέψη, κι ως ασχολούνται μόνο με τις πιο επιφανειακές όψεις της ύπαρξης.¹⁵⁶ Η κυριαρχία αυτή κατέληξε στη μονομανία για υλική πρόοδο και ανάπτυξη, πού με τη σειρά της όδήγησε σε έντονο πάθος για άνέσεις και σε απογοήτευση κάθε φορά πού αυτές δεν εκπληρώνονταν. Παράλληλα, δημιούργησε έναν πολιτισμό πού τον καθοδηγούσαν με όλο και περισσότερο φρενήρη ρυθμό οι μηχανές και η έμπειρική γνώση την όποια δημιουργήσαν να καλύτερα πνεύματα. Ο Μεγάλος Πόλεμος και η κρίση της σύγχρονης έπιστημονικοβιομηχανικής τάξης υπήρξε τό αναπόφευκτο αποτέλεσμα. Όμως ο Guénon προέβλεπε ακόμη μεγαλύτερες συμφορές για τό μέλλον, αν η Δύση δεν αναπροσδιόριζε εκ βάθρων τις προτεραιότητές της και δεν αποκαθιστούσε την πρωτοκαθεδρία της μεταφυσικής σκέψης.¹⁵⁷

Αμφισβητώντας την άνωτερότητα του έπιστημονικοβιομηχανικού πολιτισμού, τον όποιο έξίσωνε με τη νεωτερικότητα, ο Guénon άντέστρεψε αρκετά γνωρίσματα πού οι υπέρμαχοι της εκπολιτιστικής αποστολής θεωρούσαν ζωτικής σημασίας πηγές της παγκόσμιας κυριαρχίας της Ευρώπης. Ισχυρίστηκε πώς η αλλαγή είναι σύμπτωμα της αστάθειας και ότι η πρόοδος είναι ψευδαίσθηση. Ό,τι οι βικτοριανοί περιφρονούσαν ως αποτελμάτωση, εκείνος τό έξυμνούσε ως «άνατολική» προσπάθεια επίτευξης ισορροπίας και, ακόμη περισσότερο, αναζήτησης του αιώνιου — της άνωτατης κατάστασης. Θεωρούσε την αδιάκοπη δραστηριότητα των Δυτικών σημάδι της ρηχότητας και της άνωριμότητάς τους. Συσχέτιζε τη διαρκή κίνησή τους με μία άνικανότητα συγκέντρωσης και σύνθεσης. Αισθανόταν πώς η ίδια η ιδεολογία της εκπολιτιστικής αποστολής δεν ήταν παρά μία

«ήθικοολογούσα ύποκρισία, πού προσπάθησε να κρύψει τά σχέδια κατάνκτησης και τις οικονομικές φιλοδοξίες». Είναι «μιά έξαιρετική έποχή», έλεγε,

στην όποια τόσοι άνθρωποι μπορούν να πιστέψουν ότι είναι δυνατό να δοθεί ή ευτυχία σ' ένα λαό με την ύποταγή του, την καταλήστευσή του από ό,τι πολυτιμότερο διαθέτει, δηλαδή από τον δικό του πολιτισμό, τον έξαναγκασμό του να υιοθετήσει τρόπους και θεσμούς πού φτιάχτηκαν για άλλες φυλές και τον περιορισμό του στις πιο άπεχθείς εργασίες, ώστε να μάθει πράγματα πού δεν τά έχει καθόλου ανάγκη. Διότι αυτό ακριβώς συμβαίνει: η σύγχρονη Δύση δεν μπορεί να άνεχθεί ότι κάποιοι άνθρωποι μπορεί να προτιμούν να εργάζονται λιγότερο και να άρκούνταν να ζούν με τά λίγα. Άφου μόνο η ποσότητα μετράει και άφου καθετί πού υπερβαίνει τις αισθήσεις θεωρείται άνύπαρκτο, θεωρούν δεδομένο ότι όποιος δεν είναι σε διαρκή άνησυχία και δεν παράγει αρκετά με τρόπο υλικό σίγουρα είναι «άργόσχολος».¹⁵⁸

Επίσης αποκέρυσε τον «άγριο άνταγωνισμό» και την κοινωνική ίσοπέδωση πού κυριαρχούν στη σύγχρονη κοινωνία. Επιθυμούσε την παλινόρθωση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, πού θεωρούσε ότι συμβαδίζει με τη φυσική τάξη των πραγμάτων. Επίζητούσε τη δημιουργία μιας έλίτ διανοητών, η όποια θα είχε τη δύναμη να απομακρύνει την Ευρώπη από την άβυσσο του υλισμού και της βίας.¹⁵⁹

Άφου απέρριψε την άποψη ότι η έπιστημονικοβιομηχανική τάξη της Δύσης μπορούσε να αποτελέσει τό πρότυπο τό όποιο θα έπρεπε να μιμηθεί όλόκληρη η ανθρωπότητα, ο Guénon ισχυρίστηκε ότι μόνο η «Ανατολή», η όποια διαφύλαξε τά ουσιαστικά στοιχεία της «παραδοσιακής» κοινωνίας, μπορούσε να δείξει στους Ευρωπαίους τό σφάλμα του τρόπου ζωής τους και να τους βοηθήσει να ξαναμάθουν να σκέφτονται στο άνωτατο επίπεδο της γνώσης — να ξαναμάθουν, διότι πίστευε ότι μέχρι τό τέλος σχεδόν του Μεσαίωνα οι αξίες και οι αναζητήσεις των Ευρωπαίων ήταν άνάλογες με εκείνες των Ίνδων και των υπόλοιπων προνεωτερικών πολιτισμών. Ο Guénon θαύμαζε τον καθολικισμό, τη θρησκεία της νιότης του, αλλά απέρριπτε την πεποίθηση του Massis ότι η αναγέννηση του καθολικισμού άρκούσε για να σωθεί η Ευρώπη. Πίστευε ότι αν συντρίβόταν η δύναμη της έπιστήμης και της τεχνολογίας στη Δύση και άποτρεπόταν η τελική καταστροφή, οι Ευρωπαίοι θα έπρεπε να έντρυφήσουν στις αρχαίες ένδικές διδασκαλίες, πού είχαν φτάσει έγγύτερα στην κατανόηση των θεμελιωδών αληθειών οι όποιες είναι κοινές για όλους τούς ανθρώπους και για τό σύμπαν όλόκληρο. Όμως αντίθετα από τον Massis, άρνιόταν να παραδεχτεί ότι η νεωτερικότητα έφερε σοδαρά όφέλη πέρα

από τον μικρό κύκλο των δυτικοπαιδευμένων Ινδών, τούς οποίους απέρριπτε (σέ κείμενα που θυμίζουν τον Valentine Chirol και τον Jules Harmand) θεωρώντας τους ξεριζωμένους δημαγωγούς. Καθώς η πραγματική Ινδία εκπροσωπούσε ένα ανώτερο στάδιο πνευματικής ανάπτυξης, ήταν άτρωτη στις απειλές της Δύσης. "Αν οι Ευρωπαίοι ήταν πρόθυμοι να δανειστούν τη σοφία της, ίσως σώζονταν από την «ύλιστική βαρβαρότητα» που κυριαρχούσε στον πολιτισμό τους. "Αν άρνούνταν, η Ευρώπη θα έσθηνε, ενώ η Ινδία και η «Ανατολή» θα συνέχιζαν να υπάρχουν.¹⁶⁰

Η αμφισβήτηση της δυτικής ιδεολογίας της κυριαρχίας από τον Orwell, τον Guénon και άλλους διανοητές δεν έπεισε, φυσικά, τούς ευρωπαίους πολιτικούς και στρατιωτικούς να εγκαταλείψουν τις υπερπόντιες αυτοκρατορίες κατά τις δεκαετίες μετά τον Μεγάλο Πόλεμο. Αντίθετα, η βρετανική και η γαλλική αυτοκρατορία αύξηθηκαν σημαντικά σε μέγεθος, καθώς οι νικητές σύμμαχοι μοιράστηκαν τις πρώην κτήσεις των ήττημένων Γερμανών και Τούρκων. Και μόνο που η Αίγυπτος, η Ινδία και η Ινδοκίνα συγχλονίστηκαν μεταπολεμικά από έντεινόμενες κοινωνικές και εθνικιστικές αναταραχές, οι Ευρωπαίοι που τις κυβερνούσαν ελάχιστα επηρεάστηκαν από τη φιλολογία της απογοήτευσης που παρήγαγε η γενιά του 1914. Τα δυσάρεστα προαισθήματα του Orwell για την αποστολή των αποικιοκρατών μπορεί να τα συμμερίζονταν και άλλοι αξιωματούχοι, αλλά ο Ρόννυ Χίσλοπ του Forster ήταν πολύ αντιπροσωπευτικότερος ως αποικιοκράτης υπάλληλος από τον Τζόν Φλόρυ, άφοσιωμένος στα καθήκοντα της καθημερινής διοίκησης και βέβαιος πώς οι «ίθαγενείς» δεν θα μπορούσαν να διοικήσουν εξίσου τίμια και αποτελεσματικά με τούς βρετανούς επικυριάρχους τους.¹⁶¹

Οι υπερασπιστές της αυτοκρατορίας τόνιζαν πώς ο πόλεμος έδειξε πέρα από κάθε αμφιβολία την εξάρτηση της Βρετανίας και της Γαλλίας από τις αποικίες τους για τη διατήρηση της θέσης τους ως μεγάλων δυνάμεων. Ίσχυρίζονταν πώς οι στρατιώτες, οι εργάτες και τό πολεμικό υλικό που άντλησαν από τις αποικίες ήταν καθοριστικά για την επιτυχία της πολεμικής προσπάθειας των συμμάχων και ότι οι αγορές και οι πόροι της υπερπόντιας αυτοκρατορίας ήταν ζωτικοί για την ανοικοδόμηση μετά τον πόλεμο. Ορισμένοι μάλιστα προσπαθούσαν να αναζωπυρώσουν τό ζήλο της εκπολιτιστικής αποστολής. Ο Albert Sarraut και ο Ernest Lavisse, για παράδειγμα, εξυμνούσαν την αμοιβαία ωφέλεια που προέκυψε από τις αποικίες. Τόνιζαν την πρόοδο στην εκπαίδευση και την ιατρική που συντελέστηκε στην Αφρική και την Ινδοκίνα ως αποτέλεσμα της γαλλικής κυριαρχίας. Συνέδεαν όλο και περισσότερο την αποικιοκρατία με την έννοια του «έκσυγχρονισμού», που διαδόθηκε εύρυστα για πρώτη φορά κατά τό Με-

σοπόλεμο. Στα σχολικά εγχειρίδια και στις δημοφιλείς αποικιακές εκθέσεις—όπως οι εκθέσεις στο Γουέμπλεϋ τό 1924 και στη Βενσέν τό 1931—μνημονεύονταν πάντα ο νόμος και η τάξη. Όμως η τεχνική πρόοδος με τη μορφή των λιμενικών διευκολύνσεων, των δρόμων και των σιδηροδρόμων και η «έπιστημονική διοίκηση» της εργασίας φάνταζαν μεγαλύτερες στάματα των υποστηρικτών της αποικιοκρατίας την εποχή που η καταγγελία της ιμπεριαλιστικής εκμετάλλευσης δέσποζε στα γραπτά των αφρικανών και των ασιατών εθνικιστών και στα κείμενα της ευρωπαϊκής άριστερας.¹⁶²

Οι προσπάθειες που καταβλήθηκαν μεταπολεμικά για την υπεράσπιση της αποικιοκρατικής αποστολής της Ευρώπης και τό γεγονός ότι η αντίδραση στη βιομηχανία υπήρξε ουσιαστικά θέση μιās μικρής μειοψηφίας ευρωπαίων συγγραφέων δείχνουν πώς θα πρέπει να είμαστε προσεκτικοί και να μην υπερβάλλουμε ως προς την έκταση στην οποία η πανωλεθρία των χαρακωμάτων υπονόμωσε την άποδοχή των μηχανών ως μέτρου των ανθρώπων στην Ευρώπη. Η μεταπολεμική πίστη στον μηχανικό ως σωτήρα της Ευρώπης και αναμορφωτή των όπισθοδρομικών κοινωνιών αποδεικνύει την έντονη και διαρκή ισχύ της επιστήμης και της τεχνολογίας ως μέτρου των επιτευγμάτων και της ικανότητας. Όμως, οι επιβλητικές δυνάμεις της καταστροφής που εξαπέλυσαν οι Ευρωπαίοι ενάντια στον ίδιο τους τον πολιτισμό στη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου έθεσαν πράγματι (και για όλους, πλην όσων έθελοτυφλούσαν) ενοχλητικά έρωτήματα για τις παραδοχές στις οποίες στηρίζονταν τό αίσθημα φυλετικής ανωτερότητας και η ανάληψη της εκπολιτιστικής αποστολής. Η πεποίθησή τους ότι μόνο αυτοί ήταν όρθολογιστές, κυρίαρχοι και πολιτισμένοι κλονίστηκε. Η πίστη τους ότι η έφευρετικότητα και οι έπιστημονικές ανακαλύψεις ήταν έγγενως προοδευτικές αποδείχτηκε με τον σκληρότερο τρόπο ότι δεν ήταν παρά χίμαιρα. Η βεβαιότητά τους πώς τά χωρίς προηγούμενο υλικά επιτεύγματά τους τούς έδιναν τό δικαίωμα να κυριαρχούν σε όλόκληρο τον πλανήτη και να σχεδιάζουν την πορεία της ανάπτυξης των υποταγμένων λαών αμφισβητήθηκε όλο και πιό έντονα από τούς ίδιους, αλλά και από τούς Αφρικανούς και τούς Ασιάτες που βρίσκονταν υπό την έξουσία τους. Η αναστροφή της τύχης της Ευρώπης και η κυρίαρχη άβεσβιάότητα αποτελούν ίσως τη χαρακτηριστικότερη εικόνα που δεσπόζει στα κείμενα της περιόδου αυτής: την εικόνα μιās παντοδύναμης ήπείρου, που απολαμβάνει την παγκόσμια κυριαρχία της και ξαφνικά μετατρέπεται σε μία «χερσόνησο που προεξέχει» (Inge) ή σε ένα «μικρό άκρωτήριο» (Valéry) των μεγάλων εκτάσεων της Ασίας.